

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΛΑΟΥΡΔΑ

Ο ΙΣΟΚΡΑΤΗΣ ΚΑΙ Η ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟΝ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

2

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ ΑΘΗΝΑΙ 1966

Ο ΙΣΟΚΡΑΤΗΣ
ΚΑΙ Η ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΟ
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ

17696

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΛΑΟΥΡΛΑ

Ο ΙΣΟΚΡΑΤΗΣ
ΚΑΙ Η ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ
ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ
ΑΘΗΝΑΙ 1966

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΩΝ ΚΑΙ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟΥ
ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ «ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗ»
ΜΕΣΑ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟΥ
ΑΝΑΡΤΗΤΟ ΚΑΙ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΙΜΟ
ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ «ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗ»
ΜΕΣΑ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟΥ
ΑΝΑΡΤΗΤΟ ΚΑΙ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΙΜΟ

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
«ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗ»
ΜΕΣΑ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟΥ
ΑΝΑΡΤΗΤΟ ΚΑΙ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΙΜΟ

ΣΤΟΝ
ΓΙΑΝΝΗ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟ

† ΑΛΒΑΝΙΑ 6-12-40

ΚΑΙ ΣΤΟΝ
ΓΙΑΝΝΗ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

† ΚΡΗΤΗ 23-5-41

ΤΑΠΕΙΝΟ ΑΦΙΕΡΩΜΑ
ΕΥΛΑΒΕΙΑΣ ΚΑΙ ΠΙΣΤΗΣ

ΠΕΡΙ ΤΟΙΑΥΤΗΣ ΟΥΝ ΠΟ-
ΛΕΩΣ ΟΙΔΕ ΤΕ ΓΕΝΝΑΙΩΣ
ΔΙΚΑΙΟΥΝΤΕΣ ΜΗ ΑΦΑΙΡΕ-
ΘΗΝΑΙ ΑΥΤΗΝ ΜΑΧΟΜΕΝΟΙ
ΕΤΕΛΕΥΤΗΣΑΝ ΚΑΙ ΤΩΝ
ΛΕΙΠΟΜΕΝΩΝ ΠΑΝΤΑ ΕΙ-
ΚΟΣ ΕΘΕΛΕΙΝ ΥΠΕΡ ΤΑΥ-
ΤΗΣ ΚΑΜΝΕΙΝ.

ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ 2,41

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΩΝ ΚΑΙ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟΥ
ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΕΚΔΟΣΕΩΝ
ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ Β ΛΥΚΕΙΟΥ
ΕΚΔΟΣΗ 2003

Π Ρ Ο Λ Ο Γ Ο Σ

Τὸ βιβλίον αὐτὸ γράφτηκε στὴν Ἀθήνα στὰ χρόνια τοῦ πολέμου, δημοσιεύθηκε τὸν Ἰούνιο τοῦ 1944 καὶ ἐξαντλήθηκε γρήγορα. Ἀπὸ τότε ὡς τώρα δημοσιεύθηκαν πολλὲς ἄλλες εἰδικὲς μονογραφίες καὶ συνθετικὲς μελέτες γιὰ τὸν Ἰσοκράτη, δὲ νομίζω ὅμως ὅτι ἀχρηστεύθηκε ἡ ἐργασία μου καὶ πάντα περιμένα πὼς θὰ μοῦ δινόταν ἡ εὐκαιρία νὰ τὴν παρουσιάσω σὲ δευτέρη ἔκδοση. Εἶμαι πολὺ ἐγνώμων τώρα στὸν πρόεδρο τοῦ Παιδαγωγικοῦ Ἰνστιτούτου κ. Ἰ. Θ. Κακριδῆ ποὺ εἶχε τὴν εὐγενεὴ πρωτοβουλία νὰ προτείνῃ τὴν ἔκδοσίν της στὴ σειρά τῆς «Ἐπιστημονικῆς Βιβλιοθήκης» τοῦ Παιδαγωγικοῦ Ἰνστιτούτου ποὺ ἐκδίδει ὁ Ὄργανισμὸς Ἐκδόσεως Διδακτικῶν Βιβλίων.

Οἱ διαφορὲς ἀπὸ τὴν πρώτη ἔκδοση εἶναι τὸ περισσότερο βιβλιογραφικὲς καὶ γραμματικὲς. Φρόντισα στὶς ὑποσημειώσεις καὶ στὴ βιβλιογραφία νὰ ἀναφέρω τὰ περισσότερα καὶ τὰ πιὸ ἐνδιαφέροντα ἀπὸ τὰ νεώτερα δημοσιεύματα καὶ ἀναπροσάρμοσα τὴ γραμματικὴ τοῦ βιβλίου σύμφωνα μὲ τὶς ὑποδείξεις τῆς Κρατικῆς Νεοελληνικῆς Γραμματικῆς. Ἐπίσης ἔκανα καὶ μερικὲς διορθώσεις ὄφρους. Ἄλλες ἀλλαγὲς δὲ νόμισα ὅτι ἦταν ἀνάγκη νὰ κάνω, ἂν καὶ γνωρίζω ὅτι γιὰ μερικὰ ζητήματα ἔχουν ὑποστηριχθῆ διαφορετικὲς ἀπόψεις ἀπὸ ἄλλους φιλολόγους. Τὶς διαφορὲς αὐτὲς τὶς ἀναφέρω καὶ τὶς συζητῶ, ὅπου τὸ νόμισα χρήσιμο, στὶς ὑποσημειώσεις, ἀλλὰ εἰδικότερη κριτικὴ τους θὰ ἄλλαξε τὸ χαρακτῆρα τοῦ βιβλίου, ποὺ ἔχει γραφῆ γιὰ εὐρύτερο μορφωμένο κοινὸ καὶ κυρίως γιὰ ἐκπαιδευτικὸς καὶ ὄχι γιὰ εἰδικὸς ἐρευνητὲς.

Ἐπιθυμῶ νὰ εὐχαριστήσω καὶ ἀπὸ ἐδῶ τὴ φιλόλογο κ. Μαρία Γιαννακοπούλου, ποὺ εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ φροντίσῃ γιὰ τὶς διορθώσεις, καὶ τὴν κ. Μοντεσάντου ποὺ ἐπιμελήθηκε τὴ γενικὴ ἐμφάνιση τοῦ βιβλίου.

Θεσσαλονίκη, Ἰανουάριος 1966

Β.Α.

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	5
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ : ΟΙ ΡΙΖΕΣ	11-18
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ : ΑΝΑΖΗΤΗΣΕΙΣ	19-32
ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑ σ. 19, ΟΙ ΔΙΚΑΝΙΚΟΙ ΛΟΓΟΙ ΤΟΥ σ. 20, «ΠΡΟΣ ΕΥΘΥΝΟΥΝ» σ. 21, «ΠΡΟΣ ΚΑΛΔΙΜΑ- ΧΟΝ» σ. 22, «ΚΑΤΑ ΛΟΧΙΤΟΥ» σ. 25, «ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΖΕΥΤΟΥΣ» σ. 25, «ΤΡΑΠΕΖΙΤΙΚΟΣ ΚΑΙ ΑΙΓΙΝΗΤΙ- ΚΟΣ» σ. 28-32.	
ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ : ΑΠΟΣΤΟΛΗ	33-131
ΣΧΟΛΕΣ ΑΓΩΓΗΣ ΤΟΝ 4. ΑΙΩΝΑ π.Χ. σ. 33, Η ΣΧΟ- ΛΗ ΤΟΥ ΙΣΟΚΡΑΤΗ σ. 34, «ΚΑΤΑ ΤΩΝ ΣΟΦΙΣΤΩΝ» σ. 36, «ΒΟΥΣΕΙΡΙΣ ΚΑΙ ΕΛΕΝΗ» σ. 40, ΟΙ ΠΑΙΔΑ- ΓΩΓΙΚΕΣ ΙΔΕΕΣ ΤΟΥ σ. 42, Ο 4. ΑΙΩΝΑΣ π.Χ. σ. 55, Η ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΑ ΙΔΕΑ σ. 62, «ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ» σ. 64, «ΠΛΑΤΑΓΓΙΚΟΣ» σ. 73, ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ ΜΟΝΑΡ- ΧΙΑ σ. 75, ΚΥΠΡΙΑΚΟΙ ΛΟΓΟΙ σ. 77, «ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΠΡΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΝ» σ. 86, «ΑΡΧΙΔΑΜΟΣ» σ. 88, «ΕΠΙ- ΣΤΟΛΗ ΠΡΟΣ ΑΡΧΙΔΑΜΟΝ» σ. 91, «ΠΕΡΙ ΕΙΡΗΝΗΣ» ΚΑΙ «ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΙΚΟΣ» σ. 92, «ΠΕΡΙ ΑΝΤΙΔΟΣΕΩΣ» σ. 101, ΜΑΚΕΔΟΔΟΝΙΑ σ. 106, «ΦΙΛΙΠΠΟΣ» σ. 110, «ΠΑΝΑΘΗΝΑΓΓΙΚΟΣ» σ. 123.	
ΕΠΙΜΕΤΡΟ	133-150
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΑ σ. 135, Η ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ «ΦΑΙ- ΔΡΟΥ» σ. 142, ΟΙ ΑΡΧΑΙΟΙ ΜΑΚΕΔΟΝΕΣ σ. 146.	

Ο ΙΣΟΚΡΑΤΗΣ γεννήθηκε τὸ 436 στὴν Ἀθήνα¹. Ὁ πατέρας του διατηροῦσε ἐργαστήριο κατασκευῆς μουσικῶν ὀργάνων (αὐλῶν) καὶ εἶχε σημαντικὴ περιουσία.

Στὰ χρόνια ποὺ ἦταν παιδί, ἡ Ἀθήνα ἔφτανε τὴ μεγαλύτερη ἀκμὴ της. Ἡ στρατιωτικὴ καὶ διπλωματικὴ ἐπιβολὴ της ἦταν ἀπεριόριστη. Στὸ θέατρο ἐξακολουθοῦσε νὰ κυριαρχῇ ὁ Σοφοκλῆς, ὁ Φειδίας συμπλήρωνε τὸ ἔργο τῆς Ἀκρόπολης καὶ ὁ Σωκράτης ἔμενε ἀκόμη ὁ ἐρμηνευτὴς καὶ ὁ συντηρητὴς τῆς ἀθηναϊκῆς συνείδησης γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ πνεῦμα. Ἦταν τὰ χρόνια ποὺ ὁ ἀθηναϊκὸς πολιτισμὸς ἀκραιώωνε τὸ νόημά του ὡς δύναμη πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ. Ἡ πόλη, παρὰ τὶς περιπέτειες τῆς πρώτης φάσης τοῦ πολέμου μετὰ τὴ Σπάρτη, καθόριζε ἀκόμη τὴν κατεύθυνση καὶ τὸ περιεχόμενον τῆς ἰδιωτικῆς ζωῆς τοῦ πολίτη καὶ ἀνυψωνόταν ἔτσι σὲ παράγοντα παιδευτικὸ. Ὁ νόμος, δημιουργώντας τὴν κοινότητα τοῦ ἕθους, ποὺ συγκρατεῖ τὴν πολιτεία, ἔμενε ἀκόμη ἡ ἔκφραση ἐνιαίου πνευματικῆς καὶ ἠθικοῦ περιεχομένου τῆς ζωῆς. Ὁ μῦθος ἐκλείνει μέσα του ἀξίες καὶ ἰδανικά, ἦταν δύναμη ὀργανικὴ, ποὺ ἐπλάθε καὶ πλαθότανε μέσα στὸν πόνο τῆς κάθε χρονικῆς στιγμῆς. Ἡ ποίηση δὲν εἶχε γίνῃ ἀκόμη ἡ ἀριζὴ ἐξομολόγηση τῶν χρόνων τῆς διασπορᾶς, ἔκφραση διαλυμένων υπάρξεων χωρὶς θεοὺς καὶ χωρὶς νόμους, ἀλλὰ ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι ἡ μόνη ἄξια δύναμη γιὰ νὰ λυτρῶσιν τὴν ψυχὴ ποὺ ζῆ μέσα στὸ κέντρο τοῦ κόσμου. Μετὰ τὴ φιλοσοφία τῆς Ἀθήνας ὁ ἄνθρωπος δὲ σώριαζε γνώσεις, γινόταν ὅμως κάτι, κι ἦταν βέβαια τοῦτο ἀσύγκριτα ἀξιότερον ἀπὸ τὶς ὀποιοσδήποτε, ὅσο κι ἂν πολῦτιμες, ἐμπειρικῆς διαπιστώσεις, ποὺ μετὰ τὸ ὄνομα τῶν εἰδικῶν ἐπιστημῶν ἐρμηνεύουν ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ πέρα τὶς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων. Ἡ παιδεία ἦταν ἀνθρωποπλαστικὴ, πῶς ὅμως νὰ ἐκτιμῆσθαι ὁ σύγχρονος μετὰ τὴ φθαρμένη μέσα του ἔννοια τῆς παιδείας τὴ ζωντανὴ ἐκείνη δύναμη ποὺ ἐνεργοῦσε στὴν ψυχὴ τοῦ ἀρχαίου νέου στὴν Ἀθήνα; Μιὰ δύναμη φυσικὴ μαζὶ καὶ ἠθικὴ, ποὺ ἀνάβρυζε τόσο ἀπὸ τὰ εὐγράμμα γύρω βουνά, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ναῶν, τόσο ἀπὸ τὰ δημιουργήματα τῆς γλυπτικῆς, ὅσο καὶ ἀπὸ τὸ θέατρο².

1. Πηγὲς καὶ βιβλιογραφία στὸν Münscher, RE IX (1916) 2146-2149.

2. Ἰδὲς ἰδιαίτερα Kaerst J., Geschichte des Hellenismus (Leipzig 1927)

I³ 53-88 καὶ 110-137.

Τὰ χρόνια, πού ὁ Ἴσοκράτης εἶναι παιδί, ἡ Ἀθήνα συμπληρώνει καί ὀλοκληρώνει τήν πορεία της—πορεία μοναδική στήν ἱστορία. Κι ὅταν θά τόν δοῦμε ἀργότερα νά πολεμάει μὲ πάθος, μὲ σκληρότητα κι ἐπιμονή τήν Ἀθήνα τῶν χρόνων τῆς ὀριμότητάς του, ζέροντας τήν εὐδαιμονία καί τή στερεότητα πού εἶχε ἀντικρίσει γύρω του στά παιδικά του χρόνια, θά μπορούμε νά τόν καταλάβουμε καλύτερα : Ὅα εἶναι τὸ πάθος καί ὁ πόνος τοῦ ἀνθρώπου πού κρατάει ὀλοζώντανη πάντα στήν ψυχή του, ἰδανικὸ πού πῆρε σάρκα καί ὄσῳ στὸ χρόνο, τήν Ἀθήνα τῆς ἀρχῆς τῆς ζωῆς του.

Τὰ παιδικὰ χρόνια του εἶναι χρόνια ποτισμένα ἀπὸ τήν εὐδαιμονία τῆς Ἀθήνας τοῦ Περικλῆ, ἀλλὰ καί ἀπὸ τήν ποινεμένη πείρα τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου. Ἐξί χρονῶν ἔζησε κι αὐτὸς μ' ὅλους τοὺς συντοπίτες του τήν ἐπιδημία πού ξέσπασε στήν πόλη καί γέμιζε τοὺς δρόμους της νεκρούς, εἶδε τήν Ἀθήνα νά κυκλώνεται ἀπὸ τοὺς Σπαρτιάτες, τοὺς κατοίκους τῶν ἀγρῶν νά μαζεύονται μέσα στά τείχη καί νά πλημμυρίζουν τίς στοές, τὴν ἀγορά, τοὺς ναοὺς. Ὅχτώ χρονῶν εἶδε τὸ θάνατο τοῦ Περικλῆ, ἔνσκα χρονῶν ἔζησε τίς ἀγωνίες τῆς πόλης του γιὰ τίς ἐπιχειρήσεις στήν Πύλο καί στὴ Σφαχτηρία καί ὕστερα γιόρτασε τὴ νίκη τοῦ Κλέωνα, δώδεκα χρονῶν εἶδε τίς ἀθηναϊκὲς δυνάμεις νά γυρίζουν συντριμμένες ἀπὸ τὸ Δῆλιο, δεκατριῶ χρονῶν πόνεσε γιὰ τὰ ἀπανωτὰ χτυπήματα πού δέχτηκε ἡ πόλη στὴ Θοράκη καί στὴ Χαλκιδική, καί στά δεκαπέντε του χρόνια ξανάσανε κι αὐτὸς μαζί μὲ τοὺς συμπολίτες του μαθαίνοντας πὼς ἔγινε εἰρήνη.

Ὁ πόλεμος τῆς Ἀθήνας μὲ τὴ Σπάρτη δὲν ἔμοιαζε καθόλου μὲ τοὺς ἄλλους ἀγῶνες πού ἔκανε ἀδιάκοπα ἡ πόλη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Μηδικῶν καὶ πέρα, στά πενήντα χρόνια τῆς ἡγεμονίας της. Αὐτὴ τὴ φορὰ ἀναγκάστηκε νά ἐνώση ὅλες μαζί τίς δυνάμεις της, εἶδε τοὺς Σπαρτιάτες νά ἐρημῶνουν τὰ χωριά τῆς Ἀττικῆς, χρειάστηκε νά χτυπάει καί νά χτυπιέται ἀδιάκοπα πότε στήν Πελοπόννησο, πότε στὴ Χαλκιδική καί πότε σὲ διάφορες θάλασσες, χρειάστηκε νά ξοδέψῃ πολλὰ χρήματα καί νά βάλῃ καινούριους φόρους γιὰ νὰ τὰ βγάλῃ πέρα μὲ τὰ ἔξοδα τῶν ἐκστρατευτικῶν σωμάτων, τοῦ στόλου, τῆς φροντίδας γιὰ τοὺς μαζεμένους μέσα στὴν πόλη χωρικούς. Ἀλλὰ ἡ Ἀθήνα ἦταν ἀκόμη πολὺ στέρεη καί ἔτσι ἡ εἰρήνη τοῦ 421 κλείστηκε κατὰ τὸ πνεῦμα τοῦ Περικλῆ : Τὰ ἐδαφικὰ κέρδη ἦταν μικρά, κλονίστηκε ὅμως—κι αὐτὸ ἦταν τὸ πιὸ ἄξιο—ἡ δύναμη τῆς Σπάρτης, πού εἶχε τώρα νά νοιαστῇ πολὺ καί γιὰ νὰ κρατήσῃ τοὺς συμμάχους της καί γιὰ νὰ ταχτοποιήσῃ τὰ ἐσωτερικὰ προβλήματα τῆς.

Σ' αὐτὴ τὴν ταραγμένη ἐποχὴ, ὅταν πρώτη φορὰ οἱ δυνάμεις τοῦ

κακοῦ ἀνοίγουν μάχη μὲ τὸ ἦθος τῆς Ἀθήνας, στεριώνει τὰ βήματα του στὴ ζωὴ ὁ Ἴσοκράτης. Μέσα στὶς καθημερινὲς συγκινήσεις, στὶς χαρὲς καὶ στὶς λύπες, στοὺς φόβους καὶ στοὺς ἐνθουσιασμούς, κάτω ἀπὸ τὴν ἀμείλιχτη παρουσία τοῦ πολέμου, στοιχειοθετεῖται βαθμιαία ἡ ψυχὴ του, πότε ἀπὸ τὴν παράδοση πού εἶχε ἐνσαρκώσει ὁ Περικλῆς καὶ πότε ἀπὸ τὰ νέα δαιμόνια πού ἔφερναν ὁ Κλέων καὶ οἱ ὀπαδοὶ του.

Γιὰ τὰ πρῶτα χρόνια του ἔχουμε δυὸ ἀξιόλογες πληροφορίες. Ἡ μιὰ εἶναι τοῦ ἴδιου τοῦ Ἴσοκράτη, πού, πολὺ ἀργότερα, ἀνασκιπώντας τὴ ζωὴ του λέει πὼς στὰ νιάτα του ξεχώριζε μὲ τὰ πνευματικά του χαρίσματα ἀπὸ τοὺς συνομηλίκους του πολὺ περισσότερο ἀπὸ ὅ,τι ἀργότερα ἀνάμεσα στοὺς συμπολίτες του¹. Ἡ πληροφορία αὐτή, πού δὲν ἔχομε λόγους ν' ἀμφισβητήσουμε τὴν ἀλήθεια της, εἶναι πολὺ χρήσιμη, γιατί δείχνει πὼς ἀπὸ τὰ πρῶτα κιόλας χρόνια του ἦταν, ὅπως θὰ τὸν δοῦμε ἀργότερα μέσα ἀπὸ τὸ ἴδιο του τὸ ἔργο, ὁ Ἀθηναῖος πού ξεχωρίζει ἀνάμεσα σὲ Ἀθηναίους μὲ τὸ πνεῦμα του. Ἡ ἄλλη πληροφορία εἶναι τοῦ Ψευδοπλουτάρχου, πού λέει πὼς στὴν Ἀκρόπολη βρισκόταν μιὰ χάλκινη στήλη μὲ τὸν Ἴσοκράτη *κερητιζόντα*, νὰ παίξει δηλαδὴ ἓνα παιχνίδι ἀνάλογο μὲ τὸ σημερινὸ χόκεϋ. Ἡ στήλη αὐτὴ πρέπει νὰ ἦταν ἀφιέρωμα τοῦ Ἴσοκράτη ὕστερ' ἀπὸ κάποια νίκη του σὲ ἀγῶνα *κερητιζόντων*².

Μὲ τίς δυὸ αὐτὲς πληροφορίες ὀλοκληρώνεται ἡ μορφή τοῦ Ἴσοκράτη στὰ νεανικά του χρόνια. Εἶναι ὁ Ἀθηναῖος ὁ καλὸς *κἀγαθός*, μὲ τίς δυνάμεις τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ κορμιοῦ ἰσοζυγιασμένες καὶ ἀναπτυγμένες παράλληλα τὴ μιὰ μὲ τὴν ἄλλη, ἕνας ἀπὸ τοὺς ἐφήβους ἐκείνους τῆς ζωφόρου τοῦ Παρθενώνα, πού συνταιριάζουν μέσα τους ἀρμονικά, σὲ οὐσιαστικὴ ἐνότητα καὶ ὄχι ὡς ἄθροισμα μηχανικὸ, τὸ πνεῦμα καὶ τὸ σῶμα. Καὶ εἶναι ὄχι μόνο πολίτης, ἀλλὰ καὶ φύτρο τῆς Ἀθήνας, καὶ μάλιστα στὴν πιὸ μεγάλη καὶ πιὸ τραγικὴ ἐποχὴ της.

Ἡ ἀγωγή στὴν Ἀθήνα τοῦ 5. αἰῶνα δὲ δινόταν ἀπὸ σχολικὰ ἰδρύματα, ὅπως στὰ νεώτερα χρόνια. Σχολεῖα ἦταν γιὰ νὰ μάθῃ τὸ παιδί ἀνάγνωση, γραφὴ καὶ μουσικὴ. Ὑστερα ἀπὸ τὴν παιδικὴ ἡλικία ἡ πολιτεία φρόντιζε μονάχα γιὰ τὴ στρατιωτικὴ ἀγωγή. Γιὰ τὴ γυμναστικὴ

1. *Ι5*, 161.

2. [*Πλουτάρχου*], Βίοι τῶν δέκα ρητόρων Δ' 42. Τὸ χωρίο τοῦ Ψευδοπλουτάρχου ἔδωσε ἀφορμὴ σὲ διάφορες συζητήσεις. Τὸ *κερητίσαι* καὶ *κερητιζων* τοῦ κειμένου συνήθως διορθώνεται σὲ *κελητίσαι* καὶ *κελητιζων*. Ἰδὲς ὁμοῦς *Οἰκονόμον Γ. II.*, *Κερητιζοντες*. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 6 (1920-1921) 56-59.

Ήταν τὰ γυμνάσια καὶ οἱ παιδοτρίβες. Τὴν ἄλλη μὀρφωσὴ του, τὴν πνευματικὴ καὶ τὴν ἠθικὴ, ὁ νέος θὰ τὴν ἔπαιρνε ἔξω, ἀπὸ τὴν πολιτεία, ἀπὸ τὰ μυθικὰ πρότυπα τῆς πόλης του, ἀπὸ ὀριμότερους φίλους του ἢ ἀπὸ σοφιστὲς. Οἱ ἀρχαῖες πηγὲς ἀναφέρουν ὡς δασκάλους τοῦ Ἰσοκράτη τὸν Πρωταγόρα, τὸν Πρόδικο, τὸν Τεισία, τὸ Γοργία, τὸ Σωκράτη, τὸ Θηραμένη καὶ τὸν Ἀρχίνο'. Μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχουμε σήμερα εἶναι δύσκολο νὰ ἐξακριβώσουμε τίς πληροφορίες αὐτὲς—οἱ ἀρχαῖοι γραμματικοὶ συνήθιζαν ν' ἀναφέρουν ὡς δασκάλους κάθε προσωποκότητος ὄλους τοὺς μεγάλους προγενεστέρους τῆς. Ἀπὸ τὰ ὀνόματα ποὺ εἶδαμε θὰ μᾶς σταματήσουν μονάχα ὁ Γοργίας καὶ ὁ Σωκράτης. Καὶ γιὰ τοὺς δυὸ αὐτοὺς («δασκάλους») του ἔχουμε πολλὰ καὶ θετικὰ στοιχεῖα.

Τὸ Γοργία τὸν ἄκουσε ὁ Ἰσοκράτης στὸ διάστημα τοῦ μεσοπολέμου, ἀνάμεσα στὸ 421 καὶ στὸ 413, πηγαίνοντας ἐπίτηδες κοντὰ του στὴ Θεσσαλία¹. Τὸ ταξίδι ἐνὸς νεοῦ Ἀθηναίου σὲ ἄλλη πόλη γιὰ νὰ μορφωθῆ εἶναι ἓνα φαινόμενο ἀσυνήθιστο ὡς τότε στὴν ἱστορία τῆς Ἀθήνας. Ποτέ, πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο, δὲν ἔφρουγαν οἱ νέοι ἀπὸ τὴν Ἀθήνα γιὰ νὰ μορφωθοῦνε σὲ ἄλλες πόλεις ἢ σὲ πρόσωπα ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη τους. Στὸ μυθικὸ Ἐπιτάφιο τοῦ Περικλῆ, ποὺ γράφει ἀργότερα ὁ Θουκυδίδης, τὸ ἦθος αὐτοῦ τοῦ ριζωμένου μέσα στὴν πόλη του Ἀθηναίου παίρνει μιὰ μνημειακὴ διατύπωση: «Μὲ δυὸ λόγια: λέω πὼς ἡ πόλη μᾶς στὸ σύνολό τῆς πρῶτα εἶναι τὸ μεγάλο σχολεῖο τῆς Ἑλλάδας². Τώρα ὅμως ἔχουν ἀλλάξει οἱ καιροί³. Οἱ νεοὶ Ἀθηναῖοι, ὅσοι ζήσανε τὰ πρῶτα χρόνια τους τὴν ἐποχὴ τοῦ πολέμου, ποὺ ἔχουν γίνει εὐαίσθητοι, ὑποκειμενικοὶ, εἶναι δεμένοι μὲ τὴ στιγμὴ, βλέποντας πὼς ἄλλο γύ-

1. *Blass Fr.*, Die attische Beredsamkeit II² (Leipzig 1892) 11 κ.ἔ., ὅπου καὶ οἱ πηγές. Εἰδικότερα γιὰ τὴν ἐπίδραση τοῦ Προδίκου, *Κυπριανοῦ Α.*, Τὰ ἀπόρρητα τοῦ Ἰσοκράτους (Ἀθήνα 1871) 18 κ.ἔ. καὶ *Mayer H.*, Prodikos von Keos (Padeborn 1913) 122 κ.ἔ.

2. Τὸ πρόβλημα τῆς σχέσης τοῦ Ἰσοκράτη καὶ τοῦ Γοργία δὲν ἔχει ξεκαθαριστῆ ἀκόμη. Ὅτι ὁ Ἰσοκράτης γνώρισε τὸ Γοργία στὴ Θεσσαλία μετὰ ἀπὸ τὸν Πελοποννησιακὸ πόλεμο, ὅπως ὑποθέτει ὁ *Blass Fr.*, Die att. Bered. II² 14 καὶ δέχεται ὁ *Wilamowitz*, Platon II² 107, πρέπει νὰ ἀποκλειστῆ ὕστερα ἀπὸ τὴ μαρτυρία τοῦ Ἰσοκράτη πὼς ἔχασε στὸν πόλεμο ὅλη τὴν περιουσία του (15, 161). Τὸ ἴδιο πρέπει νὰ ἀποκλειστῆ καὶ τὸ 410 τοῦ *Norden*, Die antike Kunstprosa³ 116, γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκεῖνη ἐξακολουθοῦσε ὁ πόλεμος καὶ συνεπὼς δὲ θὰ μπορούσε νὰ λείψῃ ὁ Ἰσοκράτης ἀπὸ τὴν Ἀθήνα. Ἰδὲς καὶ *Beloeh*, Griechische Geschichte III I³ 353 καὶ *Mathieu G. et Brémond E.*, Isocrate Discours (Paris 1929) I, II.

3. *Θουκυδίδης* II 41. Ἡ μετάφραση κατὰ τὸν *Κακριδῆ* Θ. I., Περικλέους Ἐπιτάφιος (Ἀθήνα 1943) 17.

4. Ἰδὲς *Berve H.*, Griechische Geschichte II (Freiburg 1933) 29.

ρευαν οι ίδιοι και άλλο τους έδινε ή πολιτεία τους, που έμενε πιστή στις μορφές του παρελθόντος της, άρχισαν να απομακρύνονται από τους κόλπους της και να ζητούν σε άλλους χώρους τη βεβαίωση της ύπαρξής τους. Στις καινούριες ψυχικές ανάγκες, στην απαίτηση της νιότης του μεσοπολέμου να δικαιωθεί ο ατομισμός της, ανταποκρίθηκαν με τον πληρέστερο τρόπο οι σοφιστές, που δίδασκαν την έτερότητα ανάμεσα στο δίκαιο του νόμου και στο δίκαιο της φύσης και την ύπεροχή του δικαίου του ισχυροτέρου.

Σοφιστές ήταν πολλοί και μέσα στην Αθήνα, αλλά ο Γοργίας ήταν ο μεγαλύτερος της εποχής του, περιζήτητος από όσους μπορούσαν να δώσουν τα μεγάλα διδάκτρα που απαιτούσε. Ο πατέρας του Ίσοκράτη είχε άρκετη περιουσία και μπόρεσε να φροντίσει για το γιό του με τον καλύτερο τρόπο στέλνοντάς τον στη Θεσσαλία να ακούσει το σοφιστή πού, όταν είχε έρθει στην Αθήνα το 427 για να αντιπροσωπεύσει την πατρίδα του σε διπλωματικές διαπραγματεύσεις, είχε καταπλήξει τους άκροατές του με τη δύναμη και τη χάρη του λόγου του.

Δεν ξέρουμε πόσον καιρό έμεινε ο Ίσοκράτης κοντά του, τον γνώρισε πάντως καλά, έπηρεάστηκε από τη διδασκαλία του και μολονότι άργότερα απομακρύνθηκε από το πνεύμα του Γοργία, έμεινε ουσιαστικά ο καλύτερος από τους μαθητές του. Αυτό που κράτησε ξεχωριστά από τη διδασκαλία του είναι η πεποίθηση στη δύναμη που έχει και στην επίδραση που μπορεί να ασκήσει μια καλοδουλεμένη ύμλια. Ο λόγος, δίδασκε ο Γοργίας, είναι μέγας δυνάστης. "Αν είναι δουλεμένος καλά, μπορεί να πείση, να παρασύρη, να ένθουσιάσει και για τις πιο παράλογες απόψεις. Από μόνο του το θέμα δεν είναι ποτέ καλό ή κακό, καλό ή κακό γίνεται από τον τρόπο που θα το δουλέψει ο ρήτορας, γι' αυτό κι η αντικειμενική γνώση ενός θέματος έχει δευτερώτερη σημασία μπροστά στον επιδέξιο χειρισμό του. Κύριες προϋποθέσεις της επιτυχίας του είναι από τη μια μεριά η έντεχνη έγκλογή των λέξεων και η φροντισμένη σύνδεσή τους, και από την άλλη καιρός, ή γνώση μ' άλλα λόγια της ψυχολογίας εκείνων που ακούνε το λόγο. Την προβολή αυτή του ύποκειμενικού στοιχείου στο λόγο ο Γοργίας είχε ζητήσει να τη θεμελιώσει σε μια τριπλή γνωσιολογική βάση : "Απόλυτη ουσία, δεν υπάρχει· αν υπάρχει, δεν μπορεί να γνωσθή· και αν υπάρχει και μπορεί να γνωσθή, ή γνώση της δεν είναι μεταδοτή". Έτσι για κάθε πρόβλημα δεν υπάρχει καμία αντικειμενική γνώμη· το μόνο που μπορεί να κάνει κανείς είναι να σταθί στη δική του άποψη, αλλά να την προβάλλει έτσι με το λόγο του, ώστε ή δύναμη του λόγου να γίνη ή απόδειξη για την αλήθεια της.

1. Gompertz Th., Griechische Denker 1⁴ (Berlin, Leipzig 1922) 397 κ.έ.

Οἱ φιλοσοφικὲς αὐτὲς σκέψεις στηρίζουν θεωρητικὰ τὸ λαμπρότερο πεζογραφικὸ ὕφος ποῦ γνώρισε ἡ ἀρχαιότητα. Ὁ Γοργίας θεωρήθηκε, καὶ πολλὴ σωστά, ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα κιάλας χρόνια, ὡς ὁ δημιουργὸς τοῦ ἔντεχνου πεζοῦ λόγου στὴν Ἑλλάδα. Τὸ ὕφος του, ὕφος ποῦ δὲ βγαίνει βέβαια μέσα ἀπὸ τὴν ψυχὴ, ἀλλὰ ἀπὸ λογικὴ δουλειὰ πάνω στὴ λέξη καὶ στὴ φράση, εἶναι θαυμαστὸ συνταίριασμα ἀπὸ χτυπητὲς λέξεις, μεγαλόπρεπες εἰκόνες, ἔξυπνα δεσμίματα ἤχων, φροντισμένη ὀργάνωση καθεμιᾶς φράσης χωριστά¹.

Αὐτὴ ἦταν, δοσμένη πολὺ γενικά, ἡ φιλοσοφικὴ καὶ ἡ ρητορικὴ διδασκαλία τοῦ Γοργία, ὅπως τὴν ξέρομε ἀπὸ τὰ κατάλοιπα τοῦ ἔργου του καὶ ἀπὸ ἀρχαῖες μαρτυρίες. Αὐτὸ τὸ μάθημα πῆρε καὶ ὁ Ἴσοκράτης μένοντας κοντὰ του στὴ Θεσσαλία, συνδέοντάς το ὅμως μὲ τὸ ἦθος τῆς πόλης του καὶ μὲ τὸ λόγο τοῦ Σωκράτη τὸ ξεπέρασε, ὅπως θὰ δοῦμε ἀργότερα, καὶ τὸ ἔσωσε καταξιώνοντάς το ἠθικά.

Γιὰ τὴ γνωριμία του μὲ τὸ Σωκράτη δὲν ἔχουμε στοιχεῖα θετικά, οὔτε ὅμως καὶ ἀξίζει νὰ συζητήσουμε ἀν καὶ τότε τὸν γνώρισε. Στὴν ἀγορὰ, σὲ κάποιο γυμναστήριο, στὸ σπίτι κάποιου πλούσιου Ἀθηναίου ποῦ φιλοξενούσε ἕναν περαστικὸ σοφιστὴ, κάπου θὰ εἶχε πρωτοδεῖ καὶ θὰ εἶχε ἀκούσει τὸν παράξενο αὐτὸ «Σύληνό», ποῦ ὁ ἔρωτάς του γιὰ τὰ νιάτα ἦταν τῆς ζωῆς του τὸ νόημα.

Τὰ στοιχεῖα γιὰ τίς σχέσεις τους, ποῦ φτάσαν ὡς ἐμᾶς ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα, εἶναι ὅλα ὅλα τρία, ἀλλὰ καὶ τὰ τρία ἀποκαλυπτικά γιὰ ὅ,τι μᾶς ἐνδιαφέρει τώρα. Μιλώντας ὁ Σωκράτης στὸ Φαῖδρο γιὰ τὸν Ἴσοκράτη λέει πὼς ἦταν ἕνας ἀπὸ τὰ «παιδικὰ του», ἕνας ἀπὸ τοὺς νέους ποῦ μὲ τὸν ἔρωτά του τὸν εἶχε προβοδῆσει στὴ ζωὴ. Ἡ φράση αὐτὴ, ποῦ τὴ λέει ὁ Πλάτων στὸ «Φαῖδρο» του², μᾶς βοηθεῖ νὰ δοῦμε τὸν Ἴσοκράτη ἀνάμεσα στοὺς νεαροὺς Ἀθηναίους, ποῦ συγκεντρωμένοι γύρω ἀπὸ τὸ Σωκράτη ἔφτιαχναν ἡμεῖς ψῆφι τὸν ἑαυτὸ τους μὲ τὴ μαυετικὴ τέχνη καὶ τὸν ἔρωτα τοῦ ἀθάνατου ἀλιεῖα ψυχῶν. Νὰ εἶναι κανεὶς «παιδικὰ» τοῦ Σωκράτη ἦταν τίτλος τιμῆς, πρώτη βεβαίωση τῆς ἀξίας ἐνὸς νέου.

Τὴν ἡμέρα ποῦ πέθανε ὁ Σωκράτης, λέει ἡ δευτέρη πληροφορία³, ὁ Ἴσοκράτης βγῆκε μὲ πένθιμα ροῦχα στὴν ἀγορὰ, γιατί, ἀλήθεια, θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι—καὶ ἀν ἀκόμη ἡ πληροφορία δὲ φαίνεται ἀληθινή—πολὺ βαριά ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου, ποῦ εἶχε ἀγαπήσει τὸ Σωκράτη καὶ ποῦ εἶχε δεθῆ μαζί του μὲ τὸ δεσμὸ τῶν «παιδικῶν», ὅταν ἔτσι ἀδίκαια, καὶ

1. Süss N., Ethos (Leipzig und Berlin 1910) 17 κ.ξ. Πρβλ. καὶ Nestle W., Vom Mythos zum Logos (Stuttgart 1940) 19 κ.ξ.

2. 279b.

3. [Πλουτάρχου] ὁ.π.π. 35.

για την ίδια την 'Αθήνα άδικα, έφυγε ο διδάσκαλος από τη ζωή.

Η μνεία του Σωκράτη στο «Βούσειρι»⁴ είναι το τρίτο στοιχείο : «Ένα από τα κύρια επιχειρήματα της πολεμικής του Πολυκράτη κατά του Σωκράτη ήταν πώς ο 'Αλκιβιάδης μαθήτεψε κοντά στο Σωκράτη. Αυτό όμως δεν είναι κατηγορία, είναι έπαινος, γιατί όλοι ξέρουν πώς ο 'Αλκιβιάδης, αν και δεν ήταν μαθητής του, ήταν από τους πιο ξεχωριστούς 'Αθηναίους. "Αν λογαριάση κανείς πώς ο «Βούσειρις» είναι επίκριση της «Σωκράτους κατηγορίας» του Πολυκράτη και πώς γράφτηκε την εποχή που οι 'Αθηναίοι είχαν αρχίσει να σκέπτονται πολύ την άδικία που είχαν κάνει στο Σωκράτη, και ο «Βούσειρις» στο σύνολό του και η μνεία της σχέσης του Σωκράτη με τον 'Αλκιβιάδη είναι ή συνεισφορά του πιστού μαθητή στη μνήμη του δασκάλου του, ευγνώμονη πράξη για το φίλο που παραστάθηκε στα πρώτα βήματά του.

Αυτά είναι όλα τα στοιχεία που έχουμε για τις σχέσεις του 'Ισοκράτη με το Σωκράτη. Για τις σχέσεις του με τους Σωκρατικούς τα στοιχεία είναι περισσότερα. Μέσα στο έργο του υπάρχουν πλήθος αναφορές, άλλοτε φιλικές και άλλοτε έχθρικές σε πολλούς Σωκρατικούς από τον 'Αντισθένη ως τον Πλάτωνα. Περισσότερες λεπτομέρειες θα μάς σταματήσουν πιο κάτω. Εκείνο που μάς ενδιαφέρει τώρα εδώ είναι πώς, παράλληλα με το μάθημα του Γοργία, στην ψυχή του νεαρού 'Αθηναίου μίλησε και ο λόγος του Σωκράτη.

Το 413 αρχίζει ξανά ο πόλεμος της 'Αθήνας με τη Σπάρτη. Ο 'Ισοκράτης έχει τώρα στρατεύσιμη ηλικία και είναι φυσικό να υποθέσουμε, γιατί δεν έχουμε καμιά σχετική πληροφορία, πώς έκανε κι αυτός το χρέος του προς την πατρίδα, το πιθανότερο στο ίππικό, όπως θα επέβαλε ή κοινωνική του θέση. Στο μεταξύ είχε ανεβή στην πολιτική σκηνή ο 'Αλκιβιάδης και το 415 το άστρο του κυριαρχούσε στην 'Αθήνα. Από την αγάπη και την πίστη που κράτησε πάντα στη ζωή του για τον 'Αλκιβιάδη ο 'Ισοκράτης, πρέπει να συμπεράνουμε πώς, αν βρισκόταν στην 'Αθήνα, θα ήταν κι αυτός ανάμεσα στους 'Αθηναίους, που το 415 ξεπροβόδιζαν με δάφνες και τραγούδια το ξεκίνημα του στόλου με τον 'Αλκιβιάδη αρχηγό για τη Σικελική έκστρατεία. 'Αλλά ή περιπέτεια αυτή έγινε δυο χρόνια αργότερα αληθινή καταστροφή για τους 'Αθηναίους, που δεν έχασαν μονάχα ολόκληρο σχεδόν το έκστρατευτικό τους σώμα και τα πλοία τους, αλλά και αποχτήσανε στο πρόσωπο του 'Αλκιβιάδη έναν αμείλιχτο έχθρο που ξεσήκωσε τους Σπαρτιάτες, τους έφερε σε επικοινωνία με τους Πέρσες, τους έδωσε τα σχέδια για την κανονική πολιορκία της 'Αθήνας από τη Δεκέλεια και πέτυχε να αποστατήσουν από τη συμμαχία

1. II, 5 κ.ε.

μέ την Ἀθήνα οἱ πολιτεῖς τῆς Ἰωνίας. Ἀπό τὸ 413 ὡς τὸ 405 ἡ Ἀθήνα κράτησε τὸν πόλεμο ὅσο πῶ καλὰ μπορούσε. Ἀλλὰ ὕστερα ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῆς Σικελίας καὶ τὴν ἀποστασία τῆς Ἰωνίας, με τοὺς Σπαρτιατές ἐξω ἀπὸ τὰ τεῖχη τῆς, δίχως ταχτικὸ ἀνεφοδιασμό, χωρὶς ἄξιους πολιτικούς καὶ στρατιωτικούς ἀρχηγούς, παρ' ὅλες τὶς προσπάθειές τῆς, ἔχασε ὅλα τὰ καράβια τῆς με τὰ πληρώματά τους καὶ ἀναγκάστηκε νὰ ἀνοίξῃ τὶς πύλες τῆς στὶς δυνάμεις τοῦ Λυσάνδρου.

Ὅταν τέλειωσε ὁ πόλεμος, ὁ Ἰσοκράτης ἦταν 32 χρονῶν. Πόσο πῶ διαφορετικὴ ἀπ' ὅ,τι τὴν ἀντίκρισε στὰ πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς του εἶναι τώρα ἡ Ἀθήνα. Ἐνα μεγαλεῖο πολιτικῆς καὶ πνευματικῆς δυνάμεις μοναδικὸ στὴν ἱστορία εἶναι τώρα ἐρείπια. Τὰ τεῖχη γκρεμισμένα, ἄδεια τὰ λιμάνια πῶ τὰ γέμιζαν ἄλλοτε τὰ καράβια τὰ πολεμικὰ καὶ τὰ ἐμπορικὰ, σταματημένον τὸ ἐμπόριο καὶ ἡ βιοτεχνία, καταστραμμένοι ὅλοι οἱ πλοῦσοι, χέρσα τὰ χτήματα τῆς Ἀττικῆς, ἡ Ἀθήνα χωρὶς συμμάχους, σκλαβωμένη στὴ Σπάρτη καὶ σὲ σπαρτιατόφιλους πολιτικούς, ἀμέτρητοι οἱ νεκροὶ ἀπὸ τὸν πόλεμο, τὶς ἐπιδημίες, τὴ φτώχεια καὶ τοὺς ἐμφύλιους σπαραγμούς. Καὶ οἱ ὑλικές αὐτές συμφορές εἶναι ἀσήμικτες μπροστὰ στὶς ἠθικὲς καταστροφές πῶ ἤρθαν με τὸ τέλος τοῦ πολέμου. Ἐκεῖ πῶ κυκλοφοροῦσαν ἄλλοτε οἱ Ἀθηναῖοι τοῦ Περικλῆ, γυρίζουν τώρα ἀποκαωμωμένοι, δειλισμένοι καὶ ἀπαισιόδοξοι οἱ νέοι τῆς μεταπολεμικῆς Ἀθήνας, ἀκολουθοῦνε τοὺς σοφιστές, κατακρίνουν τὰ μεγαλεπήβολα σχέδια τοῦ 431, διασύρουν τοὺς νοσταλγοὺς τῆς «παλαιῆς ἐκείνης εὐδαιμονίας»,—μπροστὰ στὸ ἦθος τοῦ 399, ὅταν οἱ Ἀθηναῖοι στέλλουν τὸ Σωκράτη στὸ θάνατο, πόσο ἀπαρομοίαστο φαίνεται τὸ ἦθος τῆς ἐποχῆς πῶ ἀκούγονταν στὴν Πνύκα ὁ λόγος τοῦ Περικλῆ καὶ στὸ θέατρο τοῦ Διονύσου τοῦ Σοφοκλῆ ὁ στίχος¹.

Μέσα σ' αὐτὴ τὴν Ἀθήνα κυκλοφορεῖ ὁ Ἰσοκράτης τώρα, κλείνοντας στὴν ψυχὴ του τὴ μνήμη τῆς νιότης του, τὸ μάθημα τοῦ Γοργία, τὸ λόγο τοῦ Σωκράτη καὶ τὴν πείρα ἀπὸ τὸν πόλεμο. Οἱ δυσκολίες ὁμως τῆς ζωῆς εἶναι πολλὲς καὶ ἡ οἰκονομικὴ του κατάσταση πολὺ ἄσκημη, γιατί ἔχασε στὸν πόλεμο ὅλη τὴν περιουσία του². Γι' αὐτὸ ἀναγκάζεται νὰ ἐργαστῆ ἐπαγγελματικά, κι ἔτσι τὸν βρίσκουμε γιὰ κάπου δέκα χρόνια νὰ κἀνῃ τὸ ἐπάγγελμα τοῦ λογογράφου. Νέος ἄλλωστε ἀκόμη ὅπως εἶναι, χρησιμοποιεῖ τὶς δυνάμεις καὶ τὶς γνώσεις του γιὰ ὅ,τι προχειρότερο ἔχει μπροστὰ του, τὶς δικανικὲς ὑποθέσεις. Ἀργότερα, μέσα ἀπὸ τὸ ἴδιο του τὸ ἐπάγγελμα, θὰ βρῆ τὸν ἑαυτὸ του. Τὰ χρόνια πῶ κἀνει τὸν λογογράφο, εἶναι χρόνια οἰκονομικῆς του ἀποκατάστασης καὶ μαζὶ χρόνια πορείας πρὸς τὸν ἑαυτὸ του.

1. Κατὰ τὸ *Συνοικτῆ Ι*, Πλάτωνος Συμπόσιον (Ἀθήνα 1934) 25*.
2. *Ιδ*, 161.

ΑΝΑΖΗΤΗΣΕΙΣ

ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑ

Στά άρχαία δικαστήρια οί διάδικοί ήταν υποχρεωμένοι νά ύποστη-ρίξουν οί ίδιοι τήν ύπόθεσή τους και δέν έπιτρεπόταν νά τή δώσουν, όπως σήμερα, σέ δικηγόρο. 'Επειδή όμως αυτός πού παρουσιαζόταν μπροστά στό δικαστήριο, δέν μπορούσε πάντα νά μιλήσει για τήν ύπόθεσή του μέ τόν τρόπο πού έπρεπε, ήταν υποχρεωμένος νά καταφύγει άπό πριν σ' έναν άλλο, πού θά τόν βοηθούσε. 'Η ανάγκη αυτή δημιούργησε σιγά σιγά τό θεσμό τών λογογράφων, ειδική επαγγελματική τάξη, πού έγραφε λόγους για τίς δικαστικές ύποθέσεις τών πολιτών. 'Η τάξη αυτή άναδειχτηκε ξεχωριστά άμέσως μετά άπό τόν Πελοποννησιακό πόλεμο, πού δημιούργησε πλήθος δικαστικές ύποθέσεις και τών πολιτών μεταξύ τους και τών πολιτών μέ τό κράτος'.

Στό επαγγελματία αυτό άφοσιώθηκε ό 'Ισοκράτης όταν τέλειωσε ό πόλεμος. Μέ τό όνομά του έφτασαν ως έμας έξι δικανικοί λόγοι¹: ή γνησιότητά τους, είτε όλων είτε και μερικών άπ' αυτούς, έχει άμφισβητηθή πολλές φορές ως τώρα. 'Αλλά τό σπουδαιότερο έπιχείρημα για τήν άθέτησή τους δέν είναι καθόλου πειστικό: Τό ύφος τους, είναι άλήθεια, θυμίζει πολύ λίγο τό κατοπινό ύφος τοῦ 'Ισοκράτη—άλλά δέν είναι άρκετή έξήγηση τό ότι έχουμε μπροστά μας δυό διαφορετικά είδη λόγου, τό δικανικό και τό έπιδειχτικό; Είναι φυσικό άλλωστε σέ κάθε δικανικό λόγο του ό 'Ισοκράτης νά ζητήση νά πλησιάση όσο πιά πολύ τήν ψυχολογία τοῦ πελάτη του, νά μεταχειριστή τά λογικά και φραστικά μέσα πού θά

1. Bonner R. J., Lawyers and Litigants in ancient Athens. The Genesis of the Legal Profession. Chicago 1926. 'Επίσης Jaeger W., Demosthenes (Berlin 1939) 27 κ.έ.

2. 'Από τούς λόγους, πού φτάσαν ως έμας, ό πρώτος είναι γραμμένος τό 403 ή 402 και ό τελευταίος τό 391 ή 390. Πριν άπό τήν κατάλυση τής τυραννίδας δέν είναι καθόλου πιθανό νά άσχολήθηκε μέ τή λογογραφία και θά πρέπει νά σταμάτησε γύρω άπό τό 390, γιατί τό 380, όταν δημοσιεύθηκε ό «Πανηγυρικός», είχαν πρό πολλού δημοσιευθή τρία άλλα έχι πιά δικανικά έργα του, τό «Κατά τών σοφιστών», ό «Βούσεις» και ή «'Ελένη». Τό «Κατά τών σοφιστών» δημοσιεύθηκε στις άρχές τής διδασκαλικής σταδιοδρομίας του (πρβλ. Iδ., 193), επομένως μετά άπό τό 391 και ίσως λίγο πριν ή ταυτόχρονα μέ τό άνοιγμα τής σχολής. *Drexler En.*, De Isocratis orationibus iudicialibus quaestiones selectae. Jahrb. für Philologie. Suppl. 22 (1906) 335 κ.έ.

χρειάζονταν κάθε φορά για την περίπτωση που είχε μπροστά του. Οί δικανικοί λόγοι του θυμίζουν πολύ τὸ ὕφος τοῦ Γοργία. Ἀλλὰ ἡ διαπίστωση αὐτή, που τὴν κάνουν για νὰ δείξουν πὼς τὰ ἔργα εἶναι νόθα, δείχνει μόνο πὼς ὁ Ἴσοκράτης στὰ πρῶτα ἔργα του ἀκόμη μένει πολύ κοντὰ στὴν τεχνικὴ τοῦ δασκάλου του, κάτι που εἶναι ἄλλωστε αὐτονόητο.

Ἡ χρονολογικὴ σειρά τῶν δικανικῶν λόγων, που ἔχουμε στὰ χέρια μας, εἶναι ἡ ἀκόλουθη: Πρὸς Εὐθύνοον ἀμάστυρος (τὸ 403 ἢ 402), Παραγραφή πρὸς Καλλιμάχον (402 ἢ 401), Κατὰ Λοχίτου (μεταξὺ τοῦ 400 καὶ τοῦ 396), Περὶ τοῦ ζεύγους (396 ἢ 395), Τραπεζιτικὸς (393-391) καὶ Αἰγυητικὸς (391 ἢ 390).

ΟΙ ΔΙΚΑΝΙΚΟΙ ΛΟΓΟΙ ΤΟΥ

Φυσικὰ οἱ λόγοι αὐτοὶ δὲν εἶναι οἱ μόνοι, που ἔγραψε ὁ Ἴσοκράτης ὅσο ἦταν δικηγόρος. Ὁ Ἄριστοτέλης λέει πὼς στὰ βιβλιοπωλεῖα τῆς Ἀθήνας βρίσκονταν πολυάριθμα ἀντίγραφα ἀπὸ τοὺς δικανικοὺς λόγους τοῦ Ἴσοκράτη, καὶ τὴ μαρτυρία αὐτὴ δὲν ἔχουμε λόγους νὰ τὴν ἀμφισβητήσουμε. Καὶ ἐπειδὴ δὲν εἶναι καθόλου πιθανὸ ὅτι οἱ Ἀλεξανδρινοὶ φιλόλογοι κάναν τὴν ἐπιλογὴ που ἔχει φτάσει στὰ χέρια μας, πρέπει νὰ δεχθῶμε πὼς τοὺς λόγους αὐτοὺς τοὺς διάλεξε ὁ ἴδιος ὁ Ἴσοκράτης ἀνάμεσα σὲ ὅλους τοὺς ἄλλους καὶ τοὺς δημοσίευσε ὡς δείγματα τῆς δικανικῆς του τέχνης, εἴτε γιὰ τὴ ρητορικὴ τους σύνθεση, εἴτε καὶ γιὰ τὰ δύσκολα δικανικὰ προβλήματα τους².

Οἱ δικανικοὶ αὐτοὶ λόγοι ἔχουν ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις ἐνδιαφέρον. Ἐδῶ ὅμως θὰ μᾶς σταματήσουν μόνο ἀπὸ μιὰ πλευρὰ τους: Καθὼς εἰκονίζονται μέσα στὶς σελίδες τους τὰ θέματα που ἀπασχόλησαν τὸν Ἴσοκράτη, ὁ περίγυρος τῆς δικηγορικῆς του δουλειᾶς καὶ ἡ ἀτμόσφαιρα γενικότερα τὴν ἐποχὴ τῆς πρώτης δημόσιας ἐμφάνισής του, θὰ μᾶς βοηθήσουν πολύ νὰ βροῦμε τὰ μονοπάτια που χάραξε στὴν πορεία τῆς ἡ μοίρας του.

Οἱ τρεῖς πρῶτοι λόγοι εἶναι γιὰ ὑποθέσεις ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Τριάκοντα, ἀπὸ τὴ λιγύχρονη καὶ ὅμως δραματικὴ περίοδο ἔπειτα ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ ἀθηναϊκοῦ στόλου καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπαναφορὰ τῆς δημοκρατίας. Ἡ Σπάρτη ἀτάρχησε τὸ δημοκρατικὸ πολίτευμα τῆς Ἀθήνας καὶ παράδωσε τὴ χώρα σὲ τριάντα Ἀθηναίους, γνωστοὺς γιὰ τὰ φιλοσπαρτιατικὰ τους φρονήματα. Οἱ τύραννοι αὐτοὶ, ὄργανα τῆς πολιτικῆς τοῦ Λυσάνδρου, ἀμέσως μόλις πῆραν τὴν ἀρχὴ στὰ χέρια τους ἄρχισαν συστηματικὸ διωγμὸ ὅλων ἐκείνων που ἤμεσα ἢ ἔμμεσα εἶχαν πρωτοστατήσει στὸν πόλεμο κατὰ τῆς Σπάρτης, ἔβαλαν πρόσωπα τῆς

1. *Διονυσίου*, Ἴσοκράτης 18 (=Rose, Ἄριστοτ. frg. 140).

2. *Wilamowitz*, *Platon II*² 107. *Müncher* ὁ.π.π. 2155.

δικιᾶς τους ἐμπιστοσύνης στις κυριότερες θέσεις, τιμώρησαν σκληρὰ ὅσους ἀρνήθηκαν νὰ συμμορφωθοῦν μὲ τοὺς καινούριους προσανατολισμούς τῆς Ἀθήνας καί, γενικότερα, δημιούργησαν τέτοια ἀναστάτωση, πού ἡ ἀνάμνησή της προκαλοῦσε πάντοτε τὴν ἀγανάκτηση καὶ τὴ φρίκη.

Ἡ σκληρὴ καὶ ἀνόητη αὐτὴ τυραννίδα, ἡ δυστυχία πού ἤρθε μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφή, ἡ ἀπογοήτευση γιὰ τὴ συμφορὰ ὕστερα ἀπὸ τόσους ἀγῶνες καὶ ἡ πικρία γιὰ τὴν ἀνικανότητα τῶν ὑπευθύνων διάλυσαν μεμιᾶς τὴ στερεότητα τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας. Τὰ προσωπικὰ μίστη ξεσπᾶσαν ἀχαλίνωτα, ἀποτυχημένοι βρῆκαν τὴν εὐκαιρία νὰ ἀναδειχτοῦν, σκοτεινοὶ τύποι παρουσιαστῆκαν, ἐλεύθεροὶ τώρα, στὸ προσκήνιο καὶ ἄρχισαν νὰ κυριαρχοῦν στὴν κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ ζωὴ μὲ τοὺς πῶ ἀθλιούς τρόπους. Ἡ σκοτεινὴ αὐτὴ περίοδος δὲν κράτησε πολὺ. Καὶ ὅταν ἀποκαταστάθηκε ξανά ἡ δημοκρατία, παρουσιαστῆκαν στὰ δικαστήρια πλῆθος υποθέσεις γιὰ κάθε εἶδος ἐγκλήματα, δολοφονίες, τραυματισμούς, ληστεῖες, μοιχεῖες, συκοφαντίες. Ὅποιος διαβάξει σήμερα τοὺς δικανικούς λόγους πού ἀναφέρονται σ' αὐτὴ τὴν περίοδο, ἔχει τὴν ἐντύπωση πὼς τὴν ἐποχὴ τῶν Τριάκοντα πρωτοστάτησαν ὅλοι οἱ ἀγῶρες καὶ οἱ ἀπατεῶνες καὶ ἀδικήθηκαν ὅλοι οἱ τίμιοι. Τὰ πράγματα βέβαια δὲν ἦταν καθόλου ἔτσι. Γιὰ τὴν ἐπαναφορὰ τῆς δημοκρατίας ἄλλαξε μονάχα τὸ πολίτευμα, οἱ ἄνθρωποι στὸ βάθος τοὺς δὲν ἄλλαξαν καθόλου.

Οὔτε οἱ Τριάκοντα, οὔτε καὶ ἡ δημοκρατία τοῦ Θρασυβόλου ἐφταῖξαν πραγματικά. Κάτι εἶχε σπάσει πιά μέσα στὴν Ἀθήνα, εἶχε ἀνοίξει μιὰ κρυφὴ πληγὴ, πού καὶ τὴ συμφορὰ προκάλεσε καὶ τὴν κοινωνία διάλυσε. Τί ἦταν αὐτό, θὰ τὸ καταλάβη ἀργότερα ὁ Ἰσοκράτης, ὅπως τὸ κατάλαβαν καὶ τὸ εἶχαν ὁ καθένας μὲ ἄλλο τρόπο, μὲ τὴν ἴδια ὅμως ἔνταση καὶ μὲ τὸ ἴδιο βάθος, ὁ Θουκυδίδης καὶ ὁ Πλάτων. Θὰ πρέπη ὅμως νὰ περάσῃ πρῶτα ἀπὸ τὴ φωτιὰ καὶ τὸ σίδερο τῶν 400-390, θὰ πρέπη νὰ διαγκωνιστῇ καὶ νὰ χτυπηθῇ μὲ τὸν ἀθηναϊκὸ ὄχλο, νὰ κατεβῇ στὸ ἐπίπεδό του, νὰ κολακέψῃ τις ἀδυναμίες του, γιὰ νὰ συνειδητοποιήσῃ τὴν ἀποστολὴ του. Ἔτσι, περισσότερο ἀπὸ ἐπάγγελμα, ἡ δικηγορικὴ σταδιοδρομία τοῦ γίνεται σταθμός, τὸ σκαλοπάτι ἐκεῖνο, ἀπὸ ὅπου θὰ βρῇ ἀργότερα τὸν ἑαυτὸ του.

«ΠΡΟΣ ΕΥΘΥΝΟΥΝ»

Τὴν ἐποχὴ πού πῆραν τὴν ἀρχὴ οἱ Τριάκοντα, ἕνας ἄγνωστος σὲ μᾶς Νικίας, ἐπειδὴ εἶχε λόγους νὰ νομίζῃ πὼς τὸ νέο καθεστῶς θὰ τὸν εἶχε γιὰ ἐχθρό του, φρόντισε νὰ προλάβῃ τὰ κακὰ πού τὸν περίμεναν, καὶ ἀνάμεσα στις ἄλλες προφυλάξεις του ἐμπιστεύτηκε τὴ χρηματικὴ περιουσία του, τρία τάλαντα, σὲ ἕναν ἐξάδελφό του, τὸν Εὐθύβουν. Λίγο ἀργότερα θέλησε νὰ φύγῃ ἀπὸ τὴν Ἀθήνα καὶ ζήτησε πίσω τὰ χρήματα.

‘Ο Εὐθύβουλος ἤμως τοῦ ἔδωσε δυὸ μόνο τάλαντα καὶ ἀρνήθηκε πῶς πῆρε τρίτο. ‘Ο Νικίας δὲν τόλμησε ἀμέσως τότε νὰ διαμαρτυρηθῆ καὶ νὰ τὸν καταγγείλῃ στὶς ἀρχές, ἀλλὰ περίμενε ὥσπου καταλύθηκε ἡ ἐξουσία τῶν Τριάκοντα καὶ τότε πῆγε στὸ δικαστήριον. Στὴν ὑπόθεσίν του (*δίκη παρακαταθήκης*) τὸν παραστάθηκε δευτερολογώντας ἕνας φίλος του, μιλώντας καὶ αὐτὸς γιὰ τὸ Νικία στὸ δικαστήριον. Τῆ δευτερολογία τὴν ἔγραψε ὁ Ἴσοκράτης. Ἡ ὑπόθεση ἦταν δύσκολη καὶ γιὰ τὸ λογογράφο καὶ γιὰ τοὺς δικαστές. “Ὅταν ὁ Νικίας ἔδωσε τὰ χρήματα, δὲν εἶχε κανένα μάρτυρα μαζί του καὶ ἔτσι τὰ μόνα ἐπιχειρήματα ἦταν ἡ καλὴ πίστη τοῦ Νικία καὶ τὰ περασμένα τοῦ Εὐθύβουλου. ‘Ο Ἴσοκράτης παρουσιάζει τὸν ἕνα ὡς ἀκέραιον ἠθικὸ τύπον καὶ τὸν ἄλλο ὡς ἀπατεῶνα καὶ τυχοδιώχτη. “Ἄν κρίνουμε ἀπὸ τὸ ὅτι ὁ Ἴσοκράτης δημοσίευσε τὸ λόγο του, πρέπει νὰ ὑποθέσουμε πῶς ὁ Νικίας κέρδισε τὴν ὑπόθεσίν του. Ἡ συμβολὴ τοῦ λογογράφου στὸ ἀποτέλεσμα τῆς δίκης δὲ θὰ ἦταν μικρὴ, γιατί ὁ λόγος εἶναι πειστικὸς καὶ μὲ τὴ βαρῦτητα τῆς λογικῆς ἐπιχειρηματολογίας καὶ μὲ τὴ φραστικὴ του διατύπωση. “Ἄν ἔμως τὰ πράγματα ἦταν ἀληθινὰ ἔτσι, ὅπως τὰ παρουσιάζει ὁ Ἴσοκράτης, αὐτὸ οὔτε ἀπὸ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς δίκης μπορούμε νὰ τὸ συμπεράνουμε, οὔτε καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι ἔτσι τὰ λέει ὁ Ἴσοκράτης’.

«ΠΡΟΣ ΚΑΛΛΙΜΑΧΟΝ»

‘Ο δεύτερος λόγος «Παραγραφή πρὸς Καλλίμαχον» εἶναι καὶ διεξοδικότερος καὶ πρὸς ἐνδιαφέρον. Κατὰ τὴ μεταβατικὴν περίοδον, μετὰ ἀπὸ τὴν κατάλυση τῆς ἐξουσίας τῶν Τριάκοντα καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπαναφορὰ τῆς δημοκρατίας, ὁ Πατροκλῆς, ἀνώτατος τότε ἱερέας, συνάντησε στὸ δρόμον, καθὼς περπατοῦσε μ’ ἕνα φίλον του, κάποιον ἐχθρὸν του, τὸν Καλλίμαχον, ποὺ βαστοῦσε μαζί του πολλὰ χρήματα. Τὰ χρήματα αὐτά, παρ’ ὅλες τὶς διαμαρτυρίας τοῦ Καλλίμαχου καὶ τὸ ἐπεισόδιον ποὺ ἔγινε, ὁ Πατροκλῆς τὰ πῆρε καὶ τὰ ἔδωσε στὸ δημόσιον ταμεῖον. “Ὅταν ξανάγινε δημοκρατία, ὁ Καλλίμαχος κατάγγειλε τὸν Πατροκλῆν, φαίνεται ἔμως πῶς δὲν ἄργησε νὰ συμβιβασθῆ μαζί του. Ἀργότερα γιὰ τὴν ἴδιαν ὑπόθεσιν τὰ ἔβαλε μὲ κάποιον ἄλλον, τὸ Λυσίμαχον, καὶ τελικὰ μὲ τὸν ἄγνω-

1. Ἀπὸ τὸν «Πρὸς Εὐθύβουλον» λείπει ὁ ἐπίλογος. Ἡ γνησιότητις τοῦ λόγου ἔχει ἀμφισβητηθῆ πολλές φορές ὡς τώρα, ἡ σοφιστικὴ ἔμως ἐπίδρασις καὶ τὸ γοργίον ὕφος—τὰ κύρια ἐπιχειρήματα κατὰ τῆς γνησιότητις—δὲν εἶναι καθόλου πειστικὰ. Γιὰ τὸ χωρίον, ποὺ ἀναφέρει ὁ Ἀριστοτέλης, *Ρητορικὴ* II 19, 1392b ἰδὲς *Usener*, *Kleine Schriften* I 187. Διεξοδικότερα γιὰ τὸ πρόβλημα *Münscher*, *RE* IX 2156-2158. Τὴν ὑπεράσπισιν τοῦ Εὐθύβουλου τὴν εἶχε ὁ Λυσίας (*Πρὸς Νικίαν περὶ παρακαταθήκης* frg. 70 καὶ 38 *Thalheim*). Ἐναντίον τοῦ Ἴσοκράτη ἔγραψε καὶ ὁ Ἀντισθένης, *Πρὸς τὸν Ἴσοκράτους ἀμάρτυρον*.

στο σὲ μᾶς ἐκφωνητὴ τοῦ λόγου «Πρὸς Καλλίμαχον» ποῦ ἔτυχε νὰ βρισκεται μαζὶ μὲ τὸν Πατροκλῆ, ὅταν πῆρε τοῦ Καλλίμαχου τὰ χροῖματα. Τὸ σπουδαιότερο ἐπιχείρημα τοῦ ἀμυνόμενου κατὰ τῆς κατηγορίας τοῦ Καλλίμαχου εἶναι ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὴν οὐσία τῆς ὑπόθεσης: κὶ ἀν ἀκόμη τὰ πράγματα ἦταν ὅπως ἤθελε νὰ τὰ παρυσιάσῃ ὁ Καλλίμαχος, ἡ κατηγορία δὲν μπορούσε νὰ σταθῇ, γιατί ἦταν ἀντίθετη μὲ τὴν προκήρυξη τῆς ἀμνηστίας. Πραγματικά, ὅταν ξανάγινε δημοκρατία, γιὰ νὰ σταματήσουν οἱ πολιτικοὶ ἀγῶνες καὶ οἱ προσωπικὲς ἀντεκδικήσεις, κηρύχθηκε γενικὴ ἀμνηστία. Οἱ μόνοι, ποῦ ἐπιτρεπόταν νὰ διαχωθοῦν ἦταν ὅσοι εἶχαν πάρει μέρος στὶς ὀλιγαρχικὲς κυβερνήσεις, δηλαδὴ οἱ *Τριάκοντα* τύραννοι, οἱ *δέκα*, ποῦ διαδέχτηκαν τοὺς τριάκοντα, καὶ οἱ *ἐνδεκα*, τὰ ἐκτελεστικά ὄργανα τῶν τριάκοντα¹.

Κάθε ἄλλη μῆνυση, ποῦ θὰ γίνονταν γιὰ περιστατικὰ τῆς περιόδου ἐκείνης, δὲ θὰ μπορούσε νὰ συζητηθῇ, γιατί τὰ ἀδικήματα εἶχαν πιά παραγραφῆ. Ἡ διαλλακτικὴ ὅμως αὐτὴ προσπάθεια ἦταν ἀντίθετη μὲ τὰ συμφέροντα τῶν πολιτῶν ποῦ εἶχαν ἀδικηθῆ κατὰ τὴν περίοδο τῶν ἀντιδημοκρατικῶν καθεστώτων κὶ ἔτσι, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἀμνηστία καὶ ἀπὸ τὸ δικαίωμα ποῦ εἶχε ὁ ἐναγόμενος νὰ ἐπικαλεσθῇ τὸ νόμο περὶ παραγραφῆς, ποτὲ δὲ σταμάτησαν οἱ δίκες γιὰ ἀδικήματα ποῦ ἐγίναν στὴν ταραγμένη ἐκείνη περίοδο.

Τέτοιες ὑποθέσεις ἦταν φυσικὰ μοναδικὸ πεδίο γιὰ νὰ ἀναπτύξουν τὴν τέχνη τους οἱ δικηγόροι τῆς Ἀθήνας: Οἱ ἐναγόμενοι στήριζαν τὴν υπεράσπισή τους στὸ τυπικὸ μέρος τῆς δίκης· ἡ δίκη δὲν ἔπρεπε νὰ γίνῃ, γιατί ἦταν ἀντίθετη μὲ τὸ διάταγμα τῆς ἀμνηστίας. Οἱ ἐνάγοντες ὅμως εἶχαν μὲ τὸ μέρος τους τὴν οὐσία τῶν πραγμάτων καὶ τὸ δίκαιο. Μὲ μιὰ κατάλληλη δημοκοπία οἱ Ἀθηναῖοι δικαστὲς θὰ μπορούσαν νὰ παρασφροῦν πότε μὲ τὴ μιὰν ἄποψη καὶ πότε μὲ τὴν ἄλλη.

Τὸ δημοκοπικὸ στοιχεῖο δὲ λείπει καὶ ἀπὸ τὸ λόγο ποῦ ἔγραψε ὁ Ἰσοκράτης γιὰ τὸν πελάτη του. Ἐκεῖνο ὅμως ποῦ τὸν ξεχωρίζει ἀπὸ ἄλλα κείμενα μὲ παρόμοια θέματα εἶναι ἡ συγκρίνησις κὶ ἡ θέρημῃ ποῦ δονοῦν ὅσα λέει γιὰ τὴ σημασία τῆς ἀμνηστίας. Πάνω ἀπὸ τὰ προσω-

¹ Ἀριστοτέλους, Ἀθηναίων πολιτεία 39, 6. *Beloch*, Griechische Geschichte 3^e I (Berlin und Leipzig 1922) 12. Τοὺς ἄρκους ἀναφέρει ὁ Ἀνδοκίδης, Περὶ μυστηρίων 81 κ.ἔ. Τῶν πολιτῶν: «Οὐ μνησικακῆσω τῶν πολιτῶν οὐδενί, πλὴν τῶν τριάκοντα καὶ τῶν δέκα· οὐδὲ τοιῶν ὅς ἂν ἐθέλῃ εὐθύνας δίδοναί τῆς ἀρχῆς, ἧς ἠέξεν». Ὁ ἄρκος τῆς βουλῆς: «Οὐ δέξομαι ἔνδειξιν οὐδὲ ἀπαγωγὴν ἔνεκα τῶν πρότερον γεγενημένων, πλὴν τῶν φηγόντων». Καὶ ὁ ἄρκος τῶν δικαστῶν: «Οὐ μνησικακῆσω οὐδὲ ἄλλῳ πείσομαι. Ψηφιοῦμαι δὲ κατὰ τοὺς κείμενους νόμους». Τὴ συμφύλιωσις τῶν πολιτῶν τῆς Ἀθήνας τὴν πέτυχε ὁ βασιλεὺς τῆς Σπάρτης Πausanias μὲ δεκαπέντε συμβούλους του.

πικά συμφέροντα και τις αναμφισβήτητες αδικίες είναι το συμφέρον της πόλης, το συμφέρον της Αθήνας, που επέβαλε το νόμο για την άμνηστία. Αυτή την εποχή ή Αθήνα δεν έχει πιά ούτε πλοῖα, ούτε συμμάχους, ούτε άλλη δύναμη: "Αν θέλουν όμως οι πολίτες της, μπορεί να τὰ ἀποκτήσει και πάλι, με την ἴδια ἠθική δύναμη που την ξεχώρισε ως τώρα ανάμεσα σὲ ἄλλους, τούς "Ελληνες και τούς βαρβάρους: Με την καλή πίστη και με την ὁμόνοια. Ὁ σεβασμὸς τῶν συνθηκῶν και τὸ πνεῦμα της κοινότητας—αὐτὰ δὲν ἦταν οἱ συνεχτικοὶ δεσμοί, που ὑψωναν ὡς τώρα την Αθήνα;

Πολλὲς φορές διαβάζοντας τὸν Ἴσοκράτη θὰ χρειαστῆ νὰ θυμηθοῦμε τὸν Πλάτωνα. Κοινὲς ἢ διαφορητικὲς πεποιθήσεις, τὸ ἴδιο ἢ ἀνόμιμο ἦθος, ἐχθρικές ἢ φιλικὲς ἐκδηλώσεις τοῦ ἑνὸς γιὰ τὸν ἄλλο, διασταυρώνονται συχνὰ ἀνάμεσα στὶς δυὸ αὐτὲς πολυσημαντικὲς μορφὲς τοῦ 4. αἰῶνα. Πουθενὰ ὅμως ἄλλοῦ δὲν εἶναι τόσο ἐκδηλοῦν τὸ κοινὸ ἐθνικὸ ἦθος τους, ὅσο σ' αὐτὰ που λένε και οἱ δυὸ γιὰ τὴν ἀμνηστία μετὰ ἀπὸ τὸ 403. Οἱ προϋποθέσεις κι οἱ προθέσεις τοῦ πλατωνικοῦ «Μενέξενου» εἶναι διαφορητικὲς ἀπὸ τὶς προϋποθέσεις και τὶς προθέσεις τοῦ «Πρὸς Καλλίμαχον» τοῦ Ἴσοκράτη. Κι ὅμως και στὸ ἓνα και στὸ ἄλλο κείμενο, ὅταν γίνεται λόγος γιὰ τὴν ἀμνηστία, ἡ ἴδια συγκίνηση, ὁ ἴδιος πόνος, τὸ ἴδιο ἦθος κυριαρχοῦν και στὰ δυὸ: «Νικηθήκαμε ἀπὸ τὶς δικὲς μας ἐσωτερικὲς διαμάχες, ὅχι ἀπὸ τούς ἄλλους. Οἱ ἐχθροὶ ἀκόμη και τώρα δὲν μποροῦν νὰ μᾶς νικήσουν. Ἐμεῖς ὅμως οἱ ἴδιοι ἀναμεταξύ μας νικήσαμε και νικηθήκαμε... Τώρα, πρέπει με τὴν ἀνάμνησή μας νὰ τιμοῦμε ὅσους χάθηκαν στὸν πόλεμο αὐτὸν ὁ ἓνας ἀπὸ τὸν ἄλλο, και στὴ γιορτὴ αὐτὴ νὰ τούς συμφιλιώνουμε, ὅπως μπορούμε, με εὐχὲς και με θυσίαι, καλώντας τούς θεοὺς, που τούς ἐξουσιάζουν, ἀφοῦ κι ἐμεῖς οἱ ζωντανοὶ ἔχουμε συμφιλιωθῆ. "Ἄλλωστε δὲν ἄπλωσε χέρι ὁ ἓνας στὸν ἄλλο οὔτε ἀπὸ κακία, οὔτε ἀπὸ ἐχθρα, ἀλλὰ ἀπὸ κακοτυχία». Οἱ πλατωνικὲς αὐτὲς φράσεις¹ γράφονται με τὴν ἴδια συνείδηση τῆς ἀθηναϊκῆς ἀρετῆς, ὅπως και οἱ φράσεις τοῦ Ἴσοκράτη: «Ἀξίζει ἀκόμη νὰ τὰ θυμηθοῦμε και αὐτά, γιατί ἐνῶ ἔχουν γίνεαι ἀπὸ τούς προγόνους στὸν πόλεμο πολλὰ κατὰ κατορθώματα, καθόλου λιγότερο δὲν ἀνυψώθηκε ἡ πόλις ἀπὸ τὶς συμφιλιώσεις αὐτὲς. Γιατὶ ὡς πρὸς τὸν πόλεμο θὰ μπορούσαν βέβαια νὰ βρεθοῦν πολλὲς πολιτεῖς, που ἀγωνίστηκαν καλά. Καμιάν ἄλλη ὅμως πόλις δὲ θὰ μπορούσε νὰ παρουσιάσει κανεὶς που νὰ ἔχη πάρει πιὸ καλὲς ἀποφάσεις ἀπὸ τὴ δική μας γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ διαμάχη»².

1. Μενέξενος 243c κ.ε.

2. 18, 31. Ὁ λόγος πρέπει νὰ ἔχη γραφτῆ τὸ 402, γιατί εἶναι ἡ πρώτη περίπτωση (§ 1) που φέρνει στὸ δικαστήριο τὸ νόμο «περὶ παραγραφῆς» και «ἐπιωθε-

Ἄλλο «Κατὰ Λοχίτου» δὲν ἔχει γενικότερο ἐνδιαφέρον. Ἔνας ἄγνωστος σὲ μᾶς Ἀθηναῖος φέρνει τὸ Λοχίτη στὸ δικαστήριο μετὰ τὴν κατηγορία τῆς αἰκείας¹: Τὸν εἶχε πιάσει καὶ τὸν εἶχε δέριαι χωρὶς λόγο, ὅπως τουλάχιστο λέει ὁ μηνυτής. Ἡ κατηγορία στηρίζεται στὴν ἀξιοπρέπεια ποὺ ἔχει θιγῆ, ἀδιάφορο ἂν ἐκεῖνος ποὺ προσβλήθηκε δὲν ἔπαθε τίποτα. Τὸ ἐπιχείρημα αὐτό, ποὺ ὑψώνει τὴν ὑπόθεση ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς βιοπραγίας σὲ ζήτημα ἀξιοπρέπειας καὶ τιμῆς, εἶναι ὠραῖο εὗρημα, ἀντάξιο ἐνὸς Ἀθηναίου τῆς ἐποχῆς τοῦ Περικλή. Στὸ ἴδιο ὅμως κείμενο ὑπάρχουν καὶ τόνοι, ποὺ μᾶς ξαναγυρίζουν στὴ δημοκρατικὴ ἀτμόσφαιρα τῶν δικαστηρίων τῆς ἐποχῆς: Ὁ Λοχίτης σκέφτεται καὶ ζῆ ὅπως λίγο πρὶν οἱ Τριάκοντα—αἰμολόγοι εἶναι νεώτεροι ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ πῆραν τότε στὰ χέρια τους τὴν ἐξουσία, ἢ συμπεριφορὰ του ὅμως εἶναι σὰν τὴ συμπεριφορὰ ἐκείνων². Ὁ Λοχίτης δὲν ἔχει βέβαια καμιά σχέση μετὰ τοὺς Τριάκοντα. Ἀλλὰ ποῦ ἐπιχείρημα θὰ ἔπιανε περισσότερο στὴν ἀσύνταχτη ἀθηναϊκῆ μάζα, ποὺ ἀσκοῦσε τὴ δικαιοσύνη, ἀπὸ τὸ νὰ τῆς θυμίσῃ κανεὶς, ἔστω καὶ μετὰ μιὰ λογικὴ ἐντελῶς παράλογη, τὴν ἐποχὴ τῶν Τριάκοντα;³

«ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΖΕΥΓΟΥΣ»

Ἄλλο «Περὶ τοῦ ζεύγους» καὶ γιὰ τὸ θέμα του καὶ γιὰ τὴν τεχνικὴ του δὲν εἶναι κείμενο ἀπλῶς δικανικόν. Τὸ ἴδιο μάλιστα τὸ θέμα του ἔφερε καὶ τὴ διαφοροτικὴ τεχνικὴ—τεχνικὴ ἐπιδεικτικὸ ὄχι δικανικοῦ λόγου. Ἡ τριπλῆ νίκη τοῦ Ἀλκιβιάδη μετὰ τὴν ἐξουσία τοῦ Ὀλυμπιακοῦ ἀγῶνος τοῦ 416 ἄνοιξε μιὰ δικαστικὴ ὑπόθεση ποὺ κράτησε ἀρκετὰ χρόνια. Ἐνα ἀπὸ τὰ ἄρματα τοῦ τὸ εἶχε δανειστῆ ἀπὸ τὸ Διομήδη, κάποιον γνωστὸ Ἀθηναῖο· ἐπειδὴ ὅμως δὲν τὸ γύρισε ὕστερα ἀπὸ τὴν νίκη, ὁ ἰδιοκτῆτης ἀναγκάστηκε, ὅταν καλύτερεψαν οἱ πολιτικὲς συνθήκες, νὰ πάη στὸ δικαστήριο. Οἱ περιπέτειες τοῦ Ἀλκιβιάδη, ὁ θάνα-

λιας». *Mathieu G. et Brémond E.*, *Isocrate Discours I* (Paris 1929) 16. Τὸ 399 χρονολογεῖ ἀνάμεσα σ' ἄλλους καὶ ὁ *Blass*, ὁ.π.π. Π^ο 214, ἐντελῶς ἀπίθανα ὅμως, γιὰτὶ δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ μὴν εἶχε παρουσιαστῆ ὡς τότε παρόμοια ἄλλη ὑπόθεση στὰ ἀθηναϊκὰ δικαστήρια. Ἡ γνησιότητα τοῦ λόγου ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὸ χωρίο, 15, 91 § 18, 41. Βιβλιογραφία στὸν *Drexler*, *Isocratis opera omnia* CXXI κ.ἔ.

1. *Maier Schömann*, *Lipsius*, *Das attische Recht und Rechtsverfahren* (Leipzig 1912) II 2, 643 κ.ἔ.

2. § 11.

3. Ἀπὸ τὸ λόγο αὐτὸ σώζεται σήμερα μονάχα ὁ ἐπίλογος, ἴσως ἐπειδὴ μονάχα αὐτὸν δημοσίευσεν ὁ Ἰσοκράτης. Παρόμοιοι ἐπίλογοι εἶναι καὶ οἱ XVIII XXI καὶ XXVIII λόγοι τοῦ Λυσία. Ὁ λόγος ἔχει γραφτῆ στὶς ἀρχὲς τοῦ 4. αἰῶνα.

τός του έπειτα και η καταστροφή τής 'Αθήνας ανέβραλαν την έκδικαση τής υπόθεσης. "Όταν όμως ἐνηλικιώθηκε ο γιός του 'Αλκιβιάδη ('Αλκιβιάδης κι αυτός, όπως κι ο πατέρας του)' η υπόθεση ξαναήρθε στο δικαστήριο με κατήγορο αυτή τή φορά όχι πιά τὸ Διομήδη, ἀλλὰ κάποιον Τεισία πού η σχέση του με τὸ Διομήδη δὲ μᾶς εἶναι καθαρή.

Τὴν ἀπάντηση τοῦ γιοῦ τοῦ 'Αλκιβιάδη στὸν Τεισία τὴν ἔγραψε ὁ 'Ισοκράτης. Ἡ δικαστικὴ αὐτὴ ὑπόθεσις δὲ θὰ εἶχε πολὺ ἐνδιαφέρον, ἀν ὁ 'Ισοκράτης δὲν ἔγραφε τὸ λόγο με τέτοιο τρόπο, πού νὰ μὴν εἶναι μόνο ἀπάντησις στὶς κατηγορίες τοῦ Τεισία εἰδικὰ γιὰ τὴν ὑπόθεσις τοῦ τέθριππου, ἀλλὰ, γενικότερα, ἐρμηγεία τῆς προσωπικότητος καὶ τῆς πολιτικῆς τοῦ 'Αλκιβιάδη. Εἶναι ἄλλωστε χαρακτηριστικὸ πὼς, ὅταν ὁ 'Ισοκράτης δημοσίευσε τὸ κείμενο τοῦ λόγου, παράλειψε τὸ τμήμα πού ἀναφερότανε στὴν ὑπόθεσις τοῦ τέθριππου καὶ δημοσίευσε τὸ ὑπόλοιπο, αὐτὸ πού ἀναφερότανε στὴν προσωπικότητα καὶ στὴν πολιτικὴ τοῦ 'Αλκιβιάδη². Τὰ ἐπιδειχτικὰ στοιχεῖα πού ἔχει ὁ λόγος (ὁμοιοτέλευτα, ἀντιθέσεις, πάρισα, παρηγήσεις, κτλ.), εἶναι μιὰ ἀκόμη ἀπόδειξις πὼς ἡ ἱστορία τοῦ τέθριππου δὲ θεωρήθηκε ἀπὸ τὸν 'Ισοκράτη ὡς συνηθισμένη δικαστικὴ ὑπόθεσις.

Γύρω ἀπὸ τὴ μορφή τοῦ 'Αλκιβιάδη ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατό του καὶ τὴ στρατιωτικὴ ἦττα τῆς 'Αθήνας δημιουργήθηκε ὀλόκληρη φιλολογία, γιὰ τὴ δυσερμηνευτὴ ἐκείνη καὶ καταπληχτικὴ μορφή, πού εἶχε συνταράξει τὴν πολιτικὴ τῆς 'Ελλάδας στὸ διάστημα τῆς δεύτερης περιόδου

1. Ὁ νεώτερος 'Αλκιβιάδης γεννήθηκε τὸ 417/416, ἐνήλικος λοιπὸν ἔγινε τὸ 397. *Dittenberger*, Die Familie des Alkibiades. *Hermes* 37 (1902) 1 κ.ἔ.

2. Ἐκτὸς ἀν εἶναι σωστὴ ἡ ἀποψη πὼς ἡ δικαστικὴ περιπέτεια τοῦ νεώτερου 'Αλκιβιάδη ἦταν ἡ ἀφορμὴ μονάχα γιὰ νὰ ὑπερασπιστῇ δημόσια ὁ 'Ισοκράτης τὸν 'Αλκιβιάδη πατέρα. Ἄν αὐτὸ εἶναι σωστό, τότε ἡ παράλειψις τοῦ δικανικοῦ τμήματος εἶναι πλασματικὴ, μιὰ πού δὲ θὰ εἶχε γραφτῇ. Γιὰ τὸ πρόβλημα αὐτὸ μιλάει διεξοδικότερα ὁ *Müncher*, ὁ.π.π., 2160 κ.ἔ. Γιὰ τὴ σχέση τοῦ *Περὶ τοῦ ζεύγους* με τοὺς *Περὶ 'Αλκιβιάδου ἀστρατείας καὶ Κατ' 'Αλκιβιάδου λιποταξίου* τοῦ *Λυσία* ἰδὲς κυρίως *Röhlecke*, Zur Erklärung der XIV und XV Rede des Lysias. *Programm*, Magdeburg 1905, *Ivo Bruns*, Das literarische Portrait der Griechen (Berlin 1896) 493 κ.ἔ. *Reinhardt*, De Isocratis aemulis. Bonn 1873. Ὅτι ἡ δίκη γιὰ τὸ τέθριππο ἔγινε, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία: *Münsterberg*, Zum Rennstallprozess des Alkibiades. *Festschrift für Th. Gomperz* (Wien 1902) 298 κ.ἔ. Με τὴν εὐκαιρία αὐτὴ ἀξίζει νὰ παρατηρηθῇ γενικότερα πὼς τὰ τελευταῖα χρόνια εἶναι συνήθεια νὰ ἐρμηνεύεται κάθε δικανικὸς λόγος ὡς πολιτικὸ φυλλάδιο. Ἡ τάσις αὐτὴ, ξεκινημένη ἀπὸ τὶς πολιτικὰς σκέψεις πού περιέχονται σὲ δικανικοὺς λόγους, στηρίζεται σὲ πολὺ σαθρὰ πόδια, γιὰτὶ ἡ *πολιτικολογία* δὲν εἶναι πάντα πράξις πολιτικῆ, ἰδίως ὅταν γίνεται ἀπὸ δικηγόρους.

του Πελοποννησιακού πολέμου. Το «δαιμονικό» που είχε μέσα της ή ανήσυχη, ή τυχοδιωκτική ψυχή του 'Αλκιβιάδη προκάλεσε τις πιο αντίθετες ερμηνείες, όπως βλέπουμε στους δύο λόγους του Λυσία, στο φυλλάδιο που αναφέρεται ως έργο του 'Ανδοκίδα και στον Πλάτωνα'. Στον αγώνα αυτό γύρω από τον 'Αλκιβιάδη, που ήταν πια όχι αγώνας γύρω από ένα πρόσωπο αλλά αγώνας ιδανικών, παίρνει μέρος και ο 'Ισοκράτης με το λόγο «Περί του ζεύγους».

Ο 'Αλκιβιάδης είναι για τον 'Ισοκράτη ο τέλειος άνθρωπος, ο τέλειος πολιτικός και, περισσότερο από όλα, ο μεγάλος αγωνιστής για τη δημοκρατία. Το φανερόνει πρώτα πρώτα ή καταγωγή του από τους 'Αλκιμεωνίδες, που, μολονότι ήταν συγγενείς με τον Πεισίστρατο, ανήθηκαν να υποστηρίξουν το δικτατορικό του πολίτευμα και προτίμησαν να εξοριστούν παρά να ιδούν τους συμπολίτες τους δούλους. Τα σπίτια τους γκρεμίστηκαν από τους έχθρους, οι τάφοι τους ανασκάφτηκαν, αλλά αυτοί δε δέιλιασαν και έμειναν πιστοί στις αρχές τους. Το ίδιο αγωνιστές για τη δημοκρατία ήταν και οι πρόπαπποι του 'Αλκιβιάδη, ο 'Αλκιβιάδης και ο Κλεισθένης, που πήραν στα χέρια τους την αρχηγία των εξορίστων, ξαναφέραν το δημοκρατικό πολίτευμα στην πόλη και στάθηκαν έτσι οι θεμελιωτές του καθεστώτος που νίκησε τους Πέρσες και δημιούργησε τον αθηναϊκό πολιτισμό. Δημοκρατικός ήταν και ο αγώνας του 'Αλκιβιάδη. Όχι μόνο στην άτομική του ζωή πραγματοποίησε το ιδανικό του πολίτη, όπως το ύψωσε ή αθηναϊκή δημοκρατία, αλλά και με τους στρατιωτικούς και τους πολιτικούς του αγώνες φρόντισε όσο πολύ λίγοι άλλοι για να στερεωθή το δημοκρατικό ήθος. Ο 'Αλκιβιάδης βέβαια δεν πέτυχε, και η αθηναϊκή δημοκρατία διαλύθηκε. Ή ευθύνη

1. Συκουτρή Γ., Πλάτωνος Συμπόσιον ('Αθήναι 1934) 178* κ.ε. «Το πρόβλημα 'Αλκιβιάδης απησχόλει τότε την κοινή γνώμη και τους διασημότερους καλάρους της εποχής. Αφορμήν είχαν δώσει ορισμένοι δικαστικοί περιπέτειαι του υιού του 'Αλκιβιάδου. Η συζήτησις ήρχισεν άμέσως μετά τον θάνατόν του—όπως και διά τον Σωκράτην. Η μεγάλη συμφορά του 404, τα θλιβερά χρόνια της ταπεινώσεως που ήκολούθησαν, κατέστησαν δεξυτέρας τάς φιλονικίας περί των υπευθύνων της δυστυχίας. Οι περισσότεροι εφόρτωνον ύλόκληρον την ευθύνην εις τους μικρούς αντιπάλους του δαιμονίου άνδρός, που δε τον αφήσαν να πραγματοποιήση τά σχέδιά του και πρό της Σικελίας και μετά την κάθοδον του 410 και τον ώθησαν έτσι προς τό κακόν. Η δολοφονία του μάστιχα, έργον προδηλότατα της σπαρτιατικής διπλωματίας, έκαμε να λησμονηθούν τά εγκλήματά του τά ιδιωτικά και τά δημόσια, ή να προσάγεται το μέγεθος των ακριβώς εις απόδειξιν του τί ήμπορούσε να προσφέρη άν τον άφηναν. Αφ' έτέρου το κόμμα, που τον έπολέμησεν, όσον ηύξάνετο του μεγάλου νεκρού ή αίγλη, τόσον ήσθάνετο την ανάγκην να διαλύση την μήνην του και να συγκεντρώνη δεξιά και άριστερά όλας τάς άληθινάς ή καχογλώσσους ιδιωτικάς του παρεκτροπάς».

ὅμως δὲ βαραίνει οὔτε αὐτὸν οὔτε ἐκείνη, ἀλλὰ τοὺς ἀσυνείδητους ἐκμεταλλευτὲς καὶ δημοκόπους, ποὺ δὲ σταθῆκαν ἄξιοι νὰ παρακολουθήσουν στὸ δρόμο τῆς τὴν ἡρωικὴ αὐτὴ μορφὴ καὶ νὰ κρατήσουν στὴ ζωὴ τὸ θαυμαστὸ πολίτευμα τῆς Ἀθήνας.

Ἐὸ λόγος «Περὶ τοῦ ζεύγους» δὲν εἶναι μόνον ὁμολογία πίστης στὴν προσωπικότητα τοῦ Ἀλκιβιάδῃ πέρα ἀπὸ τὸ προσωπικὸ αὐτὸ στοιχεῖο, γίνεται ὁμολογία πίστης σ' ἓνα ἰδανικὸ, ποὺ ὁ Ἰσοκράτης τὸ αἰσθάνεται νὰ φεύγη μέσα ἀπὸ τὰ χέρια του, νὰ χάνεται ἀπὸ τὸ χρόνο : Τὸ ἰδανικὸ τῆς Ἀθήνας καὶ τοῦ Ἀθηναίου πολίτη. Κι εἶναι ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ νοσταλγία, ποὺ, δηλωμένη μέσα σὲ λιγοστὲς δευτερεύουσες φράσεις, κρυμμένη ὅμως σὲ ὅλους τοὺς χαρακτηρισμοὺς καὶ στὸ ἦθος τοῦ λόγου, δίνει ἓνα ἐντελῶς ξεχωριστὸ θέληγητρο στὸ δικανικὸ κατὰ τὴν προέλευσή του κείμενο τοῦ «Περὶ τοῦ ζεύγους».

«ΤΡΑΠΕΖΙΤΙΚΟΣ» ΚΑΙ «ΑΙΓΙΝΗΤΙΚΟΣ»

Ἐὸ «Τραπεζιτικὸς» καὶ ὁ «Αἰγινήτικος» μᾶς ξαναφέρνουν στὸν κύκλο τῶν συνηθισμένων δικανικῶν ὑποθέσεων, ἀπὸ ὅπου μᾶς ἀπομάκρυνε προσωρινὰ ἡ «Περὶ τοῦ ζεύγους». Ἐὸ πρῶτος ἀπὸ τοὺς δυὸ αὐτοὺς λόγους εἶναι γραμμένους γιὰ κάποιον πλούσιο νέο ἀπὸ τὸν Πόντο, ποὺ ὁ Πασίων, γνωστὸς καὶ ἀπὸ ἄλλες δίκες¹, εἶχε κατορθώσει νὰ τοῦ πάρῃ ἓνα μεγάλο χρηματικὸ ποσό. Ἐὸ κατήγορος, γιὸς τοῦ Σωπαίου, ἐνὸς ἀπὸ τοὺς πῖο πλούσιους καὶ ἰσχυροὺς πολιτικὰ κατοίκους τοῦ Πόντου, εἶχε ἔρθει στὴν Ἀθήνα μὲ δυὸ σιτοφορτία καὶ μὲ πολλὰ χρήματα, ἅμα κατ' ἐμπορίαν καὶ κατὰ θεωρίαν², γιὰ νὰ ἐμπορευτῇ καὶ μαζὶ γιὰ νὰ γνωρίσῃ τὸν ἀθηναϊκὸ πολιτισμὸ.

Ἀκολουθώντας τὴ συμβουλὴ ἐνὸς φίλου του ἔκανε τὶς συναλλαγές του μὲ τὸν Πασίωνα, πατριώτη του καὶ πανίσχυρο τραπεζίτη στὴν Ἀθήνα. Ἐνῶ ὅμως ὁ γιὸς βρισκόταν στὴν Ἀθήνα, ὁ πατέρας του κατηγορεῖται στὸν Πόντο γιὰ συνωμοσία κατὰ τοῦ ἡγεμόνα του Σατύρου,³ ποὺ τὸν φυλακίζει καὶ παραγγέλλει στοὺς ὑπηκόους του, ὅσοι ἔτυχε νὰ βρισκωνται τότε στὴν Ἀθήνα, νὰ πάρουν τὰ χρήματα τοῦ γιοῦ καὶ νὰ τοῦ ποῦν νὰ ξαναγορίσῃ στὴν πατρίδα του ἂν ἀρνιόταν, ὁ Σάτυρος ἔδωσε ἐντολὴ νὰ ζητήσουν τὴ βοήθεια τῆς ἀθηναϊκῆς ἐξουσίας. Ἐὸ νεαρὸς ταξιδιώτης βρέθηκε σὲ πολὺ δύσκολη θέση, γι' αὐτὸ καὶ γυρεύει τὴ συμβου-

1. Σχετικοὶ μὲ τὸν Πασίωνα εἶναι καὶ οἱ ἀκόλουθοι λόγοι, ποὺ ἔφτασαν ὡς ἐμᾶς μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Δημοσθένη: Κατὰ Ἀφόνου, Πρὸς Πολυκλεία, Πρὸς Νικόστρατον, Κατὰ Νεαίρας, Ὑπὲρ Φορμίωνος, Κατὰ Στεφάνου I καὶ II, πρὸς Κάλλιππον.

2. § 4.

3. Εἶναι ὁ Σάτυρος ὁ I, 407-387. Dittenberger, Syll.² 126.

λή του Πασίωνα, πού δὲν ἦταν μόνο διαχειριστὴς τῆς περιουσίας του ἀλλὰ καὶ ἐμπιστος φίλος. Ὑστερα ἀπὸ συζήτηση μαζί του ἀποφασίζει νὰ παραδώσει στοὺς συμπατριῶτες του ὅσα χρήματα ἤξεραν ὅλοι πὼς εἶχε στὰ χεῖρα του, ἐνῶ ὅσα εἶχε ἐμπιστευθῆ στὸν Πασίωνα νὰ τοῦ τὰ ἀφήσει λέγοντας πὼς ὄχι μονάχα δὲν εἶχε ἄλλα, ἀλλὰ καὶ πὼς χρωστοῦσε στὸν Πασίωνα καὶ σὲ ἄλλους, μάλιστα μαζί μὲ τοὺς τόκους. Ἔτσι καὶ ἔκανε, μὲ τὴν ιδέα πὼς ὁ τραπεζίτης τὸν εἶχε συμβουλευσεὶ ἀπὸ καλοσύνη του. Λίγο ἀργότερα ὅμως, ὅταν θέλησε νὰ πάρῃ τὰ χρήματα καὶ νὰ πάῃ στὸ Βυζάντιο, εἶδε πὼς ξεγελάστηκε : Ὁ Πασίων τοῦ εἶπε στὴν ἀρχὴ πὼς προσωρινὰ δὲν ἔχει χρήματα, καὶ ἔτσι δὲν μπορεῖ νὰ τοῦ τὰ δώσῃ, καὶ λίγο ἀργότερα, ὅταν ὁ νεαρὸς ταξιδιώτης τοῦ ἔστειλε δυὸ φίλους του γιὰ νὰ τὰ ἀπαιτήσουν, εἶπε πὼς δὲν εἶχε πάρει τίποτα ποτέ. Ἔτσι ὁ νεαρὸς βρέθηκε καὶ πάλι σὲ δύσκολη θέση. Ἄν ἐπίμενε νὰ πάρῃ τὰ χρήματα, ἢ δὲ θὰ τὸν πιστεύανε, μὴ κι εἶχε πεῖ παντοῦ πὼς ὄχι μόνο δὲν εἶχε ἄλλα μαζί του ἀλλὰ καὶ πὼς ἦταν χρεωμένος, ἢ θὰ καταλάβαιναν πὼς εἶπε ψέματα καὶ ἔτσι θὰ δυσκόλευε καὶ τὴ δική του καὶ τοῦ πατέρα του τὴ θέση. Ἄν πάλι δὲ μιλοῦσε, θὰ ἔχανε τὰ χρήματα ὀριστικά. Ὅπωςδὴποτε ἔπαψε προσωρινὰ νὰ κάνῃ λόγο γι' αὐτὴ τὴν ὑπόθεση. Στὸ μεταξύ ὁ Σάτυρος εἶδε πὼς ὁ Σωπαῖος δὲν ἔφταιγε καθόλου καὶ τὸν ἔβγαλε ἀπὸ τὴ φυλακή. Ὁ νεαρὸς ἀποφάσισε τότε νὰ ξεκαθαρίσῃ τὴν ὑπόθεση γιὰ τὰ χρήματα, ἀλλὰ ὁ Πασίων φρόντισε νὰ ἐξαφανίσῃ τὸν μόνο πού ἤξερε ὅλην αὐτὴ τὴν ἱστορία, ἓνα δοῦλο, τὸν Κίττο, καὶ ὅταν ὁ νεαρὸς Πόντιος πῆγε νὰ τοῦ τὰ ζητήσῃ, ἄρχισε νὰ λήθῃ πὼς ὄχι μοναχὰ δὲν εἶχε πάρει τίποτα, ἀλλὰ καὶ πὼς αὐτὸς τοῦ εἶχε δανείσει ἕξι τάλαντα. Ὅσο γιὰ τὸν Κίττο, ὁ Πασίων κατηγοροῦσε τὸ νεαρὸ πὼς αὐτὸς, μαζί μὲ κάποιον φίλο του, τὸ Μενέξενο, τὸν ἐξαφάνισε γιὰ νὰ κρατήσῃ τὰ ἕξι τάλαντα, ἐπίμενε μάλιστα τόσο πολὺ, ὥστε νὰ πετύχῃ νὰ τοῦ πάρῃ ἐγγυήσεις γιὰ τὰ τάλαντα πού ἔλεγε πὼς τοὺς εἶχε δανείσει. Λίγο ἀργότερα ὁ Μενέξενος βρῖσκει τυχαῖα τὸν Κίττο καὶ ζητάει ἀπὸ τὴν ἀθηναϊκὴ ἀρχὴ νὰ τὸν βασανίσουν γιὰ νὰ πῆ τὴν ἀλήθεια, ἀλλὰ ὁ Πασίων στὴν ἀρχὴ τὸν πῆρε πίσω λέγοντας πὼς ὁ Κίττος εἶναι πιὰ ἐλεύθερος κι ἔτσι δὲν ἔχουν δικαίωμα νὰ τὸν βάλουν σὲ βασανιστήρια, σὲ λίγο ὅμως ἀναγκάστηκε νὰ παραδεχτῆ πὼς εἶναι πάντα δοῦλος, χωρὶς καὶ νὰ ἀφήνῃ νὰ τὸν βασανίσουν. Ἔτσι ἄρχισαν ὅλοι νὰ τὸν ὑποπτεύονται : Στὴν ἀρχὴ ἐξαφάνισε τὸ δοῦλο, τὸ μόνο μάρτυρα, καὶ εἶπε πὼς τὸν εἶχαν ἐξαφανίσει ὁ νεαρὸς ἀπὸ τὸν Πόντο καὶ ὁ Μενέξενος, ἔπειτα, ὅταν τὸν ἐπίασαν, εἶπε πὼς εἶναι ἐλεύθερος καὶ ἔτσι δὲ θὰ μπορούσαν νὰ τὸν βασανίσουν ἀργότερα παραδέχτηκε πὼς εἶναι δοῦλος, ἀλλὰ δὲν τοὺς ἄφηνε νὰ τὸν βάλουν στὰ βασανιστήρια. Γιὰ ν' ἀποφύγῃ λοιπὸν χειρότερη ἐξέλιξη τῆς ὑπόθεσης, ὁ Πασίων ζήτησε νὰ συνανηθῆ σ' ἓνα

ιερό με τὸ νεαρό· ἀνεβῆκαν μαζί στὴν Ἀκρόπολη καὶ ἐκεῖ ἄρχισε νὰ κλαίη λέγοντας πὼς ἀρνήθηκε νὰ τοῦ δώσει τὰ χρήματα, γιατί δὲν εἶχε καθόλου αὐτὸ τὸν καιρό, τοῦ ὑποσχέθηκε ὅμως πὼς σὲ λίγο θὰ προσπαθοῦσε νὰ τοῦ τὰ ξαναγυρίσει. Ὁ νεαρὸς Πόντιος συγκινήθηκε, τὸν συχώρεσε καὶ δέχτηκε, ὅπως πρότεινε ὁ Πασίων, νὰ ταξιδέψουν μαζί στὸν Πόντο γιὰ νὰ πάρη ἐκεῖ τὰ χρήματα, ὥστε νὰ μὴ μάθουν τίποτα οἱ Ἀθηναῖοι καὶ νὰ μὴ χάσῃ ἔτσι ὁ Πασίων τὸ κύρος του. Τῆ συμφωνία τὴ διατύπωσαν σ' ἓνα ἔγγραφο ποὺ τὸ ἔδωσαν σ' ἓναν ἄλλο ταξιδιώτη, τὸν Πύρωνα, μὲ τὴν ἐντολή, ἂν ταχτοποιούταν ἢ ὑπόθεση, νὰ τὸ κάψῃ, ἂν πάλι δὲν ταχτοποιούταν, νὰ τὸ παραδώσῃ στὸ Σάτυρο.

Στὸ μεταξύ ὅμως ὁ Μενέξενος, ποὺ εἶχε θυμώσει μὲ τὴν ἱστορία τοῦ δούλου, ἔφερε τὸν Πασίωνα στὸ δικαστήριο ζητώντας νὰ ξεκαθαριστῆ ἢ ὑπόθεση. Ὁ τραπεζίτης ζήτησε ἀπὸ τὸ νεαρό νὰ φροντίσῃ νὰ πάψῃ πιά ἢ ἱστορία, ὅταν ὅμως αὐτὸς τοῦ εἶπε νὰ κἀνῃ ὅ,τι θέλει μὲ τὸ Μενέξενο καὶ νὰ μὴν τὸν ἀνακατεύῃ τὸν ἴδιο, καθὼς βρέθηκε πάλι μπλεγμένος καὶ δὲν ἤξερε πὼς νὰ ξεφύγῃ, πείθει τοὺς δούλους τοῦ Πύρωνα καὶ καταστρέφουν τὸ ἔγγραφο τῆς συμφωνίας. Καὶ τότε ὅχι μοναχὰ ἀρνήθηκε νὰ ταξιδέψῃ μαζί του στὸν Πόντο, ἀλλὰ καὶ ἐπίμενε πὼς δὲν εἶχε γίνει καμιά συμφωνία μεταξύ τους.

Ὁ νέος περιγράφει αὐτὲς τὶς περιπέτειες μὲ συγκινητικὴ ἀφέλεια, ποὺ κερδίζει ἀμέσως τὴ συμπάθεια τοῦ ἀναγνώστη. Ὁ Πασίων ζωγραφίζεται μὲ τὰ σκοτεινότερα χρώματα : δόλιος, ἐκβιαστής, ψεύτης, ποὺ ἐκμεταλλεύεται τὸν ἀπλοῦκό καὶ εὐκολόπιστο βάρβαρο ὅχι μόνο στὶς δύσκολες στιγμὲς ποὺ τοῦ δημιούργησε ἢ περιπέτεια τοῦ πατέρα του, ἀλλὰ καὶ μὲ τὶς δύσκολες στιγμὲς ποὺ τοῦ δημιουργεῖ τώρα ὁ ἴδιος¹.

Ἀντίθετα μὲ τὸ βάρβαρο τοῦ «Τραπεζιτικοῦ», ὁ ἐκφωνητὴς τοῦ «Αἰγυνητικοῦ» δημιουργεῖ ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ πολλὰς ὑποψίες. Ἡ ἱστορία του εἶναι πολὺ μπερδεμένη καὶ τὸ δίκιο δὲ φαίνεται νὰ εἶναι καθαρὰ μὲ τὸ μέρος του. Γιὰς τοῦ ἀδελφοῦ τῆς πρώτης γυναίκας τοῦ πατέρα τοῦ Θρασύλοχου εἶχε συνδεθῆ πολὺ φιλικὰ μὲ τὸν τελευταῖο, τὸν ἀγάπησε πολὺ καὶ τὸν φρόντισε, ὅταν ἀρρώστησε, ἀκόμη περισσότερο, κι αὐτὸς πεθαίνοντας τὸν υἱοθέτησε, τὸν πάντρεψε μὲ τὴν ἀδελφὴ

1. Ὁ λόγος αὐτὸς εἶναι ἓνα πολὺ ἐνδιαφέρον κείμενο γιὰ νὰ γνωρίσουμε τὶς τραπεζιτικὰς συνθήκες στὴν Ἀθήνα. Ἐπίσης πολὺ ἀξιόλογος εἶναι γιὰ τὴ σύνθεσή του καὶ τὸ ὄφος του. Παλαιότερα εἶχε ἀμφισβητηθῆ ἢ γνησιότητά του ἀπὸ γλωσσικὰς κυρίως παρατηρήσεις, μετὰ τὸν *Galle* ὅμως (Program, Zittau 1896) καὶ τὸν *Drerup* (*Isocratis opera omnia* ὁ.π.π. CXXV κ.ε., ὅπου καὶ ἡ ἄλλη βιβλιογραφία ἰδὲς καὶ *Münscher*, ὁ.π.π. 2165 κ.ε.) δὲ νομίζω πὼς μπορεῖ νὰ ἀπέρχῃ ἀμφιβολία. Ἔχει γραφτῆ μεταξύ 393 καὶ 391. *Mathieu G. et Brémond E.*, ὁ.π.π. 68.

του και τὸν ἔκανε, πεθαίνοντας ἄτεκνος, κληρονόμο τῆς περιουσίας του. Τῇ διαθήκῃ ὅμως τὴν πρόσβαλε ἀμέσως ἄλλη ἀδελφή, κόρη τοῦ πατέρα τοῦ Θρασύλοχου ἀπὸ ἄλλο γάμο, ζητώντας νὰ γίνῃ αὐτὴ κληρονόμος, καὶ ἔτσι ὁ ἄγνωστος ἐκφωνητὴς ἀναγκάζεται νὰ ἀφηγηθῆῖ μπροστὰ στὸ δικαστήριο τῶν Αἰγινητῶν, ὅπου ἤρθε ἡ ὑπόθεση, ὅλη τὴν ἱστορία τῆς φιλίας του μὲ τὸν πλούσιο νεκρὸ ἀπὸ τὰ μικρὰ του χρόνια. Δὲ φαίνονται ἀπίθανα αὐτὰ ποὺ λέει, ἀλλὰ ἡ ἱστορία, ὅπως τὴ δίνει, δὲν ἀποκλείει καθόλου τὴν περίπτωση νὰ προκάλεσε ὄχι ἡ φιλία του τὴν κληρονομία, ἀλλὰ ἡ κληρονομία τὴ φιλία του. Ὅπως δὲ εἶναι μιὰ ἀρετὰ ὑποπτη ὑπόθεση, ποὺ τὴν κάνει περισσότερο ἀκόμη ὑποπτη τὸ ἐξαιρετικὰ ρητορικὸ δούλεμα τοῦ λόγου¹.

Δόλιοι, ἐκβιαστές, ἐκμεταλλευτές, συκοφάντες—οἱ πελάτες καὶ οἱ ἀντίπαλοι: εὐκολόπιστοι, εὐκολοκέρδιστοι, ἀλαφρόμυαλοι—οἱ Ἀθηναῖοι δικαστές. Αὐτὴ ἡ σκοτεινὴ εἰκόνα σχηματίζεται τελικὰ ἀπὸ τὴ δικηγορικὴ περίοδο τῆς ζωῆς τοῦ Ἰσοκράτη. Ἄν θὰ μπορούσε νὰ μείνῃ ὅλα τὰ χρόνια του ὑπηρετώντας τὶς ἠθικὲς ἀρρώστιες τῶν ἀνθρώπων, δὲν ἦταν μόνο ζήτημα τύχης, ἀλλὰ, πολὺ περισσότερο, ζήτημα μοίρας. Τὸ 390 ὁ Ἰσοκράτης ἔχει ἐπιβληθῆῖ ὡς ἓνας ἀπὸ τοὺς πρῶτους διαλεχτοὺς λογογράφους, ὅπως μπορούμε νὰ διαπιστώσουμε ἀπὸ τὶς ὑποθέσεις ποὺ φρόντισε καὶ ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ θέση μερικῶν πελατῶν του. Ὁ λόγος «Περὶ τοῦ ζεύγους» γράφτηκε γιὰ τὸ γιὸ τοῦ Ἀλκιβιάδῃ καὶ εἶναι ἀπίθανο πὼς ὑπόθεση μιᾶς ἀπὸ τὶς καλύτερες καὶ πλουσιότερες ἀθηναϊκὲς οἰκογένειες δὲ θὰ δινόταν σ' ἓναν ἀπὸ τοὺς πρῶτους γνωστούς λογογράφους. Ὁ «Τραπεζιτικὸς» εἶναι κατὰ τοῦ Πασίωνα, πανίσχυρου τραπεζίτη, καὶ ἔχει παραγγελθῆῖ ἀπὸ πλούσιο πριγκιπόπουλο τοῦ Πόντου. Ὁ «Αἰγινητικὸς» τέλος γράφτηκε γιὰ ξένο, ὄχι ἀθηναϊκὸ δικαστήριο, καὶ εἶναι τὸ μόνο παράδειγμα ποὺ ἔχομε—νὰ καταφεύγουν σὲ Ἀθηναῖο λογογράφου πολίτες ἄλλης πόλης γιὰ δικαστικὴ τους ὑπόθεση.

Μ' ὅλη τὴν ἐξαιρετικὴ ἐπιτυχία, ὕστερα ἀπὸ τὴν οικονομικὴ ἀποκατάστασή του ὁ Ἰσοκράτης δὲν εἶχε λόγο πιά νὰ συνεχίσῃ τὴ δουλειὰ τοῦ λογογράφου. Σὲ κατοπινὰ ἔργα δὲν ἀναφέρει καθόλου τὸ παλιὸ του ἐπάγγελμα καὶ ὅπου μιλάει γιὰ τοὺς λογογράφους, γενικὰ εἶναι πάντα αὐστηρός². Θὰ περάσουν ὅμως μερικὰ ἀκόμη χρόνια, ὥσπου νὰ συνειδητοποιήσῃ ὀριστικὰ τὴν ἀποστολὴ του. Τὸ 390 ἀφήνει τὸ ἐπάγγελμα

1. Τὰ νομικὰ προβλήματα τοῦ «Αἰγινητικοῦ» τὰ πραγματεύεται στὴν ὥραία μελέτη του ὁ Μαρτιάκης Γ., Ἰσοκράτους Αἰγινητικὸς. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ ἰδιωτικοῦ διεθνοῦς δικαίου. Σύμμικτα Στρέϊτ (Ἀθήναι 1939) 575-590.

2. 15, 2 κ.ε., 38 κ.ε., 46 κ.ε.

του δικηγόρου και ανοίγει μέσα στην Αθήνα μια «ρητορική σχολή». Όταν μέσα από το ίδιο του το επάγγελμα είδε το άστυ να διαλύεται, όταν γνώρισε τις δυνάμεις που κλονίζουν έλο και πιο πολύ το ήθος της Αθήνας, ούτε έπρεπε, ούτε και μπορούσε να μείνει λογογράφος. Δέκα χρόνια αφότου έγινε δικηγόρος, με μια κίνηση από τις πιο παραδειγματικές στην ιστορία του πνεύματος, αφήνει τη δουλειά του, που χωρίς αμφιβολία θα του είχε φέρει πλούτη και κοινωνική αναγνώριση, και ιδρύοντας τη «ρητορική σχολή» γίνεται δάσκαλος και καθοδηγητής του λαού του.

Η μετάβασή του από το ένα πεδίο ζωής στο άλλο δεν είναι μετατόπιση μέσα στο χώρο, αλλά ανέβασμα από ένα σημείο ζωής σε άλλο ύψηλότερο, σ' ένα σημείο από όπου όλη ή προηγούμενη δράση του γίνεται προοδοποίηση, ή αναγκαία πείρα για την αποστολή του.

ΑΠΟΣΤΟΛΗ

ΣΧΟΛΕΣ ΑΓΩΓΗΣ ΤΟΝ 4 ΑΙΩΝΑ Π.Χ.

Ἡ ἔδρυση σχολῶν ἀγωγῆς εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ ἰδιότυπα χαρακτηριστικὰ τοῦ 4. αἰώνα. Ὡς τότε ὁ νέος ἄνθρωπος ἐβρίσκει τὸ δρόμο του στηρίζοντας τὰ πρῶτα βήματά του μὲ τὰ παραδείγματα τῆς πόλης του, ἀκολουθώντας τὰ πρότυπα ποὺ πρόβαλλε ἡ γύρω του ζωὴ, ἡ θρησκεία, ἡ πολιτεία μὲ τοὺς νόμους τῆς, ἡ τέχνη μὲ τίς μυθικὲς μορφές τῆς. Ὅσο ὁ νέος μπορούσε νὰ δώσῃ μορφὴ στὴν ψυχὴ του ἀπὸ τίς ἱστορικὲς ἢ τίς μυθικὲς μορφές τῆς πόλης του, ἀπὸ τὸ λόγο τοῦ Περικλῆ ἢ ἀπὸ τῆ μυθικῆ παρουσίας τοῦ Θησέα, κάθε λόγος γιὰ τὴν ἀρετὴ ἦταν περιττός. Ἡ ἀρετὴ ἦτανε ζωὴ. Ἀργότερα ὅμως ἤρθαν οἱ σοφιστὲς καὶ ὁ πόλεμος, διάλυσαν τὴν πόλιν ὡς κανόνα ζωῆς, διάσπασαν τὴν ἀρετὴ σὲ αὐτόνομες ἔννοιες καὶ τότε ἡ ψυχὴ ἄρχισε νὰ γυρεύῃ νὰ ξανακερδίσῃ μὲ τὴν ἀναλύουσα σκέψῃ ὅ,τι ἦταν ὡς τότε σύνθεση καὶ ζωὴ. Οἱ σχολῆς τὸν 4. αἰώνα ζητᾶνε νὰ κερδίσουν ἀπὸ τὸ δρόμο τοῦ λογικοῦ τὴν ἀρετὴ τοῦ 5. αἰώνα, τὸ μῦθο ποὺ στέριωνε καὶ ἔσωζε τὴν ἀνθρώπινη ψυχὴ.

Τὸν 5. αἰώνα ὅλες οἱ ἀξίες τῆς ζωῆς ἦταν ἀξεδιάλυτη ἐνότητα. Ὁ νέος ἄνθρωπος δὲν εἶχε νὰ διαλέξῃ ἀνάμεσα στὴ θεωρία καὶ στὴν πράξῃ, ἀνάμεσα στὴν τέχνη, στὴ φιλοσοφία, στὴν πολιτεία καὶ στὴν ἐπιστήμη, γιὰτὶ ὅλες αὐτὲς ἦταν συνθεμένες μέσα στὴν ψυχὴ.

Ἐπειτα ὅμως ἀπὸ τοὺς σοφιστὲς καὶ ἀπὸ τὸν πόλεμο οἱ ἀξίες αὐτονομήθηκαν καὶ καθεμίᾳ τοὺς ἔγινε διαφορετικὴ μορφὴ ζωῆς. Ἔτσι οἱ σχολῆς ποὺ ἀνοίγουν καὶ σιγὰ σιγὰ πληθαίνουν, πορεύονται σὲ δυὸ μονοπάτια. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά δουλεύοντας μὲ τὸ λογικὸ γυρεύουν νὰ φτάσουν στὴν ἀρετὴ, ποὺ ἄλλοτε ἐβγαίνει ὡς κανόνας ζωῆς ἀπὸ τὸ λόγο τῆς πολιτείας ἢ τὸ μῦθο τῆς θρησκείας, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη, μελετώντας τὰ αὐτονομημένα στοιχεῖα τῆς ἀρετῆς ἢ τίς διασπασμένες ἀξίες τῆς ζωῆς, γυρεύουν νὰ ξαναφέρουν καὶ πάλι τὴ χαμένη ἐνότητα.

Σύνθεση ὅμως ὄλων τῶν ἀξιῶν πραγματοποιήσανε μονάχα οἱ σχολῆς τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη, ξεκινώντας ἀπὸ τὰ αἰσθητὰ καὶ φτάνοντας ὁ πρῶτος ὡς τίς ἰδέες καὶ ὁ δεύτερος ὡς τὸ «κινεῖν ἀκίνητον», τὸ θεῖο. Οἱ ἄλλες σχολῆς, καθὼς νοιάστηκαν τὸ περισσότερο γιὰ τὴν πρακτικὴ ἠθικὴ, κινήθηκαν σὲ μερικότερα πεδία, ὅπως στὴ ρητορικὴ ἢ στὴ λογοτεχνία¹.

1. Τὸ θέμα δὲν ἔχει μελετηθῆ ἀκόμη ὅσο πρέπει. Πολὺ διδακτικὰ εἶναι

Ἡ σχολή τοῦ Ἰσοκράτη ἄνοιξε γύρω στὰ 390 ἀνάμεσα στὸ Λύκειο καὶ στὸ Κυνόσαργες, ἔξω λοιπὸν ἀπὸ τὰ τείχη τῆς Ἀθήνας². Οἱ πληροφορίες ποὺ ἔχουμε, μοιλοῦντι λιγοστὲς καὶ ὄχι πάντα θετικές, κατατοπίζουν ἀρκετὰ στοὺς ὄρους τῆς λειτουργίας της : Οἱ μαθητὲς ἦταν συνήθως 14 ὡς 18 χρονῶν, Ἀθηναῖοι στὴν ἀρχή, ἀλλὰ ἀργότερα (ιδίως μετὰ ἀπὸ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ «Παναγγυρικοῦ», τὸ 380) καὶ ἀπὸ πολλὰ ἄλλα μέρη τῆς Ἑλλάδας, ἀπὸ τὴ Σικελία, τὸν Πόντο καὶ ἄλλους τόπους, ὅπως λέει ὑπερήφανα ὁ ἴδιος³. Διάφορες πηγὲς δίνουν πληροφορίες καὶ γιὰ τὰ δίδακτρα. Φαίνεται πὼς ὁ Ἰσοκράτης γρήγορα μπόρεσε νὰ ξαναφτιάξῃ τὴν περιουσία του καὶ ἀπὸ τὶς εἰσπράξεις τῆς σχολῆς ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὶς δωρεὲς διαφόρων φίλων του, ὅπως τοῦ Τιμόθεου, ιδίως ὅμως ἀπὸ τὸ ἐξωτερικό, ὅπως τοῦ Νικολή. Σχετικὰ ἀναφέρεται ἓνα ὠραῖο ἀνέκδοτο : «Ὅταν ὁ Ἰσοκράτης πῆρε γιὰ πρώτη φορὰ δίδακτρα, ἔκλαψε καὶ εἶπε : «Γύρω καταλαβαῖνα ὅτι πουλήθηκα»⁴. Κι ἂν ἀκόμη τὸ ἀνέκδοτο δὲν εἶναι ἀληθινό, ὄχι μόνο θὰ μπόρουσε, ἀλλὰ καὶ θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι, γιατί μῆσα στὶς λίγες λέξεις του κρύβει τόσο πολὺ ἀπὸ τὸ ἐλεύθερο ἦθος ἐνὸς ἀνθρώπου τῆς Ἀθήνας.

Περὶσσότερο ὅμως ἀπὸ ὅ,τι οἱ πληροφορίες αὐτές, ἐνδιαφέρον ἔχουν

πάντως ὅσα ἀναπτύσσει ὁ Werner Jaeger στὸ δεῦτερο καὶ τρίτο τόμο τοῦ βιβλίου του «Paideia».

1. Ἰδὲς παλαιότερα, Sanneg, De schola Isocratea. Halle 1867 καὶ τώρα τελευταῖα Jonson R., A Note on the number of Isocrates' pupils. American Journal of Philology, 78(1957)297-300.

2. Ἀπὸ μαρτυρία τοῦ [Πλουτάρχου] 6 : σχολῆς δ' ἦγειτο, ὡς τινες φασί, πρῶτον ἐπὶ Χίου, μαθητὰς ἔχων ἐνθά εἶχε νομιστῆ ἄλλοτε πὼς ὁ Ἰσοκράτης πρὶν νὰ ἀνοίξῃ τὴ σχολή του στὴν Ἀθήνα εἶχε ἀνοίξει ἄλλη παρόμοια στὴ Χίω. Ἡ μαρτυρία ὅμως εἶναι ὑποπτῆ· πρῶτα γιατί ὁ ἀριθμὸς τῶν μαθητῶν εἶναι ὁ ἴδιος μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν πρῶτων μαθητῶν τῆς σχολῆς στὴν Ἀθήνα (Ἰσοκρ. 15, 93 καὶ 101) καὶ ἔπειτα γιατί ὁ ἴδιος ὁ Ἰσοκράτης δὲ δίνει καμιά γι' αὐτὴν πληροφορία. Ἰδὲς Keil Br., Analecta Isocratea (Pragae, Lipsiae 1885) 93 κ.ἔ. Νομίζω καὶ ἐγὼ (πρὸβλ. Wilamowitz, Platon II 107), πὼς παρὰ τὰ ἀντίθετα παραδείγματα τοῦ Usener, RM 35 (1880) 145 κ.ἔ., ἡ ἔκφραση ἐπὶ Χίου δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι σωστή. Στὴ θέση της θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπῆρχε ἐν Χίῳ ('Ἐπὶ Λυκείῳ πρῶτине ὁ Blass). Τὸ πιθανότερο εἶναι πὼς κάτω ἀπὸ τὴ φράση αὐτὴ κρύβεται τὸ ὄνομα ἐνὸς ἀρχοντα τῆς Ἀθήνας, ὄχι ὅμως ἐπὶ Πυθίῳ, ὅπως εἶχε ὑποθέσει ὁ Weissenborn (Blass, δ.π.π. II 2 16, 4) γιατί τότε ἡ σχολή πρέπει νὰ εἶχε ἰδρυθῆ τὴν ἐποχὴ τοῦ «Παναγγυρικοῦ». Ὅπως ὅποτε μὰ καὶ ἡ πληροφορία αὐτὴ εἶναι ὑποπτῆ καὶ δὲν ἔχουμε ἄλλη ἐπαλήθευσή της, δὲν μποροῦμε νὰ μιλάμε γιὰ σχολή τοῦ Ἰσοκράτη στὴ Χίω. Ἀντίθετα ὁ Münscher, δ.π.π. 2170 κ.ἔ.

3. 15, 224.

4. [Πλουτάρχου] 6. Ἰδὲς ὅμως Ἰσοκράτους, 15, 162.

οί δεσμοί φιλίας που αναπτύσσονταν κάθε φορά ανάμεσα στον Ίσοκράτη και στους μαθητές του. Η φιλία αυτή δεν έμοιαζε καθόλου με τον έρωτα που άναβε στις ψυχές των νέων ο Σωκράτης. Αντί για τη λαχτάρα που περνούσε τα βάθη της ψυχής του Σωκρατικού νέου όταν άκουγε το λόγο του δασκάλου του, κοντά στον Ίσοκράτη αισθάνονταν ο νέος απλά έναν ώριμότερο και σοφώτερο φίλο που τους καθοδηγούσε ή τους συμβουλευόταν με λεπτότητα, με συγκατάβαση και εγκάρδια προθυμία. Όταν, γράφει στο Φίλιππο¹, στέριωσε μέσα του ή πεποιθήση πώς έπρεπε να στραφεί σ' αυτόν και να του ζητήσει να επέμβη στην Ελλάδα, προτού έτοιμάσει την επιστολή, είπε τις σκέψεις του αυτές στον κύκλο των δικών του ανθρώπων². Ήταν όμως τόσες πολλές οι αντιρρήσεις που άκουσε, και στηρίζονταν σε τόσο θετικά επιχειρήματα, ώστε στην άρχη ξαφνιασθηκε και δίστασε· έπειτα όμως ξαναπήρε ώρρος, άρχισε να συζητά μαζί τους, αντίκρουσε τη γνώμη τους και στο τέλος τους είπε να περιμένουν ώσπου να έτοιμάσει την επιστολή. Σε λίγες μέρες την τελείωσε, τους τη διάβασε και τους έπεισε όλους. Τόν «Παναθηναϊκό» του, λέει ο ίδιος, τον διάρθρωσε με τη συντροφιά τριών τεσσαρόνων νεαρών μαθητών της σχολής του. Εαφνικά, ενώ όλοι είχαν συμφωνήσει πώς ήταν πια καλός και πώς δε χρειαζόταν παρά ο επίλογος, θυμήθηκε πώς ένας από τους παλαιότερους μαθητές του είχε μορφωθεί σε πολιτικό καθεστώς διαφορετικό από αυτό που έπαινούσε στον «Παναθηναϊκό», και πώς άγαπούσε τους Λακεδαιμόνιους. Έστειλε λοιπόν, τον κάλεσε και συζήτησε μαζί του³.

«Όταν συμπλήρωναν πια τις σπουδές τους κοντά μου οί νέοι από το έξωτερικό, έφευγαν με τα δάκρυα στα μάτια» γράφει ο ίδιος στον «Περί αντιδύσεως» λόγο⁴.

Η σχολή του Ίσοκράτη και από τον ίδιο και από μεταγενεστέρους ειπώθηκε σχολή «φιλοσοφίας». Ο ύρος αυτός δεν έχει την ιδιαίτερη

1. 5, 17-23.

2. Πρόκειται για μαθητές του, όπως φαίνεται από τις φράσεις *εὐπαροῦσά με τινας τῶν η̄λισιασάντων και ἐτόλμησαν ἐπιπληξάι μοι πρότερον οὐκ εὐδοκίως τοῦτο ποιεῖν*.

3. 12, 200 κ.ε. Και τα δύο αυτά παραδείγματα μέσα στο «Φίλιππο» και στον «Παναθηναϊκό» έχουν κι άλλη αποστολή: το πρώτο το χρησιμοποιεί ο Ίσοκράτης επειδή δε θέλει να πη ο ίδιος όσα θα μπορούσε και θα έπρεπε να πη εναντίον του Φιλίππου. Το δεύτερο, επειδή θέλει να δείξει ότι ή κοινή γνώμη και μάλιστα οί καινούριες γενεές έχουν φιλικές διαθέσεις προς τους Σπαρτιάτες. Ανεξάρτητα όμως από τους τεχνικούς αυτούς λόγους, στα παραδείγματα αυτά καθρεφτίζεται μια πραγματικότητα σχέσης του Ίσοκράτη με τον κύκλο του, που δεν πρέπει να την παραβλέψουμε.

4. § 88.

σημασία που πήρε στον Πλάτωνα και στον Άριστοτέλη. Στον Ίσοκράτη, που δε λείει άλλωστε τον εαυτό του φιλόσοφο αλλά σοφιστή, είναι ταυτόσημος με την «παιδεία» και ακόμη ακριβέστερα με την «παιδείαν προς πολιτικήν ἀρετήν». Με έννοιες σημερινές, ή σχολή απόβλεπε στην καλλιέργεια της ψυχής με προορισμό την άμεση συμμετοχή στην πράξη. Ήταν λοιπόν σχολή αποκλειστικά ανθρωπιστική και όχι επιστημονικό ίδρυμα ή φιλοσοφική «εταιρεία».

Όλα αυτά όμως, όπως και άλλα ειδικότερα σημεία, θα ξεκαθαριστούν όταν θα αναλύσουμε τα έργα του που αναφέρονται στη λειτουργία της σχολής, στο σύστημα και στις γενικές της κατευθύνσεις. Οι λόγοι αυτοί είναι ο «Κατά των σοφιστών», ο «Βούσειρις», ή «Ἑλένη», ο «Περὶ ἀντιδόσεως» και ο «Παναθηναϊκός».

«ΚΑΤΑ ΤΩΝ ΣΟΦΙΣΤΩΝ»

Πρώτο δημοσίευμα άμέσως μετά από την ίδρυση της σχολής είναι το φυλλάδιο «Κατά των σοφιστών»¹. Δημοσιεύθηκε ως προγραμματική προκήρυξη και περιέχει άσπληρή επίκριση των μορφωτικών κατευθύνσεων της εποχής, ειδικότερα εκείνων που διδάσκονταν σε άλλες σχολές. Θετικό περιεχόμενο, εκτός από μερικές γενικότατες ύποδείξεις, δεν υπάρχει: «Όποιος παραδεχόταν πώς οι επικρίσεις ήταν σωστές, δεν είχε παρά να γρρφτη στη σχολή και να παρακολουθήση έτσι άμεσα τη θετική εργασία.

Οί πρώτοι που επικρίνονται από τον Ίσοκράτη είναι οί περι τās ξριδας διατρίβοντες—οί διδάσκαλοι της άρετής και της σωφροσύνης. Ἡ πολεμική στηρίζεται κυρίως στο ότι «οί περι τās ξριδας διατρίβοντες» ύπόσχονται πώς θα διδάξουν κάτι, που ούτε οί ίδιοι τó ξέρουν, ούτε και είναι δυνατό να γνωσθῆ από άλλον: τήν επιστήμη της άρετής. Τό «διδασκόν των άρετής» είναι από τὰ πιο φλογερά προβλήματα στον 4. αιώνα. «Θήρα άρετής» γίνεται εκεί που δεν υπάρχει άρετή. Ο άνθρωπος του 5. αιώνα, όπως και ο άνθρωπος στα χρόνια των Προσοκρατικών, δεν αναζητούσε τήν άρετή, γιατί τῆ ζούσε μέσα στην πολιτεία και μέσα στη θρησκεία ως άπόλυτη παρουσία. Ο μόνος λόγος για τήν άρετή ήταν ο λόγος της τραγωδίας. Όταν όμως τον 4. αιώνα διαλύθηκε ο άνθρωπος και έχασε τó κέντρο της ζωής του, άρχισε πια να γυρεύη τήν άρετή με τήν αναλύουσα σκέψη, άρχισε να χτίζει φιλοσοφικά συστήματα για να κερδίση λογικά και συστηματικά αυτό που ζούσε

1. Συνήθως ονομάζεται «λόγος», έσφαλμένα όμως. Μερικοί άρχαιο γραμματικοί τó ονόμαζαν «ψόγος των σοφιστών». Νικολάου, Προγυμνάσματα III 482 Spengel.

ὡς τότε ἄμεσα με τὴν πόλη καὶ τὸ θεῖο. Ἄλλὰ ἡ ἀρετὴ δὲν κερδίζεται με τὴν ἀναλύουσα σκέψη. Γι' αὐτό, καὶ με ὅλες τὶς ἀπαντήσεις ποὺ δώσανε οἱ σοφιστὲς καὶ ὁ Σωκράτης, τὸ τελικὸ συμπέρασμα ἦταν πὼς ἡ ἀρετὴ δὲ διδάσκεται, δὲν εἶναι οὔτε «φύση», οὔτε «ἐννοια», εἶναι κάτι ἄλλο, ποὺ μόνο ἀπὸ τὸν Πλάτωνα καὶ ὕστερα ἀπὸ μακριὰ πορεία θὰ βρεθῇ.

Μὲ τὸ φυλλάδιό του «Κατὰ τῶν σοφιστῶν» ὁ Ἴσοκράτης παίρνει ἀμέσως μέρος στὸν ἀγῶνα. Ἡ ἀπάντησή του εἶναι καθαρὰ ἀρνητικὴ, τὸ σχετικὸ ὅμως τμῆμα τοῦ λόγου περιορίζεται σὲ γενικότητες καὶ σὲ πολεμικὴ τῆς αἰσιόδοξης ἀρετολογίας τῶν σοφιστῶν, χωρὶς νὰ ἀπλώνεται σὲ εἰδικότερη ἐπιχειρηματολογία.

Μετὰ ἀπὸ τοὺς περὶ τὰς ἔριδας διατρίβοντας ὁ Ἴσοκράτης ἀσχολεῖται με μίαν ἄλλη παιδαγωγικὴ κατεύθυνση, τὶς πολυάριθμες ρητορικὲς σχολῆς τῆς ἐποχῆς του, ποὺ ὑπόσχονταν νὰ δημιουργήσουν στοὺς νέους δυνατότερες ρητορικῆς ἐπιτυχίας στὸ βῆμα τῆς ἐκκλησίας ἢ τῆς βουλῆς. Δὲν εἶναι τόσο ἡ χρησιμότητα τῆς διδασκαλίας αὐτῆς, ποὺ ἀρνεῖται ὁ Ἴσοκράτης, ὅσο ἡ ἀξία τοῦ συστήματος διδασκαλίας ποὺ ἀκολουθοῦν. Ἡ ἐπιτυχία στὸ βῆμα εἶναι δεμένη με παράγοντες πολὺ διαφοροτικοὺς. Ὁ ὁμιλητὴς πρέπει νὰ ὑπολογίση ἀκριβέστατα τὸν καιρὸ, πρέπει νὰ μιλήσῃ ἀντάξιά του καὶ με πρωτότυπο, ὄχι συνηθισμένο τρόπο. Ἡ κατοχὴ καὶ τῶν τριῶν αὐτῶν προϋποθέσεων τῆς ἐπιτυχίας δὲν ἐξαρτιέται πάντα ἀπὸ τὸ δάσκαλο : πρέπει νὰ ἔχη μέσα του ἔμφυτες τὶς πρῶτες δυνατότητες ὁ νέος, γιὰ νὰ τὶς καλλιεργήσῃ ἔπειτα καὶ νὰ τὶς ἀναπτύξῃ ὁ δάσκαλος ὀργανικὰ καὶ συστηματικὰ. Ἔτσι, οἱ ρητοροδιδάσκαλοι, ποὺ δίνουν λιγιστὲς, πολὺ γενικὲς καὶ ὁμοιόμορφες σὲ ὅλους τοὺς μαθητὲς τοὺς ὑποδείξεις, ἢ τοὺς ξεγελοῦν ἢ ξεγελοῦνται οἱ ἴδιοι. Ἡ ἐπιτυχία ἐνὸς πολιτικοῦ δὲν ἐξαρτᾶται μόνο ἀπὸ τὶς ρητορικὲς του ἱκανότητες. Ἄν ἦταν ἔτσι, τότε τὸ πρᾶγμα δὲ θὰ εἶχε δυσκολίες. Οἱ τρεῖς προϋποθέσεις τῆς ἐπιτυχίας, ἔτσι ὅπως τὶς καθόρισε ὁ Ἴσοκράτης, ξεπερνοῦν τὶς ἐξωτερικὲς αὐτὲς ἱκανότητες καὶ γίνονται τελικὰ ζήτημα οὐσίας, γενικότερης καὶ στερεώτερης ψυχικῆς καλλιέργειας.

Ἐνδιαφέρουσες εἶναι καὶ οἱ ἀπόψεις του ὅταν μιλάῃ γιὰ μιὰ τρίτη ὁμάδα ἀντιπάλων, τοὺς τεχνογράφους, ἐκείνους ποὺ ὑπόσχονταν νὰ διδάξουν τὴν τέχνη τοῦ «δικάζειν». Πὼς ὅμως μπορεῖ νὰ κρίνῃ κανεὶς εἴτε ὡς δικαστὴς εἴτε ὡς λογογράφος μίαν ὑπόθεση δικαστικὴ χωρὶς νὰ ἀναθῇ στὴν ἐννοια τῆς δικαιοσύνης ; Ἡ φορμαλιστικὴ στάση τῶν τεχνογράφων μπροστὰ στὰ ζήτήματα τῶν δικαστηρίων δὲν μπορεῖ νὰ διαμορφώσῃ ὑπεύθυνη γνώμη γιὰ δικαστηριακὲς ὑποθέσεις.

Οἱ περὶ τὰς ἔριδας διατρίβοντας εἶναι ἀντιπρόσωποι φιλοσοφικῶν ρευμάτων. Οἱ τοὺς πολιτικοὺς λόγους ὑπισχνούμενοι διδάσκουν τὴν τέ-

χνη τῆς πολιτικῆς. Οἱ τολμήσαντες γράφει τὰς καλουμένας τέχνας ἀσχολοῦνται μὲ δίκαιες. Στὶς τρεῖς αὐτὲς κατευθύνσεις κλείνονται τὰ κυριότερα ρεύματα τῆν ἐποχῆ πού ἀνοίγει τῆ σχολῆ ὁ Ἴσοκράτης. Στὴν πρώτη ἀπ' αὐτὲς εἶναι οἱ Σωκρατικοί, ὅπως ὁ Ἀντισθένης¹ καὶ οἱ Ἐριστικοί² πού, μὲ διαφορετικὸ τρόπο ὁ καθένας τους, ὑπόσχονταν νὰ δημιουργήσουν μέσα στὴ συνείδηση τοῦ νέου ἀρετὴ. Στὴ δευτέρη κατεύθυνση πρωτοστατεῖ ὁ Ἀλκιδάμας, πού ἀργότερα ἀπάντησε στὶς κατηγορίες τοῦ Ἴσοκράτη μὲ τὸ φυλλάδιό του «Περὶ τῶν τοῦ γραπτῶν λόγους γραφόντων ἢ περὶ σοφιστῶν»³. Ὁ Ἀλκιδάμας ἦταν προπαντὸς γνωστός ὡς ἀριστοτέχνης ὁδηγὸς γιὰ συγγραφῆ αὐτοσχέδιων λόγων, μὲ πολιτικὸ συνηθέστερα περιεχόμενο. Οἱ «τεχνογράφοι» τοῦ τρίτου μέρους τοῦ λόγου εἶναι, ἀνάμεσα σὲ ἄλλους ὅμοιους τους, ὁ Γοργίας, ὁ Τεισίας, ὁ Κόραξ καὶ ὁ Θρασύμαχος⁴, πού ἀδιαφοροῦσαν γιὰ τὸ ἠθικὸ περιεχόμενο ἐνὸς δικανικοῦ κειμένου προσέχοντας ἀποκλειστικὰ στὴ μορφικὴ του μόνο σύνθεση. Καὶ οἱ τρεῖς αὐτὲς τάξεις εἶναι οἱ σοφιστὲς⁵.

Τὸ 390, ἔταν ὁ Ἴσοκράτης δημοσίευσε τὸ φυλλάδιο «Κατὰ τῶν σοφιστῶν», δὲν ὑπῆρχε ἀκόμη καμιὰ ὀργανωμένη σχολὴ στὴν Ἀθήνα. Οἱ μόνοι «ἐπίσημοι» φορεῖς τῆς παιδείας ἦταν οἱ σοφιστὲς καὶ ἔτσι ἐξηγεῖται πὼς μόνο σ' αὐτοὺς ἀναφέρονται οἱ ἐπικρίσεις του.

Δὲν ἔχει τῆ θέση του ἐδῶ νὰ δοῦμε διεξοδικὰ τί σήμαινε γιὰ τὴν παιδεία στὴν Ἀθήνα ἡ κίνηση τῶν σοφιστῶν, πού ἀκούγοντας τὸ κάλεσμα τῆς ἐποχῆς, ἔφεραν ἀπὸ ὅλα τὰ πνευματικὰ κέντρα τῆς Ἑλλάδας τὸ λόγο τους στὸ Ἄστυ. Ἡ σοφιστικὴ κίνηση εἶναι παρεξηγημένη ἀκόμα ὡς τίς μέρες μας. Τὸ πολυσήμαντο τῆς λέξης «σοφιστὴς» στὰ

1. Ὅχι ὅμως ὁ Πλάτων, πού ἔλειπε ἀπὸ τὴν Ἀθήνα. Pohlenz M., *Aus Platos Werdezeit* (Berlin 1913) 362¹ καὶ Wilamowitz, *Platon II*² 108. Ἀργότερα ὅμως τὸν συμπεριλαμβάνει καὶ αὐτὸν στὴν πολεμικὴ κατὰ τῶν περὶ τὰς ξηρίας διατριβόντων 10, 1 καὶ 6, 15, 258, V ἐπιστολὴ 3 καὶ 12, 26.

2. Ὅπως ὁ Εὐθύδημος.

3. Reader H., *Alkidamas und Platon, als Gegner des Isokrates*, RM 63 (1908) 495 κ.ἑ. Ἰδὲς καὶ Walberer G., *Isokrates und Alkidamas*. Hamburg 1938.

4. Τὸ διαπίστωσε πρῶτος ὁ ἀρχαῖος σχολιαστής.

5. Ὁ «Φαῖδρος» τοῦ Πλάτωνος ἀνάγεται γύρω στὸ 385, καὶ γι' αὐτὸ εἶναι πιθανὴ ἡ εἰκασία πὼς τὸ ἐγκώμιο πού πλέκει ἐκεῖ ὁ Σωκράτης στὸν Ἴσοκράτη (279b) προῆλθε ἀπὸ τὴν ἔξαρση τοῦ ἠθικοῦ στοιχείου στὴ ρητορικὴ πού γίνεται μὲ τὸ φυλλάδιο «Κατὰ τῶν σοφιστῶν». Ἰδὲς ἰδίως Pohlenz M., ὁ.π.π., 362-364, Münscher, ὁ.π.π. 2171 κ.ἑ. καὶ Rauchenstein-Münscher, *Ausgewählte Reden des Is.* (Berlin 1908) κ.ἑ. 187. Τὸ φυλλάδιο πρέπει νὰ ἔχη γραφτῆ τὸ 392-390: 15, 193 διὲ ἠρχομένη περὶ ταύτην εἶναι τὴν ἀρχαιολογία.

ἀρχαῖα κιόλας χρόνια, ἡ πολεμικὴ ποὺ τοὺς ἔκανε ὁ Πλάτων, ὁ θάνα-
τός τους ὡς δυνάμεις ἄδολα πνευματικῆς στὴ μνήμη τῶν μεταγενεστέ-
ρων, φέραν ὡς τις μέρες μας τὸ ὄνομά τους δεμένο μὲ τὴν ἐπιπόλαια
καὶ ρηχὴ πνευματικότητά¹.

Ἡ εἰκόνα αὐτὴ εἶναι λαθεμένη. Οἱ σοφιστὲς δούλεψαν γιὰ νὰ ὑψώ-
σουν μέσα στὸ Ἄστυ τοῦ 5. αἰῶνα ἡγέτες πολιτικούς, νὰ δημιουργή-
σουν ἐπομένως στὶς ψυχὲς τῶν νέων, ποὺ θὰ ἐμφανίζονταν ἀργότερα
ὡς δημόσιοι ἄνδρες, τὴν ἀρετὴ, ποὺ σήμαινε πνευματικὴ καλλιέργεια
καὶ μαζὶ ρητορικὴ ἱκανότητα μπροστὰ στὶς λαϊκὲς συγκεντρώσεις.
Πνευματικὴ καλλιέργεια ἦταν γιὰ τοὺς σοφιστὲς κατοχὴ ἐγκυκλοπαι-
δικῆς σοφίας καὶ ἀγωγή τοῦ πνεύματος στὴν τυπικὴ σύστασή του. Ἡ
ρητορικὴ ἱκανότητα προϋπόθετε ἐξαιρετικὴ πνευματικὴ καλλιέργεια καὶ
πλήρη κατοχὴ τῆς δυνάμεις τῆς λέξεως².

Αὐτὴ τὴν εἰκόνα τῶν σοφιστῶν ἔχει μπροστὰ του ὁ Ἰσοκράτης.
Ἡ πολεμικὴ του κλονίζει ἀπὸ τὰ θεμέλιά του τὸ παιδαγωγικὸ οἰκοδό-
μημα τῶν σοφιστῶν. Οἱ σοφιστὲς δὲν εἶχαν ἀναρωτηθῆ ἂν ἡ ἀρετὴ καὶ
ἡ ρητορικὴ ἱκανότητά στὴν ἐκκλησίᾳ, στὴ βουλή ἢ στὰ δικαστήρια,
ἦταν ἢ δὲν ἦταν μεταδόσιμη, καὶ προβάλλοντες ἔτσι μιὰ καθαρὰ τυπικὴ
ἀγωγή τοῦ λογικοῦ παραχωρίζαν τὴν ὁλότητά τῶν δυνάμεων ποὺ ἔχει
σὲ διαφορετικὴ σύνθεσι ὁ κάθε νέος στὴν ψυχὴ του. Ἡ ἀγωγή τους
εἶναι ἀγωγή ὀρθολογιστικὰ ὀργανωμένη καὶ θεμελιωμένη.

Ἀπὸ τίς παρατηρήσεις, ποὺ κάνει στὸ πρῶτο παιδαγωγικὸ δημο-
σίευσμά του ὁ Ἰσοκράτης, φαίνεται καθαρὰ, ἔστω καὶ ἀρνητικὰ ἀκόμη
διατυπωμένη, ἡ θέση του : "Ὀχι ὑπερβολικὲς ὑποσχέσεις καὶ ὄχι αἰσιο-
δοξία, ποὺ θὰ θεμελιώνεται στὴν ἄγνοια τῆς ὁλότητος τῶν ψυχικῶν
δυνάμεων κάθε νέου χωριστά.

Ἀργότερα θὰ μιλήσῃ πιὸ καθαρὰ.

Μετὰ ἀπὸ τὸ φυλλάδιο «Κατὰ τῶν σοφιστῶν» ὁ Ἰσοκράτης δημο-
σίευσε τὰ ἐγκώμια τοῦ «Βούσειρι» καὶ τῆς «Ἐλένης», τὸ πρῶτο ἀπάν-
τησι σὲ ἐγκώμια τοῦ Βούσειρι ἀπὸ τὸν Πολυκράτη³ καὶ τὸ δεύτερο σὲ
παρόμοιο τῆς Ἐλένης ἀπὸ τὸ Γοργία⁴. Καὶ τὰ δυὸ αὐτὰ κείμενα συνε-

1. Gompertz Th., Griechische Denker I (Berlin und Leipzig 1922) 351.
2. Jaeger W., Paideia I² (Berlin und Leipzig 1936) 364-418. Ἐπίσης
Joël K., Geschichte der antiken Philosophie I (Tübingen 1921) 639-730.
Πρβλ. καὶ Gompertz H., Sophistik und Rhetorik. Leipzig 1912.

3. § 1 κ.ε. Süss, ὁ.π.π. 62 κ.ε.

4. Ἰδὲς τὴν ὑπόθεσι τοῦ ἀνόνομου γραμματικοῦ. Τὰ προβλήματα, ποὺ
σχετίζονται μὲ τὸ «Βούσειρι» καὶ τὴν «Ἐλένη», ἐφ' ὧσον δὲν ἐνδιαφέρουν τὸ θέμα
ποὺ παρακολουθοῦμε, δὲ χρειάζεται νὰ συζητηθοῦν ἐδῶ. Ἐκεῖνο ποὺ προέχει

χιζοντας τὸ πνεῦμα τοῦ πρώτου φυλλαδίου ἔχουν περισσότερο ἀρνητικὸ παρὰ θετικὸ περιεχόμενον, αὐτὴ τῇ φορᾷ ὅμως εἶναι γιὰ τοὺς μαθητὲς τῆς σχολῆς του καὶ ὄχι γιὰ τοὺς ἀντιπάλους ἢ τοὺς νέους ποὺ θὰ ἤθελαν νὰ παρακολουθήσουν μαθήματα. Τὸ θέμα, εἰδικότερα ἀπ' ὅ,τι στὸ φυλλάδιο «Κατὰ τῶν σοφιστῶν», εἶναι γιὰ μεθοδικὰ προβλήματα τῆς διδασκαλίας τῆς ρητορικῆς, ποὺ, ὅπως θὰ δοῦμε, ἦταν ἀπὸ τὰ πιὸ βασικὰ παιδευτικὰ στοιχεῖα τῆς σχολῆς τοῦ Ἰσοκράτη.

«ΒΟΥΣΕΙΡΙΣ» ΚΑΙ «ΕΛΕΝΗ»

Ὁ «Βούσειρις» καὶ ἡ «Ἐλένη» εἶναι λόγοι ἐπιδεικτικοί, ἀλλὰ ἐκεῖνον ποὺ τοὺς ξεχωρίζει ἀπὸ παρόμοια ἄλλα ἐπιδεικτικὰ κείμενα, τοῦ Γοργία ἢ τοῦ Πολυκράτη, εἶναι πὼς ὁ Ἰσοκράτης φέρνει στὸ ἐπιδεικτικὸ γένος ἓνα στοιχεῖο ξένο καὶ ἀσυνήθιστο ὡς τώρα, τὸ στοιχεῖο τὸ ἠθικόν. Στὸν ἐπιδεικτικὸν λόγον ἢ σοφιστικὴν ρητορικὴν εἶχε ἀποκορυφώσει τὰ προτερήματα καὶ τὰ ἐλαττώματά της, δουλεύοντας ἀπὸ τῆ μιὰ μεριά τῇ φράσει ὡς τὸν ὑπέρτατο βαθμὸν καὶ ἀδιαφορόντας ἀπὸ τὴν ἄλλη γιὰ τὴν ἀντικειμενικὴ ἀλήθεια τοῦ θέματος. Τὸ ὑλικὸ περιεχόμενον τοῦ ἐπιδεικτικοῦ λόγου, τὸ θέμα ἀπὸ μόνον του, δὲν εἶχε σημασίαν γιὰ τὴν σοφιστικὴν ρητορικὴν. Τὰ πιὸ παράδοξα θέματα, οἱ πιὸ ἀπίθανες ἠθικὰ καὶ λογικὰ ἀπόψεις θὰ μπορούσαν εὐκόλως νὰ γίνονιν κέντρο τοῦ ἐπιδεικτικοῦ λόγου, ἀρκεῖ ἢ μορφή νὰ εἶχε πειθῶ.

Τὸ πιὸ συνηθισμένον εἶδος τοῦ ἐπιδεικτικοῦ λόγου τῆς σοφιστικῆς ρητορικῆς ἦταν ὁ Πανηγυρικὸς καὶ τὸ Ἐγκώμιον. Νὰ ἐγκωμιάζης ἓνα ὀποιοδήποτε πρόσωπον ἢ πράγμα, ἀκόμη καὶ τὸ πιὸ παράδοξον, μετέτιον ὅμως τρόπον, μετὲ τὴ δύναμιν τῆς μορφῆς, ὥστε νὰ μαγεύης καὶ νὰ

φαινομενικὰ καὶ στὰ δύο αὐτὰ ἐγκώμια, ἐκτὸς ἀπὸ τίς τεχνικὰς κριτικὰς ὑποδείξεις, εἶναι βέβαια ὁ χαρακτήρας τοῦ παιγνίου. Ὁ ἦταν ὅμως ἔξω ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ Ἰσοκράτη, ἀν λέγαμε ὅτι τὸ διεξοδικὸν ἐγκώμιον τοῦ Θησέα μέσα στὸ ἐγκώμιον τῆς «Ἐλένης» καὶ ἡ ἀνάπτυξις τοῦ αἰγυπτιακοῦ πολιτεύματος στὸ «Βούσειρις» εἶναι παίγνια καὶ ὄχι ὑπεύθυνες πνευματικὰς πράξεις. Ἄν ἡ «Ἐλένη» γράφεται γιὰ τὸ «Ἐλένης ἐγκώμιον» τοῦ Γοργία, ποὺ σώθηκε ὡς ἡμᾶς (βιβλιογραφία τοῦ προβλήματος στὴν ἔκδοσιν τοῦ *Inmish Ot.*, Gorgiae Helena. Berlin-Leipzig 1927) καὶ ἀν τὸ αἰγυπτιακὸν πολίτευμα τοῦ «Βούσειρις» σχετίζεται μετὰ τὴν «Πολιτείαν» τοῦ Πλάτωνος (ὅπως ἀναπτύσσει ὁ Pohlenz M., *Aus Platos Werdezeit* [Berlin 1913] 216-222), εἶναι βέβαια συζητήσιμον. Δὲ νομίζω ὅμως πὼς μπορεῖ νὰ ὑπάρχῃ ἀμφιβολία γιὰ τὴ σοβαρότητα τῆς πρόθεσός του, ὅταν μυθοποιῇ τὸ Ἰσοκράτη καὶ τὸ αἰγυπτιακὸν πολίτευμα, μιὰ καὶ ὅσα λέει ἐκεῖ συμπίπτουν μετὰ τίς γενικότερες πεποιθήσεις, ποὺ ἀναπτύσσει ὁ ἴδιος σὲ μεταγενέστερα ἔργα του.

παρασύρης τὸν ἀκρατὴ σου¹. Ὁ Ἰσοκράτης διατηρώντας τὸ γενικὸ αὐτὸ πλαίσιο τοῦ ἐγκωμίου ἀλλάζει τὴν ἀποστολὴ του καὶ τὸ κάνει ἀπὸ παίγνιο ὄργανο ἠθικῆς διδασκαλίας. Νὰ ἐγκωμιάζης ἕνα πρόσωπο, μόνον ὅταν εἶναι ἢ μορῆ ἢ γίνῃ ιδεώδες ζωῆς, καὶ νὰ τὸ ἐγκωμιάζης μ' ἕναν τέτοιο τρόπο, μὲ τόση δύναμη στὴ μορφή, ὥστε νὰ μαγεύης καὶ νὰ παρασύρης τὸν ἀκρατὴ σου νὰ τείνῃ νὰ τὸ μιμηθῇ καὶ νὰ τὸ φτάσῃ².

Ὁ «Βούσειρις» καὶ ἡ «Ἐλένη» ἔχουν ἀπὸ πολλές πλευρὲς ἐνδιαφέρον, τὸ κέντρο τους ὅμως εἶναι ἡ κριτικὴ κατὰ τοῦ καθιερωμένου μέχρι τότε τύπου τοῦ ἐγκωμίου.

Τὶς μεθοδικὲς προϋποθέσεις, ποὺ ἀναπτύσσει θεωρητικὰ ὁ Ἰσοκράτης καὶ στὰ δύο αὐτὰ ἐγκώμια ἐπικρίνοντας τὴ σοφιστικὴ ρητορικὴ, τὶς χρησιμοποίησε ἀπὸ τότε καὶ πέρα συγκεκριμένα πιά καὶ θετικά σὲ δολόκληρη σειρὰ ἐγκωμίων αὐτοτελῶν ἢ παρεμβλητῶν σὲ ἄλλα ἔργα του, στὸ ἐγκώμιο τοῦ Εὐαγόρα, τοῦ Τιμοθέου, ἢ μυθικῶν μορφῶν, ὅπως τοῦ Ἀγαμέμνονα, τοῦ Ἡρακλῆ καὶ τοῦ Θησέα³.

Ἡ πολεμικὴ ποὺ ἀνοιξε ὁ Ἰσοκράτης κατὰ τῶν σοφιστῶν μὲ τὸ πρῶτο δημοσίευσμά του φαίνεται πῶς ἔγινε δεχτὴ μὲ ἐνθουσιασμό ἀπὸ τοὺς Σωκρατικούς, ποὺ συνεχίζοντας τὴν παράδοση τοῦ ἀρχηγοῦ τους ζητοῦσαν νὰ κρατήσουν πάντοτε ψηλά τὸ ἦθος τοῦ Ἀθηναίου. Αὐτὸ

1. Πρβλ., καλῶς τετρα, *Fraustadt G.*, *Encomiorum in litteris Graecis usque ad Romanam aetatem historia*. Lipsiae 1909 καὶ τότε *Buchheit V.*, *Untersuchungen zur Theorie des Genos Epideiktikon von Gorgias bis Aristoteles*. München 1960. Τὸ ἐγκώμιο ἐξωτερικὰ εἶναι συνέχεια σὲ πρόζα τῶν ποιητικῶν ἐπινίκων καὶ τῶν ἐγκωμίων, τοῦ Πινδάρου π.χ., τοῦ Σίμωνιδῆ κτλ. Ὡς λογοτεχνικὸ εἶδος τὸ καλλιέργησαν πρῶτοι οἱ σοφιστὲς γιὰ διάφορα θέματα, γιὰ νὰ ἐγκωμιάσουν π.χ. μυθικὲς μορφές (Ἐγκώμιον Ἀχιλλέως ἀπὸ τὸ Γοργία. Ἀριστοτέλους, *Ρητορικὴ III 17, 1418a 32*), ἀξιωματὸν ιστορικὰ γεγονότα (π.χ. ἕναν πόλεμο. Τέτοιου εἶδους ἐγκώμια ἦταν οἱ ἐπιτάφιοι), ἔθνη (Ἐγκώμιον Ἡλείων ἀπὸ τὸ Γοργία. Ἀριστ. ὁ.π.π. III 14, 1416a 1) ἢ ἄλλα παράδοξα καὶ ἀπίθανα, ὅπως τὸ ἀλάτι (Πλάτωνος, *Συμπόσιον 177 b*. ἐκδ. *Συκοιτηῆ Ἰ.* [Ἀθήναι 1934], 26. *Ἰσοκράτους 10, 12*), τοὺς ποντικούς, τὶς χύτρες, τὰ πετραδάκια κτλ.

2. Τὸ «ἐγκώμιο» ἔχει ἐξαιρετικὴ παιδευτικὴ σημασία κατὰ τὸν Ἰσοκράτη 2, 36 κ.ἔ. 5, 153, Ἐπιστολὴ V, 1. Ἰδὲς καὶ 5, 118 καὶ 12, 136 κ.ἔ. *Sykutris J.*, *Isokrates*, *Euagoras*. *Hermes* 62 (1927) 36. Ἰδὲς ἀκόμη ὅσα λέει γιὰ τὸν «προτρεπτικὸν» ὁ *Jaeger W.*, *Aristoteles* (Berlin 1923) 54 κ.ἔ. καὶ γιὰ τὸν «παρακλητικὸν» ὁ *Albertus J.*, *Die «Παρακλητικοί» in der griechischen und römischen Literatur* (Strassburg 1908) 94 κ.ἔ. Μὲ τὸ «ἐγκώμιο» ὁ ρήτορας ὑψώνει ἕνα ἰδανικὸ, παρουσιάζει ἕνα ἀπαράδειγμα γιὰ νὰ τὸ μιμηθοῦν οἱ ἀκρατεῖς του. Τὸ ἀπαράδειγμα, τὸ μυθικὸ καὶ τὸ ἱστορικὸ, δὲν ἔχει μελετηθῆ ἀκόμη ὅσο πρέπει. Ἰδὲς *Jaeger W.*, *Paideia* (Berlin 1936) 61 κ.ἔ. Τὸ ἴδιο πρέπει νὰ μελετηθῆ καὶ ὁ «ἐπιδεικτικὸς» λόγος.

3. *Λαοῦδα Βασ.*, Ὁ μῦθος στὴν πολιτικὴ τοῦ Ἰσοκράτη. Ἀθηνᾶ 51 (1942) 72-94.

δείχνει τὸ ἐγκώμιο ποὺ πλέκει ὁ Πλάτων γιὰ τὸν Ἴσοκράτη στὸ «Φαῖδρο» μὲ τὸ στόμα τοῦ Σωκράτη: «Μοῦ φαίνεται πὼς (ὁ Ἴσοκράτης) ἔχει ἔμφυτες ἰκανότητες γιὰ καλύτερους λόγους ἀπ' ὅ,τι ὁ Λυσίας καὶ πὼς ἀκόμη ἔχει μέσα του ἦθος πρὸς εὐγενικό. Ἔτσι δὲ θὰ ἦταν καθόλου παράδοξο ἂν, προχωρώντας στὰ χρόνια, γινόταν πολὺ καλύτερος στὸ εἶδος τῶν λόγων, ποὺ τὸν ἀπασχολοῦν τώρα, ἀπὸ ὅλους τοὺς νέους, ὅσοι ἀφιερώθηκαν ὡς τώρα στοὺς λόγους καὶ μάλιστα ἂν δὲν τοῦ ἔφταναν αὐτά, ἀλλὰ ἀπὸ κάποια θεϊκότερη ὁρμὴ φερόταν σὲ ἀκόμη μεγαλύτερα. Γιατὶ ἔμφυτα ἔχει κάποια φιλοσοφικότητα στὸ πνεῦμα του»¹. Τὸ ἐγκώμιο αὐτὸ ἔχει γραφτῆ γιὰ τὸν Ἴσοκράτη προτοῦ νὰ διατυπώσῃ ὀριστικὰ τὶς παιδαγωγικὲς καὶ φιλοσοφικὲς του ἀρχές, ἴσως γύρω ἀπὸ τὸ 385, πάντως μετὰ ἀπὸ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ «Κατὰ τῶν σοφιστῶν». Ἡ διαφορὰ ἀνάμεσά τους εἶναι κίβλας αἰσθητῆ, ὅταν ὁ Ἴσοκράτης λέῃ πὼς μὲ τὴ δόξα μπορεῖ νὰ πετύχῃ κανεὶς περισσότερα παρὰ μὲ τὴν ἐπιστήμη· ὁ Πλάτων ὅμως στὸ «Φαῖδρο» προσέχει μόνον τὸ ἀρνητικὸ στοιχεῖο στὴν πρώτη ἐμφάνισή τοῦ Ἴσοκράτη, τὴν πολεμικὴ κατὰ τῶν σοφιστῶν, πολεμικὴ ποὺ ἀπὸ ἄλλη σκοπιὰ ἔχει ἀρχίσει κι ὁ ἴδιος. Ἀργότερα ὅμως ὁ Πλάτων θὰ δῇ καθαρὰ πὼς ἡ «φιλοσοφία» τοῦ Ἴσοκράτη δὲν εἶναι ἡ δική του φιλοσοφία, πορεῖα τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὰ αἰσθητὰ πρὸς τὶς Ἰδέες, καὶ ἔτσι οἱ δρόμοι τους θὰ χωρίσουν ὀριστικὰ.

ΟΙ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΕΣ ΙΔΕΕΣ ΤΟΥ

Τὰ τρία πρῶτα κείμενα, ποὺ δημοσιεύθηκαν μετὰ ἀπὸ τὴν ἴδρυσή τῆς σχολῆς, ἔχουν, ὅπως εἶδαμε, ἀρνητικὸ περιεχόμενο. Οἱ θετικὲς ἀπόψεις τοῦ Ἴσοκράτη ὑποδηλώνονται μόνον, χωρὶς νὰ ἀναπτύσσονται καὶ νὰ δικαιολογοῦνται εἰδικότερα. Διεξοδικότερα ὅμως, θετικότερα καὶ συστηματικότερα ἢ ἐργασία τῆς σχολῆς, οἱ κατευθύνσεις καὶ τὸ σύστημά της, δίνονται σὲ δυὸ ἄλλους λόγους, τὸν «Περὶ ἀντιδόσεως» καὶ τὸν «Παναθηναϊκόν», γραμμένους πολὺ ἀργότερα καὶ μὲ ἄλλες προθέσεις, διαφωτιστικότητας ὅμως γιὰ ὅ,τι μᾶς ἐνδιαφέρει τώρα. Μὲ τὴ βοήθειά τους μπορούμε ν' ἀνασυνθέσουμε ἔτσι τὶς παιδαγωγικὲς καὶ τὶς πνευματικὲς κατευθύνσεις τῆς σχολῆς:

Ἄ Ἴσοκράτης διδάσκει στὴ σχολὴ τοῦ «φιλοσοφία»². Ἡ φιλοσοφία του ὅμως δὲν εἶναι οὔτε ὄντολογία, οὔτε γνωσιολογία, εἶναι ἀποκλειστικὰ καὶ μόνον φιλοσοφία τῆς πράξης καί, ἀκόμη εἰδικότερα, παιδεία πρὸς πολιτικὴν ἀρετήν. Ἡ περιφρόνησή του γιὰ τοὺς μεταφυσικούς εἶναι ἀπεριόριστη: «Ἐνας ἀπ' αὐτοὺς εἶπε πὼς τὰ ὄντα εἶναι ἀμέ-

1. 279b.

2. 15, 50, 181, 270.

τρητα σὲ ποσότητα, ὁ Ἐμπεδοκλῆς πὼς εἶναι τέσσερα κι ἀνάμεσα σ' αὐτὰ ἢ ἔχθρα καὶ ἢ φιλία, ὁ Ἴων πὼς δὲν εἶναι περισσότερα ἀπὸ τρία, ὁ Ἀλκιμέων πὼς εἶναι δύο μόνο, ὁ Παρμενίδης καὶ ὁ Μέλισσος ἕνα, καὶ ὁ Γοργίας κανένα¹. Πὼς μπορεῖ νὰ τὰ βγάλῃ κανένας πέρα μ' αὐτούς; Ὁλ' αὐτὰ δὲν εἶναι φιλοσοφία, εἶναι φλυαρία. Ὁ νέος θὰ κἀνὴ βέβαια καλὰ ν' ἀσχοληθῇ μὲ τὰ θέματα αὐτά. Πρέπει ὅμως νὰ προσέξῃ νὰ μὴν παρασυρθῇ πολὺ καὶ νὰ μὴ μείνῃ γιὰ πολὺ καιρὸ σὲ τέτοιες ἀσχολίες, ὅμοιες μὲ ταχυδακτυλουργίες, ποὺ δὲν ὠφελοῦν καθόλου καὶ μόνο τῶν ἀκρίτων τὸ ἐνδιαφέρον τραβᾶνε. Ὁ νέος δὲν πρέπει νὰ γίνῃ φιλόσοφος, πρέπει νὰ γίνῃ ἄνθρωπος. Νὰ μπορῇ νὰ κρατηθῇ μέσα στὴν πολιτεία, νὰ κρατήσῃ ἔπειτα μὲ τὴ σειρά του τὴν πολιτεία, μέσα στὴν ἀδιάκοπη ἀνταλλαγὴ στοιχείων ἀνάμεσα στὸ ἄτομο καὶ στὴν πολιτεία νὰ ἔχῃ κι αὐτὸς κάτι νὰ δώσῃ, κάτι νὰ πάρῃ. Μιὰ τέτοια ἀγωγή οὔτε τὸ ἄτομο ὑπερτιμᾷ, οὔτε τὴν πολιτεία· περισσότερο ἀπὸ τίς δυὸ αὐτὲς ἐτερότητες, τελικὸ τῆς σκοπὸ ἔχει τὸν ἀνθρωπισμὸ, τὴν ἰσορροπία ἀνάπτυξη τῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου ὅχι σὲ μιὰν ἐνόητη ἀθροισματικὴ, ἀλλὰ σὲ ἕνα σύνολο ἀξεδιάλυτα ἐνιαῖο. Γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ τῆς ἀγωγῆς, ἢ φιλοσοφία, ὅπως τὴν ἀσκοῦσαν οἱ Σωκρατικοί, οἱ σοφιστὲς καὶ οἱ μεταφυσικοί, δὲν ἔχει καμιάν ἀξία. Ἐκεῖνο ποὺ χρειάζεται εἶναι ἡ μορφολογικὴ ἀγωγή τοῦ νέου. Ἀλλὰ γιὰ νὰ δημιουργηθῇ αὐτὴ ἡ ἀνθρωπιστικὴ συνείδηση εἶναι ἀπαραίτητες τρεῖς προϋποθέσεις: Πρῶτα καὶ κύρια, οἱ φυσικὲς ἰκανότητες τοῦ νέου. Ἐπειτα πρέπει νὰ ἔρθῃ ἡ ἀγωγή καὶ τρίτη νὰ προστεθῇ ἡ πείρα. «Λέμε λοιπὸν πὼς αὐτοὶ ποὺ θὰ ξεχωρίσουν ἢ στοὺς λόγους ἢ στὶς πράξεις ἢ στὶς ἄλλες μορφὲς ζωῆς πρέπει πρῶτα νὰ εἶναι ἀπὸ τὴν ἴδια τους τὴ φύση φτιαγμένοι καλὰ γιὰ ὅ,τι ἔχουν διαλέξει, ἔπειτα νὰ μορφωθοῦν καὶ νὰ καταχτήσουν τὴν ἐπιστήμη, ὅποια εἶναι γιὰ καθένα τους, καὶ τρίτο νὰ ἐξασκηθοῦν καὶ νὰ γυμναστοῦν στὴ χρησιμοποίησίν της καὶ στὴν πείρα της. Γιατὶ ἀπὸ αὐτὸ γίνονται τέλειοι σὲ ὅλες τίς μορφὲς ζωῆς καὶ ξεχωρίζουν πολὺ ἀπὸ τοὺς ἄλλους»².

Στὶς τρεῖς αὐτὲς προϋποθέσεις, ποὺ δὲν εἶναι ἄλλωστε δικές του ἀλλὰ γενικὰ τῆς σοφιστικῆς³, ὁ Ἴσοκράτης ἔρχεται καὶ ξανάρχεται ἀδιάκοπα, εἴτε κάνει θεωρία τῆς παιδείας εἴτε συμβουλεύει εἴτε ἐρμηνεύει ἱστορικὲς μορφές⁴.

1. 15, 268 κ.ἔ. Πρβλ. καὶ *Wersdörfer H.*, Die Philosophie des Isokrates im Spiegel seiner Terminologie. Leipzig 1940.

2. 15, 186 κ.ἔ. Ἀπὸ τίς τρεῖς αὐτὲς προϋποθέσεις ἡ πιὸ σημαντικὴ εἶναι ἡ φυσικὴ προδιάθεση: 15, 189. Ἰδὲς καὶ 13, 14 κ.ἔ.

3. *Jaeger W.*, Paideia (Berlin und Leipzig 1936) 397 κ.ἔ.

4. *Syktiris J.*, Isokrates' Euagoras. Hermes 62(1947) 24-53.

Παιδευμένοι άνθρωποι δὲν εἶναι ὅσοι ἔχουν ἀσκηθῆ στὴ λογογραφία ἢ ἔχουν φορτωθῆ πλῆθος ἀπὸ γνώσεις, ἀλλὰ πρῶτα πρῶτα αὐτοὶ ποὺ κινοῦνται ἀνετα σὲ ὅλα, ὅσα τοὺς τυχαίνουσι κάθε μέρα, ποὺ ἔχουν γνώμη ἀντίστοιχη μὲ τὴν ἀνάγκην τῶν καιρῶν καὶ ποὺ μποροῦν, τὶς περισσότερες τουλάχιστον φορές, νὰ πετυχαίνουσι ὅ,τι εἶναι σωστό. Ἐπειτα αὐτοὶ ποὺ φέρνονται πάντοτε πρεπόντως καὶ δικαίως μὲ ὅσους σχετίζονται καὶ ποὺ ὑπομένουσι ἀβίαστα καὶ εὐκόλα τὶς ἐνοχλήσεις καὶ τὰ ἐλαττώματα τῶν ἄλλων καὶ ποὺ προσφέρουσι τοὺς ἑαυτοὺς τοὺς ὅσο τὸ δυνατόν πρὸ ἐλαφροῦς καὶ πρὸ μετρημένους στοὺς συντρόφους τοὺς. Ἀκόμη αὐτοὶ ποὺ κυριαρχοῦν πάντοτε στὶς ἡδονὰς καὶ ποὺ δὲν κλονίζονται πολὺ στὶς συμφορὰς, ἀλλὰ τὰ βγάζουσι πέρα ἀντρίκεια καὶ ἀντάξια μὲ τὴν ἀνθρώπινη φύσιν. Τέταρτο, ποὺ εἶναι καὶ τὸ σπουδαιότερο, αὐτοὶ ποὺ δὲ διαφθείρονται ἀπὸ τὴν καλοτυχίαν καὶ δὲ χάνουσι τὸν ἑαυτό τους οὔτε γίνονται περήφανοι, ἀλλὰ μένουσι στέρεα στὴ σειρά ἐκείνων ποὺ ἔχουσι φρόνησιν καὶ ποὺ δὲ χαίρουσι περισσότερο γιὰ τὰ καλὰ τῆς τύχης παρὰ γιὰ ὅσα δημιουργήθηκα ἀπὸ τὴν ἀρχὴν μὲ τὸ δικό τους χαραχτήρα καὶ τὴν φρόνησιν. Καὶ αὐτοὶ ποὺ ἔχουσι ταιριαστὸ τὸ ἦθος τοὺς ὄχι μονάχα σὲ ἓνα ἀπὸ αὐτὰ ἀλλὰ σὲ ὅλα, αὐτοὶ λέω ὅτι εἶναι καὶ φρόνιμοι καὶ τέλειοι καὶ ἔχουσι ὅλας τὶς ἀρετέρας¹.

Παιδευτικὰ γιὰ τὴν δημιουργίαν ἀνθρωπιστικῆς συνείδησης εἶναι ἡ καλλιέργεια τῆς γλώσσας, ἡ πολιτικὴ πράξις καὶ ἡ μελέτη τῆς ἱστορίας.

1. Ἡ καταξίωσις τῆς καλλιέργειας τῆς γλώσσας, ὅπως γίνεται ἀπὸ τοὺς σοφιστές, εἶναι καὶ στὴ σχολὴ τοῦ Ἰσοκράτη θεμελιώδης μὲσο ἀγωγῆς. Ἀντίθετα ὅμως ἀπὸ τοὺς σοφιστές, στὸν Ἰσοκράτη ἡ γλωσσικὴ ἔκφρασις καὶ ἡ λογικὴ ταυτίζονται τόσο πολὺ, ὥστε ὁ ἀγώνας γιὰ τὴν γλῶσσα νὰ εἶναι μαζὶ καὶ ἀγώνας γιὰ τὸ Λόγον, γιὰ τὴν καλλιέργειαν τοῦ νοῦ. Ἡ λογικὴ κρίσις κατακτᾶται μόνον μὲ τὴν ἔκφραση—ἡ κρίσις, γενικότερα, εἶναι ἄξια μόνον ὅταν πετύχουμε τὴν ἀπόλυτην, μοναδικὴν καὶ ἀναντικατάστατην γλωσσικὴν ἔκφρασιν τῆς. Ὅταν λοιπὸν ἀγωνιζόμεθα νὰ φτάσουμε τὴν μοναδικὴν αὐτὴν ἔκφραση, καθὼς ἀπομακρύνουμε τὰ περιττὰ στοιχεῖα καὶ ἀναζητοῦμε τὰ μόνον ἀναγκαῖα, ἀγωνιζόμεθα μαζὶ καὶ γιὰ τὴν λογικὴν κατάκτησιν τοῦ ἀντικειμένου ποὺ θέλομε νὰ προσδιορίσουμε μὲ τὴν κρίσιν. Ἐτσι ἡ περὶ τοὺς λόγους διατριβὴ δὲν εἶναι, καὶ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι, ὕστερα ἀπὸ τὸν ταυτισμὸν αὐτὸν λόγου καὶ Λόγου, σκοπὸς τῆς διδασκαλίας, ἀλλὰ μὲσο παιδαγωγικόν, καλλιέργεια τῶν πνευματικῶν δυνάμεων τοῦ νέου.

Ἡ πολεμικὴ τοῦ Ἰσοκράτη κατὰ τῆς φορμαλιστικῆς χρήσεως

1. 12, 30 κ.ξ.

τῆς γλώσσας ἀπὸ τοὺς σοφιστῆς ξαναγυρίζει στὰ περισσότερα δημοσιεύματά του. Ὁ πεζὸς λόγος ἔχει τὴν ἴδια δύναμη καὶ τὴν ἴδιαν ἀποστολή μὲ τὸ λόγο τῆς ποιήσεως: ὄχι νὰ διασκεδάσῃ τὸν ἀκροατὴ, ἀλλὰ νὰ τὸν κἀνῃ καλύτερο. Παρακολουθώντας ὅσα γράφει γιὰ τοὺς πεζογράφους σὲ διάφορα ἔργα του ἔχει κανεὶς τὴν ἐντύπωση πὼς ὁ Ἰσοκράτης αἰσθάνεται τὸν ἑαυτό του σὲ ἀδιάκοπο ἀνταγωνισμό ὄχι τόσο μὲ τοὺς σοφιστῆς, ὅσο μὲ τοὺς ποιητῆς. Νὰ πετύχῃ μὲ τὸν πεζὸ λόγο ὅ,τι πραγματοποιοῦσε ὡς τώρα ὁ λόγος ὁ ποιητικὸς, νὰ ἀνυψωθῇ μὲ τὸ καινούριο αὐτὸ ἐκφραστικὸ μέσο στὸ ἴδιο ὑψηλὸ ἐπίπεδο ἀρετῆς καὶ διδασχῆς, ὅπως καὶ οἱ ποιητῆς, νὰ γίνῃ δάσκαλος κι αὐτὸς τοῦ λαοῦ του, ὅπως ἦταν μιά φορὰ ὁ Ὀμηρος, ὁ Πίνδαρος ἢ ὁ Αἰσχύλος¹.

Μ' ὅλη τὴν ἐπιτυχία του ὡς λογογράφου ὁ Ἰσοκράτης ἀπόκλεισε ἀπὸ τὸ πρόγραμμα τῆς σχολῆς τὴ διδασκαλία τῶν δικανικῶν λόγων καὶ καλλιέργησε ἀποκλειστικὰ τοὺς πανηγυρικοὺς καὶ τοὺς συμβουλευτικούς. Οἱ ἀρχαῖοι τὸν θεωροῦσαν μεγαλύτερο ἀπὸ ὅλους τοὺς ἄλλους πεζογράφους σ' αὐτὰ τὰ δύο εἶδη τοῦ λόγου. Ἐκτός ὅμως ἀπὸ τοὺς δικανικοὺς, τοὺς πανηγυρικοὺς καὶ συμβουλευτικούς λόγους, ἔγραψε ἀκόμη καὶ «ἀνοιχτὲς ἐπιστολές». Ἡ «Πρὸς Διονύσιον» εἶναι τὸ πρῶτο παράδειγμα πού ἔχουμε ἀπὸ αὐτὸ τὸ λογοτεχνικὸ γένος. Ἀλλὰ κανένας ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους γραμματικούς δὲν τὸν ἀναφέρει ἀνάμεσα στοὺς «κλασικοὺς» ἐπιστολογράφους².

Τοὺς δικανικοὺς λόγους τοὺς ἀπόκλεισε, γιατί στὴ σχολή του νοιάστηκε μόνον γιὰ παιδείαν πρὸς πολιτικὴν ἀρετήν. Ἀκριβῶς γι' αὐτὸ ἀσχολήθηκε μὲ τὸ πανηγυρικὸ καὶ συμβουλευτικὸ γένος, μὲ λόγους «ἐλληνικοὺς καὶ πολιτικούς καὶ πανηγυρικούς», ὅπως λέει ὁ ἴδιος³. Ἀπὸ τὰ ἔργα του, πού φτάσαν ὡς ἐμᾶς, ἐπιδεικτικοὶ

1. Ἀντίθετα μὲ ἄλλους συγχρόνους του σοφιστῆς πού μελέτησαν εἰδικὰ τὴν ποίηση, ὅπως ὁ Ἀντισθένης καὶ ὁ Ἀλκιδάμας, ὁ Ἰσοκράτης, χωρὶς νὰ φτάσῃ ὅμως στὶς ἀκραεῖς λύσεις τοῦ Πλάτωνος (ἴδὲς π.χ. *Gadamer C. H., Platon und die Dichter*. Frankfurt am Main 1934), στάθηκε πολὺ ἐπιφυλακτικὸς μπροστὰ στὴν ποίηση καὶ στοὺς ποιητῆς. Ἰδὲς 12, 18 καὶ 33 ἰδίως 9, 6 κ.ἔ. Στὸ τελευταῖο αὐτὸ χωρίο φαίνεται καθαρὰ ἡ πρόθεσή του νὰ μεταφέρῃ στὸν πεζὸ λόγο ὅ,τι ἄξιον εἶχε ἡ ποιητικὴ παράδοση, δηλαδὴ τὴν προβολὴ μορφωτικῶν ἰδανικῶν. Ἰδὲς καὶ 2, 44 καὶ 48. Ἔτσι ἡ διαφορὰ του ἀπὸ ἄλλους σοφιστῆς, ὅπως π.χ. τὸ Γοργία, πού συναγωνίζονταν τοὺς ποιητῆς μεταφέροντας στὴν πεζογραφία τὰ θέματα τῆς ποίησης καὶ τοὺς ἐκφραστικούς της τρόπους, βρίσκεται στὸ ὅτι ὁ Ἰσοκράτης ζητάει ἀπὸ τὴν πεζογραφία τὰ ἴδια ἠθικὰ ἀποτελέσματα τῆς ποίησης. Ἰδὲς καὶ *Sykutris J., Isokrates' Euagoras*. ὁ.π.π. 44 κ.ἔ.

2. *Sykutris J., Epistolographie*. RE VI Suppl. 186-220.

3. 15, 46.

λόγοι είναι οι: 'Ελένη, Βούσειρις, Κατά σοφιστῶν, Πανηγυρικός, Εὐαγόρας, Παναθηναϊκός, Περὶ ἀντιδόσεως (κυρίως πανηγυρικός: ὁ Πανηγυρικός καὶ ὁ Παναθηναϊκός' ἐγκώμια οἱ: 'Ελένη, Βούσειρις, Κατά τῶν σοφιστῶν καὶ Εὐαγόρας. Ὁ Περὶ ἀντιδόσεως ἔχει μορφή δικανικοῦ λόγου) καὶ οἱ ὑπόλοιποι, Πρὸς Νικοκλέα, Νικοκλής, Φίλιππος, Ἀρχίδαμος, Ἀρεοπαγαιτικός, Περὶ εἰρήνης, Πλαταϊκός, εἶναι συμβουλευτικοί.

Ποτὲ ἄλλοτε ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου δὲν ἤρθε σὲ τέτοιο δημιουργικὸ διάλογο μὲ τὸν αἰσθητὸ κόσμο, ὅπως στὰ χρόνια τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Γιὰ νὰ προσεγγίσουμε τὸ πνεῦμα τους, θὰ πρέπει νὰ ἀποσπαστοῦμε ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ συνιστοῦν τὸ μεσαιωνικὸ καὶ τὸ σύγχρονο εὐρωπαϊκὸ πολιτισμὸ, ἀπὸ τὸ ἦθος τοῦ ἀνθρώπου ποὺ μοχθώντας νὰ ἐνωθῆ μὲ τὸ Θεὸ βλέπει στὸν αἰσθητὸ κόσμο τὴν ἀμαρτία ἢ τὴν ἀτέλεια, ὅπως καὶ ἀπὸ τὸ ἦθος τοῦ ἀνθρώπου ποὺ ζώντας μέσα στὶς μεγαλοπόλεις μὲ τὴ μηχανοποιημένη ζωὴ ἔχει ξεριζωθῆ ἀπὸ τὴ φύση, καὶ νὰ ξαναγυρίσουμε στὸ συμβολικὸ περιστατικὸ ποὺ προβάλλει μὲ τὸ «Φαῖδρος» ὁ Πλάτων: Τὸ Σωκράτη νὰ κάθεται πάνω στὴ χλόη κοντὰ στὸν Ἰλισὸ κάτω ἀπὸ ἓνα πλατάνι καὶ νὰ κερδίζει τὸ λόγο του ἀπὸ τὴν παρουσία τῆς φύσης. Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἦταν λαὸς ποὺ ἤξερε νὰ βλέπῃ: Αὐτὸ μᾶς τὸ δείχνει ὄχι μονάχα ἡ πλαστικὴ του, ἀλλὰ καὶ οἱ ὅσο καὶ ἂν λιγοστὲς ἀπαραμίλλες περιγραφὲς στὸ ἔπος καὶ στὴν τραγωδία. Ἦταν ὅμως μαζὶ καὶ λαὸς ποὺ ἤξερε ν' ἀκούῃ: Σ' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν αἰσθησιὰ πρέπει πρῶτα πρῶτα νὰ ζητήσουμε τὴν ἐξήγησι τῆς θαυμαστῆς δευλειᾶς ποὺ ἔχουν κάνει στὸν ἔντεχνο λόγο. Ὅπως εἶναι γνωστὸ, οἱ ἀρχαῖοι δὲ διάβραζαν ποτὲ ἀπὸ μέσα τους. Τὰ ἔργα τοῦ λόγου διαβάζονταν πάντα φωναχτά, ὄχι μόνο τὰ ποιητικὰ ἀλλὰ καὶ τὰ κάθε εἶδους πεζά, ἀκόμη καὶ ὡς τὰ χρόνια τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἔτσι βοηθήθηκαν σιγὰ σιγὰ νὰ ἀναπτύξουν ἐξαιρετικὴ ἀκουστικὴ εὐαισθησία, ὅπως δείχνει ἡ ὀργάνωσι τοῦ λόγου τους πρῶτα πρῶτα στὰ ἐξωτερικὰ του στοιχεῖα: στὴν ἐκλογὴ καὶ στὴ χρῆσι τῆς λέξεως, στὴν ὀργάνωσι τῆς φράσεως, στὸ δέσιμο τοῦ λόγου. Θὰ πρέπει νὰ εἶχε βέβαια ἐξαιρετικὴ εὐαισθησία στὸ αὐτὸ ὁ λαὸς ποὺ ἔμελλε νὰ ἀκούσῃ καὶ νὰ χαρῆ τὴν παρήχησι: ὁ μὲν πρὸς πατρός, ὁ δὲ πρὸς μητρός ὦν πρόπαπτος τοῦ πατρός τοῦμοῦ¹, τὴν πολύπτωτη ἀναφορά: τὰ μὲν ὕψ' ὕμων, τὰ δὲ δι' ὕμας, τὰ δ' ὑπὲρ ὕμων, τὰ δὲ μεθ' ὕμων², τὸ ἐπιφανειακὰ ἀσύνδετο: Φαίνεται γὰρ τῷ δήμῳ βοηθῶν, τῆς αὐτῆς πολιτείας ὕμιν ἐπιθυμῶν,

1. 16, 26.

2. 16, 41.

ὕπὸ τῶν αὐτῶν κακῶς πάσχων, ἅμα τῇ πόλει δυστυχῶν, τοὺς αὐτοὺς ἐχθροὺς καὶ φίλους ὑμῖν νομίζων, ἐκ παντὸς τρόπου κινδυνεύον¹, τὸ ὁμοιοτέλευτο: τὰς μεγίστας πόλεις τῶν ἐν Πελοποννήσῳ Λακεδαιμονίων μὲν ἀπέστησεν, ὑμῖν δὲ συμμάχους ἐποίησεν καὶ εἰς οἴους κινδύνους αὐτοὺς κατέστησεν καὶ ὡς περὶ Σικελίαν ἐστρατήγησεν², τῆ δεινῶσιν: καταλελυμένου μὲν τοῦ δήμου, στασιαζόντων δὲ τῶν πολιτῶν, διαφερομένων δὲ τῶν στρατιωτῶν πρὸς τὰς ἀρχὰς τὰς ἐνθάδε καθεστηκυίας³, τῆ ρυθμικῆ πνοῆ: οἶμαι δὲ καὶ τὸν πόλεμον τοῦτον θεῶν τινα συναγαγεῖν ἀγασθέντα τὴν ἀρετὴν αὐτῶν, ἵνα μὴ τοιοῦτοι γενόμενοι τὴν φύσιν διαλάβοιεν μηδ' ἀκλειεῖς τὸν βίον τελευτήσαιεν⁴, τὴν ἀρχιτεκτονικὴ συμμετρία στῆ διάταξιν τῶν φράσεων: **Οἱ μὲν γὰρ ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων τοῖς βαρβάροις πολεμοῦντες, διετέλεσαν, ἡμεῖς δὲ τοὺς ἐκ τῆς Ἀσίας τὸν βίον πορίζομένους ἐκεῖθεν ἀναστήσαντες ἐπὶ τοὺς Ἑλλάδας ἠγάγομεν· κἀκεῖνοι μὲν ἐλευθεροῦντες τὰς πόλεις τὰς Ἑλληνίδας καὶ βοηθοῦντες αὐταῖς τῆς ἡγεμονίας ἠξιώθησαν, ἡμεῖς δὲ καταδουλοῦμενοι καὶ τάναντία τοῖς τότε πρῶττοντες ἀγανακτοῦμεν εἰ μὴ τὴν αὐτὴν τιμὴν ἐκεῖνοις ἔξομεν⁵** καὶ ὅλα τὰ ἄλλα μορφικὰ στοιχεῖα ἐνὸς ἔντεχνου λόγου ἀπὸ τὴν ἡχητικὴ ἀξία τῆς λέξεως ὡς τῆ σφιχτοδεμένη σύνθεσι τοῦ ὅλου

Ἢταν πρώτη φορά συνειδητοποιήθηκε ἡ τεράστια ἐπίδραση ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ἔχη στὴν ψυχὴ τοῦ ἀκροατῆ ὁ καλοδουλεμένος λόγος, ἀρχισε τέτοια ὑπερβολικὴ φροντίδα γιὰ τὴ μορφή, ὥστε νὰ παραμεληθῆ τὸ νοηματικὸ περιεχόμενον τοῦ ἔργου. Στὸ ἐγκώμιον τῆς «Ἐλένης» ἀπὸ τὸ Γοργία, ποὺ καὶ σήμερον ἀκόμη κερδίζει τὸν ἀκροατὴ μὲ τὴ θαυμάσια μορφή του, δὲν ὑπάρχει κανένα περιεχόμενον. Τὸν κίνδυνον τῆς κενολογίας δὲν τὸν ἀπόφυγε οὔτε ὁ Ἰσοκράτης. Φορὲς φορὲς μέσα στὸ ἔργου τοῦ ὁ ἀναγνώστης διαπιστώνει πῶς ἡ φροντίδα γιὰ τὴ μορφικὴ ἐντέλεια ἔγινε μὲ θυσία τοῦ περιεχομένου τοῦ ἔργου. Φορὲς φορὲς ἀκόμη οἱ καλοδουλεμένες φράσεις δὲ λένε σχεδὸν τίποτα. Εἶναι φραστικὰ πυροτεχνήματα ποὺ συνοδεύουν κοινότατες σκέψεις. Οἱ διαπιστώσεις ὅμως αὐτὲς ἰσχύουν μονάχα γιὰ τὰ ἔργα τῆς τελευταίας περιόδου τῆς ζωῆς του, ἰδίως γιὰ τὸν «Παναθηναϊκόν». Στὰ ἄλλα του ἔργα ὑπάρχει πάντοτε εἰλικρίνεια καὶ ὁμοστοιχία περιεχομένου καὶ μορφῆς. Χαρακτηριστικὰ τοῦ ὕφους του εἶναι προπάντων ἡ διαύγεια στὴν ἐκφραση καὶ ἡ ἀνετη, ἡ φυσικὴ θὰ ἔλεγα, μετάβασιν ἀπὸ τὴ μιὰ σκέψιν στὴν ἄλλη.

1. 16, 41.

2. 16, 15.

3. 16, 16.

4. 4, 84.

5. 8, 42.

Ἡ μελέτη ὁμως τῆς μορφῆς τοῦ ἔργου του θὰ μᾶς πῆγαινε πολὺ μακριὰ καὶ θὰ μᾶς ἐβγαίξε ἔξω ἀπὸ τὸ κύριο θέμα¹.

2. Μιλῆσαμε ὡς τώρα γιὰ καλλιέργεια τῆς γλώσσας, ἐνῶ ὁ Ἴσοκράτης δὲ μιλάει κυριολεκτικὰ γιὰ γλώσσα, ἀλλὰ γιὰ ρητορική. Ἡ μετάθεσις αὐτὴ ἔγινε σκόπιμα, γιὰτὶ στὸν Ἴσοκράτη ἡ λέξις «ρητορική» ἔχει πολὺ εὐρύτερη σημασίαν ἀπ' ὅ,τι τῆς δίνουμε ἐμεῖς σήμερα, ταυτίζεται ἐντελῶς μὲ ὅ,τι λέμε οὐσιαστικὴ καλλιέργεια τῆς γλώσσας. Ἡ ρητορική ἄλλωστε ἔδενε τὸ νέο μὲ τὴν κύρια πηγὴν, ἀπὸ ὅπου θὰ ἀντλοῦσε πείρα ἠθικὴ, ὅπου θὰ γύριζε καὶ πάλι ὡς τελειωμένη προσωπικότητα καὶ ὅπου θὰ ἀσκοῦσε πάντα τὴ ζωὴ του : μὲ τὴν πολιτεία.

Ἡ πολιτεία γιὰ τὸν κλασικὸν Ἕλληνα δὲν ἦταν κάτι διαφορετικὸ ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ του ὑπαρξή, ἀλλὰ ὁ χῶρος ποὺ μέσα του πραγματοποιοῦνται οἱ ἀξίες τῆς ζωῆς, τὸ δυναμικὸ στοιχεῖο ποὺ μορφοποιεῖ καὶ καταξιώνει τὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου. Αὐτὴ τὴ βασικὴ λειτουργικὴ ἀποστολὴ ἔχει καὶ ἡ πολιτικὴ, ὡς θέμα διδασκαλίας, στὴ σχολὴ τοῦ Ἴσοκράτη. Τὸ ἴδιο βέβαια γίνεται καὶ στὴν Ἀκαδημία, ἐνῶ ὅμως ὁ Πλάτων ἀγωνίζεται γιὰ τὴν πολιτεία ὡς «παράδειγμα», ὁ Ἴσοκράτης ἀγωνίζεται γιὰ τὴ συγκεκριμένη πολιτεία ποὺ μέσα της ζῆ, γιὰ τὴ δική του, τὴν ὑπαρχτὴ μέσα σὲ χῶρο καὶ σὲ χρόνον πολιτεία, τὴν Ἀθῆνα. Ἀπὸ δῶ πηγάζει τὸ πάθος του γιὰ τὰ πολιτικὰ προβλήματα τῆς Ἑλλάδας, πάθος ποὺ ἀνυψώθηκε ἀργότερα καὶ ἔγινε τὸ μόνον θέμα τῆς συγγραφικῆς του δράσης. Ἐνῶ στὴν ἀγορὰ μαινόταν ἡ συναλλαγὴ καὶ ἡ δημοκοπία, μέσα ἀπὸ τὴν ἀπόμυρη σχολὴ του πενήντα ὀλόκληρα χρόνια μὲ ἐπίμονη προσπάθεια καὶ ἀδιάκοπο ζῆλο, δημοσιεύοντας τοὺς «ἐλληνικοὺς καὶ πολιτικοὺς» λόγους του, ἐπιτιμοῦσε καὶ παραινοῦσε, ὑπενθῆμιζε καὶ προφήτευε, ἐμψύχωνε καὶ ἐνέπνεε ἀδιάρκιστα : Σπαρτιάτες καὶ Ἀθηναίους, τοὺς Μακεδόνες καὶ τοὺς ἄλλους Ἕλληνας, τὸ Διονύσιο καὶ τὸν Ἀρχίδαμο, τὸν Ἰάσονα καὶ τὸ Φίλιππο, ὅλους καὶ ὅλα, ἀπὸ ὅπου θὰ μπορούσε νὰ ἔρθη κάποτε ἡ σωτηρία τῆς Ἑλλάδας. Συμμετοχὴ στὴν πολιτικὴ δράση ἦταν ἡ κύρια προτροπὴ του πρὸς τοὺς νέους ποὺ τὸν περιστοιχίζαν, ὁ τελικὸς σκοπὸς τῆς ἐπίμοχθης ἐκπαιδευτικῆς του δουλειᾶς. Τὸ ὅτι δὲν πῆρε μέρος κι ὁ ἴδιος ὀφειλόταν ἀρχικὰ σὲ κάτι τυχαῖο : Τοῦ ἔλειπαν πρῶτα πρῶτα μερικὰ ἐξωτερικὰ ἀλλὰ ἀναγκαῖα ἐφόδια, ἡ ἀταραξία στὸ βῆμα, ἡ δυνατὴ καὶ ἐπιβλητικὴ φωνή, ἡ ἐτοιμότητα στὶς ἐρωτήσεις καὶ ἀπαντήσεις. Ἀκόμη ὅμως, ὅπως λέει ὁ ἴδιος, κάτι περισσότερο, τοῦ ἔλειπαν ὅλα ἐκεῖνα τὰ χαρίσματα, ποὺ στόλιζαν τοὺς πολιτικοὺς στὸν 4. αἰῶνα, τόσο ἀντίθετα μὲ τὸ ἀνθρωπιστικὸ του

1. *Blass*, ὁ.π.π. 101-212. Πρὸς καὶ *Steidle W.*, *Redekunst und Bildung bei Isokrates*. *Hermes* 80(1952)257-296.

ιδανικό : ή ὀχλοκρατική διάθεση, ή ἀσυνειδησία στή σκέψη και στή δράση, ή περιφρόνηση τοῦ ξένου συμφέροντος, ή ἐκμετάλλευση κάθε ἀνθρώπου, κάθε ιδέας, κάθε θεσμοῦ. Ἦταν πολὺ ἀδέξιος, ὥστε νὰ μπορῆ νὰ μείνῃ πάνω στό βῆμα, πολὺ τίμιος, ὥστε νὰ ἀνταγωνιστῆ τοὺς πολιτικούς του ἀντιπάλους!

Ἄν λέγαμε πὼς αὐτὴ ἀκριβῶς ή ἀθλιότητα τῆς πολιτικῆς ζωῆς ἔπρεπε νὰ ἐπιβάλλῃ στὸν Ἴσοκράτη τὴ συμμετοχὴ του στὴν πολιτικὴ, θὰ παραγνωρίζαμε τὸν ἴδιο πόνο ποὺ ἔφερε καὶ ἄλλες πολιτικὲς συνειδήσεις, ὅπως τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη, τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ, ἔξω ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ζωὴ, στὴ θεωρία. Ἡ πειθὴ τοῦ τίμιου πολιτικοῦ ἀρχηγοῦ—ή πειθὴ ἐνὸς Περικλῆ—ἦταν ἀνίσχυρη νὰ συγκρατήσῃ τὴ μάζα τοῦ 4. αἰώνα. Οἱ ἄλλες δυὸ λύσεις ποὺ ἔμεναν, ὁ συμβιβασμὸς ἢ ἡ πολιτικὴ τῆς βίας, ἦταν ξένα πρὸς τὴν παιδαγωγικὴ συγκρότηση τῆς ψυχῆς τοῦ κλασικοῦ Ἑλλήνα πολιτικοῦ : « Ἄν πρόκειται νὰ συμβουλευθῆς κάτι χρήσιμο σὲ μιὰ χώρα ποὺ ή πολιτικὴ ζωὴ της ἀκολουθεῖ, ὅπως πρέπει, τὸ σωστὸ δρόμο, σὲ τέτοιους ἀνθρώπους εἶναι φρόνιμο νὰ δίνῃς τὴ συμβουλὴ σου· σ' ἐκείνους ὅμως ποὺ βαδίζουν ἐντελῶς ἔξω ἀπὸ τὴ σωστὴ πολιτεία καὶ δὲ θέλουν καθόλου νὰ ἐπιδιώξουν τὴν πραγματοποίησή της, παρὰ δηλώνουν ἀπὸ τὴν ἀρχὴν στὸ σύμβουλο ὅτι πρέπει νὰ τὴν ἀφήσῃ ἡσυχῇ καὶ νὰ μὴ ζητάῃ νὰ τὴν ἀλλάξῃ, γιατί ἂν ζητᾷ νὰ τὴν ἀλλάξῃ θὰ πεθάνῃ, καὶ ἀπαιτοῦν ἀπὸ αὐτὸν νὰ τοὺς συμβουλεύῃ μὲ τρόπο, ποὺ νὰ ἐξυπηρετῆ τις προθέσεις καὶ τις ἐπιθυμίες τους, ὥστε νὰ πραγματοποιοῦνται ὅσο τὸ δυνατὸν πρὸς εὐκόλα καὶ γρήγορα, ἐκεῖνον ποὺ ἀνέχεται νὰ δίνῃ τέτοιες συμβουλές θὰ τὸν θεωρήσῃ ἀνάνδρο καὶ ἐκεῖνον ποὺ δὲν τις ἀνέχεται ἀνδρα ... Καὶ σχετικὰ μὲ τὴ χώρα του, τις ἴδιες ἀρχές πρέπει νὰ ἀκολουθῆ στὴ ζωὴ του ὁ φρόνιμος : Νὰ μιλάῃ ὅταν νομίζῃ ὅτι ή λειτουργία τῆς πολιτείας εἶναι σωστὴ, ἂν δὲν πρόκειται οὔτε μάταια νὰ μιλήσῃ, οὔτε, ἂν μιλήσῃ, νὰ πεθάνῃ. Διὰ τῆς βίας ὅμως νὰ μὴν ἐπιχειρῆ ν' ἀλλάξῃ τὴν πολιτικὴ διαρρύθμιση τῆς πατρίδας του, ὅταν δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ γίνῃ ή τέλεια χωρὶς ἐξορίες καὶ ἀνθρωποσφαγὴ· παρὰ νὰ κάθεται ἡσυχος καὶ νὰ εὐχεται τὸ καλὸ γιὰ τὸν ἑαυτὸ του καὶ γιὰ τὴ χώραν. Οἱ πλατωνικὲς αὐτὲς φράσεις ἀπὸ τὴν 7. ἐπιστολῆ⁸ ἀποκαλύπτουν κατὰ τὸ δραματι-

1. 15, 189 κ.ε. 12, 9 κ.ε. I Ἐπιστολῆ, 9 καὶ προπαντὸς 5, 81.

2. Burckhardt J., Griechische Kulturgeschichte I 152. Pöhlmann R., Isokrates und das Problem der Demokratie (München 1913) 6.

3. 330d κ.ε. Ἐπὶ τὴ μετάφραση τῆς Κορμπιέτη Ἡ., (Ἀθήνα 1938) 23 κ.ε. Ἰδὲς καὶ Θεοδωρακοπούλου Ἰ. Ν., Εἰσαγωγή στὸν Πλάτωνα (Ἀθήνα 1941) 41 κ.ε.

κότερο τρόπο την ήρωική έγκαρτέρηση, να αισθάνεσαι τὸ αἴτημα τῆς πολιτικῆς πράξης και νὰ μὴ βρίσκεις κατανόηση, νὰ μὴ δέχεσαι συμβιβασμούς ἢ ἀκρότητες και νὰ ἀποσύρῃσαι σὲ μιὰ γωνιά συζητώντας μὲ παιδιὰ, ἐνῶ γύρω σου ἡ ζωὴ περνάει βίαιη και σὲ ἐκμηδενίζει. Ἐπὶ μιὰ τέτοια σκοπιὰ ἡ πολεμικὴ τοῦ Πλάτωνος στὸ «Γοργία» κατὰ τῆς ρητορικῆς ἀπλώνεται και στὴ ρητορικὴ τοῦ Ἰσοκράτη. Ἡ συζήτηση ὁμοῦς ἔτσι εἶναι στὸ βάθος τῆς μετάβαση σὲ ἄλλο γένος, ἀπὸ τὸ θεωρητικὸ βίῳ τοῦ φιλοσόφου ἀνδρὸς στὴν πράξη τοῦ πολιτικοῦ.

Ἄλλὰ ἂν δὲν μπόρεσε ὁ Ἰσοκράτης νὰ δράσῃ πολιτικά, ἔχει ὁμοῦς τὴ δύναμη νὰ ἐτοιμάσῃ ἄλλους γιὰ τὴν πολιτικὴ, νὰ πλάσῃ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ χρειαζότανε στὴν ἐποχὴ του ἡ Ἀθῆνα και ἡ Ἑλλάδα. Καί, παράλληλα μὲ τὴν πολιτικὴ αὐτὴ διαπαιδαγώγηση τῶν νέων, ἐκπληρώνει τὸ πολιτικὸ του χρέος ἑμμεσα, μὲ τὴ δράση του ὡς συγγραφέα, δημοσιογράφου και σκαρπίζοντας μὲ τὴν πένα του σὲ ὅλα τὰ ἐλληνικὰ μέρη τὰ συνθήματα τῆς ἐλληνικῆς του πολιτικῆς. Τὰ δημοσιεύματά του, ἀπὸ τὸ 380 και πέρα, λέγονται «λόγοι» και «ἐπιστολές», και ὁμοῦς ὅτε ἐκφωνήθηκαν, οὔτε και σταλθήκανε ὡς ἰδιωτικὲς ἐπιστολές. Θὰ ἦταν τόσο παράδοξο νὰ ἔχουμε στὰ χέρια μας ὁμιλίες πρὸς τὴν ἐκκλησία τοῦ δήμου π.χ., γραμμένες ἀπὸ ἄνθρωπο ποὺ εἶπε και ξαναεἶπε πὼς δὲν τόλμησε ποτὲ νὰ μιλήσῃ δημόσια! Οἱ λόγοι του εἶναι πολιτικά φυλλάδια γιὰ νὰ διαβαστοῦν ἀπὸ ὅλους τοὺς Ἕλληνες, και ἂν γράφονται μὲ τὴ μορφή ὁμιλίας, εἶναι γιὰτὶ καμιά ἄλλη μορφή πεζοῦ λόγου, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ φιλοσοφικὸ διάλογο, δὲν εἶχε ἀκόμη καθιερωθῆ ὡς λογοτεχνικὸ εἶδος στὴν Ἀθῆνα. Οἱ ἐπιστολές εἶναι, ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα, «ἀνοιχτὲς ἐπιστολές», στέλνονται λοιπὸν σὲ ἕνα πρόσωπο ἢ ἰδιωτικά, ἀλλὰ μπροστὰ στὸ κοινὸ τῶν Ἑλλήνων και οἱ «λόγοι» και οἱ «ἐπιστολές» εἶναι πράξεις μπροστὰ σὲ ὅλους τοὺς Ἕλληνες.

3. Ἡ ἱστορία, ποὺ ὡς τρίτο μάθημα συμπληρώνει τὸ πρόγραμμα τῆς σχολῆς τοῦ Ἰσοκράτη, δὲν εἶναι ὕλη γνωστικὴ, ἀλλὰ «παραδειγματικὴ».

Τὸ ἱστορικὸ ἐνδιαφέρον ποὺ φάνηκε πὼς θὰ συνεχιζόταν ὕστερα ἀπὸ τὸν πρῶτο εὐρετὴ του, τὸν Ἡρόδοτο, παραμερίστηκε πολὺ γρήγορα στὴν κλασικὴ Ἀθῆνα. Ἡ ἱστορικὴ γνώση ἔγινε ἠθικὸ ἀγαθὸ και ἀναμείχτηκε στὴν τριβὴ τῆς καθημερινῆς ζωῆς, ὡς ὅλο πολιτικῆς δράσης, ἠθικῆς διάπλασης και ἐθνικῆς πολιτικῆς. Στὸν Ἰσοκράτη τὸ ἱστορικὸ ὕλικὸ και ἡ μυθικὴ παράδοση ἔχουν παραδειγματικὸ χαρακτήρα, ἐνσαρκώνουν ἕνα νόημα ἢ, καλύτερα, ἐνσαρκώνονται σὲ ἕνα νόημα, αὐτὸ ποὺ θέλει νὰ τοὺς δώσῃ ὁ συγγραφέας. Ὁ ἴδιος ἄλλωστε ζήτησε και θεω-

1. Gisela-Schmitz Kahlmann, Das Beispiel der Geschichte im politi-

ρητικά να θεμελιώση τὸ πολυσήμαντο αὐτὸ τοῦ ἱστορικοῦ περιστατικοῦ : Τὸ νὰ ἐρμηνεύσῃ τὴ μιὰ φορὰ ἔτσι καὶ τὴν ἄλλη διαφορετικὰ τὴν ἴδια παράδοσιν δὲν εἶναι ἀντίφασις, ἀλλὰ «ψευδολογία» ποὺ μπορεῖ «μετὰ παιδείας» νὰ ὤφελῃ ἢ νὰ εὐχαριστῇ τοὺς ἀκροατές'. Ἡ ἀντίληψις αὐτὴ εἶναι εἰδικὰ ἐλληνική³, γιατί ἡ παιδεία στὴν Ἑλλάδα δὲν ἦταν κανονιστική, ὅπως εἶναι στὰ χρόνια μας, ἦταν «ὑποδειγματική», στριζόταν μόνο στὴν παραδειγματικὴ προβολὴ ἰδανικῶν—στὸ θέατρο, στὴν τέχνη, στὴ ζωή. Ὁ νέος μέσα στὴν ἐλληνικὴ πολιτεία δὲ «μᾶθαι» καὶ δὲ συμμόρφωνε τὴ ζωὴ του μὲ κανόνες ἀγωγῆς, ποὺ δίνονταν ἀπέξω, ἀλλὰ ἀνυψώνονταν βαθμιαῖα, ἐβρισκε τὴ μοῖρα τῆς ζωῆς του ἀκολουθώντας μὲ ἀναγκαιότητα τὶς μυθικὲς μορφές ποὺ πρόσφερε ἡ γύρω του ζωή.

Εἰδικότερη ἀνάλυση τῶν παιδαγωγικῶν ἀπόψεων τοῦ Ἰσοκράτη θὰ εἶχε νὰ μᾶς δώσῃ καὶ ἄλλα πολλὰ καὶ χρησιμότερα στοιχεῖα. Μιὰ τέτοια ἔμως μελέτη βγαίνει ἔξω ἀπὸ τὰ πλαίσια, ποὺ ἔχουν ὀριστῆ ἐδῶ. Ἐκεῖνο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει τελικὰ εἶναι πὼς ὁ Ἰσοκράτης ξεκινώντας ἀπὸ τὴ διάλυση ποὺ βλέπει στὴν μεταπολεμικὴ Ἀθήνα, ὑψώνει τὸ ἰδανικὸ τοῦ ἀνθρωπισμοῦ ὡς ἀντίρροπο στὸ γύρω του χάος.

Τελικὰ σκοπὸς τῆς σχολῆς του εἶναι νὰ βγοῦν ἀπὸ καὶ μέσα ἄντρες μὲ ἰσοροπημένες τὶς σωματικὲς, τὶς πνευματικὲς καὶ τὶς ψυχικὲς τοὺς δυνάμεις, γιὰ νὰ κατεβοῦν ἔπειτα στὴν πολιτεία καὶ νὰ βοηθήσουν τὸ λυτρωμὸ τῆς.

Ἔτσι τὸ ἰδανικὸ αὐτὸ εἶναι ἐντελῶς διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ ἰδανικὸ τῶν σοφιστῶν, μὲν χρειάζεται νὰ εἰπωθῇ. Οἱ σοφιστὲς εἶναι καὶ αὐτοὶ δι-

schen Denken des Isokrates. Leipzig 1939 (Πρβλ. καὶ τὴν κριτικὴ τοῦ Rieger G. στὴ Philologische Wochenschrift 1940, 358-371). *Λαοῦδα Βασ.*, Ὁ μῦθος στὴν πολιτικὴ τοῦ Ἰσοκράτη. Ἀθηνᾶ 51 (1942) 72-92. Εἰδικότερο ἀλλὰ πολὺ καλὸ τοῦ Jost K., Des Beispiel und Vorbild der Vorfahren bei den attischen Rednern und Geschichtsschreibern bis Demosthenes. Paderborn 1936. Γενικότερο: *Dornseiff*, Literarische Verwendungen des Beispiels. Marburg 1924)5.

1. 12, 246.

2. Ἰδέε γιὰ τὸν Πλάτωνα : *Hirzel R.*, Der Dialog 1895, I 185. *Joël K.*, Geschichte der antiken Philosophie I (Tübingen 1921) 743. Τὸ βιβλίον τοῦ *Peter H.*, Wahrheit und Kunst, Geschichtsschreibung und Plagiat im klassischen Altertum, Leipzig-Berlin 1911, εἶναι πρόχειρο.

3. Ἰδέε τὴν ὥραία ἐργασία τοῦ *Burk A.*, Die Paedagogik des Isokrates als Grundlegung des humanistischen Bildungsideals. Würzburg 1923 καὶ τοῦ *Mikola E.* Isokrates, seine Anschauungen im Lichte seinen Schriften. Helsinki 1954.

δάσκαλοι τῆς ἀρετῆς, ἀλλὰ ἡ ἀρετὴ ποὺ δίνουν εἶναι τυπική, χωρὶς ἀναφορὰ στὴν οὐσία τῆς ἠθικῆς καὶ στὶς ἠθικὲς ἀρχὲς τῆς πράξης. Ἡ ἀρετὴ στὸν Ἴσοκράτη εἶναι ἡ καταξίωση τῆς συγκεκριμένης πράξης μὲ τὶς ἀρχὲς τῶν ἀναγκῶν τῆς στιγμῆς. Τὸ ἴδιο ὅμως αὐτὸ ἰδανικὸ τοῦ Ἴσοκράτη εἶναι διαφορετικὸ καὶ ἀπὸ τὸ ἰδανικὸ τῆς πλατωνικῆς Ἀκαδημείας. Πουθενὰ ἄλλοῦ δὲ γίνεται τόσο αἰσθητὴ ἢ διαφορὰ ὅσο στὸ «διάλογο» καὶ στὴν «ἐπιστήμη» τοῦ Πλάτωνος καὶ στὸ «λόγο» καὶ στὴν «δόξα» τοῦ Ἴσοκράτη. Γιὰ τὸν Ἴσοκράτη ὁ φιλοσοφικὸς διάλογος εἶναι τὸ ἴδιο «σὰ νὰ προσπαθῆς νὰ ξεχωρίσεις μιὰ τρίχα ἀπὸ ἄλλη, ἐνῶ καὶ οἱ δύο εἶναι ἴδιες». Γιὰ τὸν Πλάτωνα ὁ ρητορικὸς λόγος εἶναι κολακεία, μαγγανεία, ἀπάτη. Ὁ πλατωνικὸς διάλογος, πορεία τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὸ φαινόμενο στὴν οὐσία, τείνει στὸ νὰ κατακτήσῃ τὴ μιὰ καὶ ἀνεπαγώγητη γνώση, ἀπὸ ὅπου θὰ πηγᾶσῃ ἔπειτα ἡ πράξις στὴ συγκεκριμένη στιγμὴ¹.

Ὁ Ἴσοκρατικὸς λόγος εἶναι ἡ ἔκφραση τῆς φύσης, τῆς πνευματικῆς κατάρτισης καὶ τῆς πείρας τοῦ καθενὸς ἀνθρώπου. Ἀπὸ τὴ σύνθεσή τους ἔπειτα θὰ πηγᾶσῃ ἡ ὀρθὴ πράξις στὴ συγκεκριμένη στιγμὴ. Ἔτσι ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸν Ἴσοκράτη καὶ στὸν Πλάτωνα—ἀνάμεσα στὸ «λόγο» καὶ στὸ «διάλογο»—γίνεται τελικὰ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸν ἀντικειμενικὸ λόγο καὶ στὴν ἀτομικὴ ψυχὴ.

Ὁ Ἴσοκράτης εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς πρώτους στοχαστὲς ποὺ ἐπιχειροῦν ὄχι πιά μορφολογία τοῦ πνεύματος, ἀλλὰ μυθολογία τῆς ψυχῆς. Ξεκίνησε, ὅπως εἶδαμε, ἀπὸ τοὺς σοφιστὲς. Ἡ ἀγωγή του εἶναι σοφιστικὴ² σοφιστικὲς εἶναι καὶ οἱ ρίζες τῆς κοσμοθεωρίας του. Ἀλλὰ στὸ διαλυτικὸ, στὸ ὑποκειμενικὸ πνεῦμα τοῦ σοφιστῆ ἔδωσε τὸ ἦθος καὶ τὸ λόγο τῆς Ἀθήνας καὶ ἔτσι τὸ ἔσωσε καὶ τὸ ἀκεραίωσε. Ἡ σχέση του μὲ τοὺς σοφιστὲς εἶναι ἀπὸ τὰ ὠραιότερα παραδείγματα παιδείας : Δούλεψε στὴν ἀρχὴ πολὺ στὴ σοφιστικὴ, κράτησε ὅμως τελικὰ αὐτὸ ποὺ ἔπρεπε νὰ κρατήσῃ καὶ ἀπορρίχοντας τὰ περιττὰ ξαναβγῆκε ἀπὸ τὴ θητεία του στοὺς σοφιστὲς αὐτὸ ποὺ ἦταν πρὶν : ἕνας Ἀθηναῖος στὸ ἦθος, στὸ λόγο, καὶ στὸ πνεῦμα, μὲ πλουτισμένη ὅμως τὴ συνείδηση ἀπὸ ὅλα τὰ καλὰ ποὺ δὲν μπορούσαν παρὰ νὰ εἶχαν οἱ σοφιστὲς. Καὶ ἐνῶ ὁ Πλάτων πολέμησε ἀδιάλλαχτα τοὺς σοφιστὲς, ὁ Ἴσοκράτης συνθηκολόγησε—ὄχι ὅμως γιὰ νὰ ὑποταχθῇ, ἀλλὰ γιὰ νὰ τοὺς κερδίσει.

Ὁ «Γοργίας», ὁ «Φαῖδρος» ἀλλὰ καὶ οἱ ἄλλοι Πλατωνικοὶ διάλογοι μᾶς περιγράφουν τὸν ἀγῶνα ποὺ γίνεται στὴν ψυχὴ τῶν Ἀθηναίων νέων τοῦ 4. αἰῶνα ἀνάμεσα στὴ σοφιστικὴ ρητορικὴ καὶ στὴ φιλοσοφία. Ὁ Ἴσοκράτης εἶναι πέρα ἀπὸ τὴ ρητορικὴ τῶν σοφιστῶν καὶ πρὶν ἀπὸ

1. Θεοδωρακοπούλου Ἰ. Ν., ὁ.π.π. 98-118.

τῆ φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνος, σὲ μιὰν ὀριακὴν περιοχὴν συνθεμένην ἀπὸ στοιχεῖα σοφιστικὰ καὶ Σωκρατικά¹.

Δὲν ἦταν δουλειὰ μας ἐδῶ νὰ τὸν ἐπαινέσουμε ἢ νὰ τὸν κατακρίνομε. Σκοπὸς μας ἦταν νὰ τὸν καταλάβομε καὶ νὰ τὸν ἐξηγήσομε.

Ἡ ἐπιτυχία τῆς σχολῆς τοῦ Ἰσοκράτη στάθηκε ἐξαιρετικὴ. Ἀπὸ τὶς πολυάριθμες μαρτυρίες φαίνεται πῶς, περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη σχολὴ τὸν 4. αἰῶνα, ἡ σχολὴ τοῦ Ἰσοκράτη ἦταν ἐκείνη πού συγκέντρωσε τοὺς πῦθ πολλοὺς μαθητές².

Αὐτὸ πρέπει νὰ ἀποδοθῆ κυρίως στὸ πρόγραμμα τῆς, πρόγραμμα μὲ θετικότερες καὶ λιγότερο βαριές, ἀπὸ ἕ,τι στὶς ἄλλες σχολές, ἐπιδιώξεις, πού γινόταν ἔτσι προσιτὸ σὲ εὐρὺ κύκλο νέων. Ἡ Πλατωνικὴ Ἀκαδημία μιλοῦσε μονάχα σὲ λιγιστούς. Ἡ σχολὴ τοῦ Ἀντισθένη τράβηξε τὸ ἐνδιαφέρον τῶν νέων ἐκείνων, πού τοὺς ἀνέβασαν κοινωνικὰ οἱ περιπέτειες τῶν πολέμων. Μεγάλοι σοφιστές, ἔπειτα ἀπὸ τὸν Πρωταγόρα καὶ τὸ Γοργία, δὲν ὑπῆρχαν πιά. Ἐτσι ἡ σχολὴ τοῦ Ἰσοκράτη, πού συνταίριαζε μὲ ἀρμονία φιλοσοφικὰ καὶ πολιτικὰ ἐνδιαφέροντα, σοφιστικὸ πνεῦμα καὶ ἀθηναϊκὸ ἦθος, τραβοῦσε πολὺ περισσότερο ἀπὸ ἕ,τι ἄλλες τὸ μεγάλο πλῆθος τῶν νέων τῆς Ἀθήνας, πού ὕστερα ἀπὸ τὴ συντριβὴ τῶν ἀξιών τοῦ 5. αἰῶνα ζητοῦσαν νέα συνθήματα καὶ νέες βάσεις ζωῆς.

Ἀλλά, φυσικὰ, ἡ ἐπιτυχία τῆς σχολῆς τοῦ Ἰσοκράτη δὲ χρωστῆται μονάχα σ' αὐτό. Σημαντικότερος λόγος πρέπει νὰ ἦταν καὶ ἡ ἴδια ἢ προσωπικότητα τοῦ ἰδρυτῆ τῆς. Ὁ δάσκαλος, πού κήρυξε τόσο ἐπίμονα τὴν ἀτομικότητα τοῦ ἀνθρώπου, εἶχε θαυμαστὴ διαίσθηση νὰ νιώθῃ τὴν ἀτομικότητα τοῦ κάθε μαθητῆ. Στὸ βιβλίον του «Περὶ τῶν τοῦ Ἰσοκράτους μαθητῶν» ὁ περιπατητικὸς Ἑρμιππος ἀνάφερε ἑκατὸ ἐπιφανεῖς μαθητὲς τοῦ Ἰσοκράτη. Ἀπὸ αὐτοὺς 13 ἦταν πολιτικοί, 15 φιλόσοφοι καὶ παιδαγωγοί, 3 ἱστοριογράφοι καὶ 2 ποιητές, καὶ ὅλα αὐτὰ

1. Nestle W., Spuren der Sophistik bei Isokrates, Philologus, 70 (1911) 1 κ.ἔ. von Scala, Zum philosophischen Bildung des Isokrates. Jahrb. für klass. Philol. 143 (1891) 445 κ.ἔ. Rudberg G., Isokrates und Platon. Symbolae Osloenses, (1924) 21-24. Mathieu G., Les premiers conflits entre Platon et Isocrate. Mélanges Gustave Glotz II (Paris 1932) 555-564. Παλαιὸ πιά τοῦ Spengel, Isokrates und Platon. München (1855), 729 κ.ἔ. Τολμηρὸ τοῦ Gompertz Th., Isokrates und die Sokratik. Wiener Studien 1905.

2. [Πλουτάρχου], 8 ἀργυρίων τε ὅσον οὐδὲις σοφιστῶν εὐπόρησεν... 9 ἀκροαταὶ δ' αὐτοῦ ἐγένοντο εἰς ἑκατόν. Cicero, De orat. II 94 Isocrates, cuius e ludo tamquam ex equo Troiano meri principes exierunt. Brutus 32 Isocrates, cuius domus cunctae Graeciae quasi ludus quidnam patuit atque officina dicendi.

μέσα σε διάστημα 50 μόνο χρόνων, γιατί, αντίθετα με την πλατωνική 'Ακαδημία και την Περιπατητική σχολή, ή σχολή του 'Ισοκράτη δε συνεχίστηκε μετά από το θάνατό του. Οί τόσο ποικίλες όμως εκφράσεις δε θά ήταν νοητές, αν ο 'Ισοκράτης ήταν απλώς φορέας μιάς και μόνης αλήθειας, ή αν ζητούσε να προσαρμόση τις ψυχές των νέων γύρω του σε μιὰ και μόνη μορφή ζωής. "Οτι όμως ἐξάλλου δεν ήταν, όπως χαρακτηρίστηκε, διδάσκαλος ἐγκυκλίου παιδείας, τὸ δείχνει ἡ ἐνότητά του ἡθους τῶν μαθητῶν του καὶ στὶς δυὸ περιόδους τῆς σχολῆς.

Οί πρώτοι μαθητές, ὁ Εὐνομος, ὁ Λυσισθένης, ὁ Κάλιππος, ὁ 'Ονήτωρ, ὁ 'Αντικλῆς, ὁ Φιλωνίδης, ὁ Φιλόμηλος, ὁ 'Ανδροτίων καὶ ὁ Χαρμαντίδης τιμήθηκαν ἀπὸ τὴν πόλιν με χρυσὸ στέφανο γιὰ τίς πολλὰς δαπάνες ἢ γενικότερα τίς φροντίδες τους γιὰ τὸ καλὸ τῆς πόλης. Τὴν πληροφορία αὐτὴ μᾶς τὴ δίνει ὁ ἴδιος ὁ 'Ισοκράτης¹, γιὰ τοὺς περισσότερους ὅμως ἀπὸ αὐτοὺς τὴν ἐπιβεβαιώνουν καὶ ἄλλες πηγές. Ὁ Φιλόμηλος χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸ Λυσία ὡς ἀνδρεῖος, ὁ Κάλιππος ἀπὸ τὸ Δημοσθένη ὡς ἀνὴρ δόξαν ἔχων καὶ καλὸς πολιτικός, ὁ Λυσισθένης ἀπὸ τὸν 'Απολλόδαρο ὡς ἀνὴρ καλὸς ἀγαθός, ὁ 'Ονήτωρ καὶ ὁ Φιλωνίδης ἦσαν ἐπίσης εὐφημα γνωστοὶ στοὺς ἀθηναϊκοὺς πολιτικοὺς κύκλους, ὁ Χαρμαντίδης τέλος μνημονεύεται σὲ ἀττικὴ ἐπιγραφή γιὰ ἀθλητικὴ του νίκη στὰ Θαργήλια. Πολλαπλὴ πολιτικὴ δράση ἀνάπτυξε καὶ ἓνας ἄλλος μαθητὴς του, ὁ 'Ανδροτίων.

Οί μαθητὲς αὐτοὶ τοῦ 'Ισοκράτη ἀνήκουν στὴν πρώτη περίοδο τῆς σχολῆς, ποὺ ἀρχίζει τὸ 390 καὶ τελειώνει τὸ 380, ὅταν ἡ πολιτικὴ διδασκαλία του παίρνῃ πιά συγκεκριμένο περιεχόμενο καὶ στρέφεται ἄμεσα στὰ πολιτικὰ προβλήματα τῆς 'Ελλάδας. Ὡς τὸ 380 ἡ διδασκαλία του εἶχε σκοπὸ τὴ δημιουργία πολιτικῆς συνείδησης χωρὶς ὅμως εἰδικότερο περιεχόμενο· τὸ περιεχόμενο αὐτὸ θά τὸ ἔδινε μόνος του κάθε μαθητὴς, ἀνάλογα με τὴν προσωπικὴ ἐκτίμησι τῶν πολιτικῶν συνθηκῶν καὶ με τὴν προσωπικὴ του εὐθύνη.

Ἦταν ὅμως τόσος ὁ πόνος τῶν πολιτικῶν προβλημάτων στὴν 'Ελλάδα καὶ τόσο ἄμεσα ἡ ἀνάγκη νὰ γυρίσῃ ἡ πολιτικὴ διδασκαλία στὴν ἀγωνία τῆς ἱστορικῆς στιγμῆς, ὥστε ἀπὸ τὸ 380 καὶ πέρα ἡ σχολὴ ἀλλάζει κατεύθυνση καὶ ἀντὶ νὰ τείνῃ στὴ διαμόρφωση πολιτικοῦ ἥθους, συμμετέχει ἐνεργὰ στὰ πολιτικὰ προβλήματα τῆς χώρας.

'Απὸ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ καὶ πέρα κάθε ἔργο ποὺ κυκλοφορεῖ ὁ 'Ισοκράτης εἶναι κομμάτι τῶν πολιτικῶν ἀγώνων, ἀντιπροσωπεύει ὀρισμέ-

1. 15, 93. Γιὰ τοὺς πρώτους καὶ κατοπινούς μαθητὲς τῆς σχολῆς ἰδὲς τίς πηγές στὸν Blass ὅ.π.π. 17-21 καὶ 52-63, Münscher, ὅ.π.π. 2169 καὶ Johnson, ὅ.π.π.

νη πολιτική θέση, όπως τὸ κύριο ἄρθρο ἐφημερίδας, ἓνα πολιτικὸ φυλλάδιο ἢ ἓνας λόγος στὴ βουλῆ.

Τὴν ἀλλαγὴ αὐτὴ τὴ βλέπουμε καὶ στὴν πολιτικὴ κατεύθυνση τῶν μαθητῶν του. Οἱ πρῶτοι ἀπὸ αὐτοὺς, ὅσοι ἀναφέραμε πρὶ πάντων, δὲν ἀγωνίζονται οὔτε γιὰ κοινὸ ἰδεολογικὸ πρόγραμμα, οὔτε, ὅσο μπορούμε νὰ ξέρουμε, γιὰ μιὰ, ἔστω καὶ ἄσχετη τοῦ ἑνὸς πρὸς τὸν ἄλλο, συγκριμένη πολιτικὴ θέση. "Ὅ,τι τοὺς συνενώνει εἶναι τὸ πολιτικὸ ἦθος τους μονάχα, ἡ εὐσυνείδητη, τίμια καὶ θερμὴ ἐκτέλεση τοῦ χρέους ποὺ εἶχαν ὡς πολῖτες τῆς Ἀθήνας. Τὸ ἀντίθετο διαπιστώνουμε στοὺς κατοπινούς μαθητές του : Οἱ πρὶν γνωστοὶ ἀπὸ αὐτοὺς, ὁ Τιμόθεος, ὁ Λεωδάμας, ὁ Θεόπομπος, ὁ Ἐφορος, ὁ Διόδωτος, ὁ Πύθων καὶ ὁ Ἰερώνυμος παρ' ὅλες τὶς διαφορὰς μεταξύ τους, διαφορὰς στὴν καταγωγὴ, στὸ χαραχτήρα τους καὶ στὴν πολιτικὴ ἔκφρασή τους, ἐργάζονται ὅλοι γιὰ τὸν ἴδιον πολιτικὸ σκοπὸ, γι' αὐτὸν ποὺ ἀγωνίζεται καὶ ὁ Ἰσοκράτης μὲ τὰ δημοσιεύματά του.

Ο ΤΕΤΑΡΤΟΣ ΑΙΩΝΑΣ Π. Χ.

Ὁ 4. αἰώνας πρὸ Χριστοῦ βρίσκεται σήμερα πλησιέστερά μας ἀπὸ ὁποιαδήποτε ἄλλη ἐποχὴ. "Ὅπως καὶ σήμερα, ἔτσι καὶ τότε ὁ αἰώνας ἐκεῖνος ἐκλίνει μέσα του ἓναν κόσμον ποὺ εἶχε ὀλοκληρωθῆ καὶ ἐφευγε πιά, καὶ ἓναν καινούριον, ποὺ ἦταν ὅμως ἄγνωστος καὶ στὶς γενικότερες ἔστω γραμμὲς του. Ὁ 4. αἰώνας ἦταν μαζὶ ἐποχὴ παρακμῆς καὶ ἐποχὴ δημιουργίας. Τὴν παρακμὴ μπορούμε νὰ τὴ διαπιστώσουμε σὲ ὅλες τὶς ἐκφάνσεις τοῦ πνεύματος. Ἡ κυριαρχία τοῦ λογικοῦ, ἡ λογικὴ θρησκεία, ἡ μαθηματικὴ σκέψη (αὐτόνομη πιά ἀπὸ μεταφυσικὰς πλαισιώσεις), τὰ μεγάλα περιληπτικὰ φιλοσοφικὰ συστήματα, ἡ ἠθικὴ χωρὶς θρησκευτικὴ θεμελίωση—ἐκφάνσεις, ποὺ χαρακτηρίζουν τὸ «φθινόπωρον» ἑνὸς πολιτισμοῦ, εἶναι καὶ τὰ τυπικότερα γνωρίσματα τῆς πνευματικῆς ζωῆς στὴν Ἑλλάδα τὸν 4. αἰώνα.

Παράλληλες ἐκφάνσεις τὴν ἴδια ἐποχὴ ἔχει καὶ ἡ πολιτικὴ ζωὴ : Τὰ λαϊκὰ στρώματα ἀρχίζουν νὰ ἀνεβαίνουν ἐκτοπίζοντας τὶς τάξεις τὶς προνομιοῦχες ἀπὸ καταγωγὴ· τὸ χρέμα γίνεται κύριος παράγοντας τῆς πολιτικῆς, ἡ ἐξυπνάδα παραμερίζει τὴν παράδοση, κοινωνικὲς ἐπαναστάσεις ξεσπᾶνε ἀδιάκοπα, ἡ τυραννίδα ὡς πολιτειακὴ μορφή ξαναφαίνεται αὐτὴ τὴ φορὰ πολὺ ἰσχυρότερη.

Ἡ θέση τοῦ Ἰσοκράτη εἶναι ἔπειτα ἀπὸ τὴ μιὰ περίοδο καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἄλλη, στὴν ὀριακὴ στιγμὴ ποὺ δὲν εἶναι πιά τὸ ἓνα, ἀλλὰ δὲν

είναι ακόμη και τὸ ἄλλο, πού εἶναι καί τὸ ἕνα καί τὸ ἄλλο, χωρίς ὅμως τὰ χαρακτηριστικά συστατικά τους.

Μέσα στήν πολιτική δράση του, πού ἀρχίζει με τήν ἐκδοχή τοῦ «Πανηγυρικοῦ», κυριαρχοῦν δύο αἰσθήματα : Τὸ ὅτι εἶναι ὁ τελευταῖος μιᾶς ἐποχῆς, ἀλλά καί τὸ ὅτι εἶναι ὁ ἰδεολογικός πρόδρομος μιᾶς ἄλλης. Τὰ αἰσθήματα αὐτά δὲν τοῦ γίνονται συνειδητά παρὰ σὲ ἐλάχιστες στιγμές, ὅταν ξεπερνᾷ τὴ συγκεκριμένη στιγμή, πού τοῦ θέτει τὰ προβλήματα, καί φτάνει ὡς τὴ ρίζα τῆς, στὴ μυστική ἐκείνη ἀγωνία ἀπὸ ὅπου ἐκπηγάζει ὁ πόνος τοῦ συγκεκριμένου. Μολονότι ὅμως δὲν εἶναι πάντοτε συνειδητά, ἀποτελοῦν τὰ θεμέλια τῆς πολιτικῆς του ἰδεολογίας.

Μέσα στήν τραχύτητα τοῦ καθημερινοῦ ἀγώνα εἶναι δύσκολο βέβαια νὰ ἀντιμετωπίζονται τὰ πολιτικά προβλήματα κάτω ἀπὸ αὐτὴ τὴν προοπτική. Πολλὸ σπάνια θὰ τὴ θυμηθοῦμε κι ἐμεῖς παρακολουθώντας τὸν ἀγώνα τοῦ Ἰσοκράτη. Καί ὅμως δὲ θὰ πρέπη νὰ ξεχάσουμε ὅτι πέρα ἀπὸ τὰ προβλήματα τῆς πολιτικῆς τῆς ἡμέρας, δημιουργικὴ αἰτία καί πυρήνας τῆς ἱστορικῆς στιγμῆς εἶναι ἡ ἀλλαγὴ ἐνὸς κόσμου.

Τὸ κλασικὸ πνεῦμα δὲν τὸ ἔχει ὑπερικήσει βέβαια μόνο ὁ Ἰσοκράτης τὸν 4. αἰώνα. Πρὶν ἀπ' αὐτὸν ἤδη οἱ σοφιστὲς καί ὁ Εὐριπίδης με τὸν ὑποκειμενισμὸ καί τὸ σχετικισμὸ τους εἶχαν σπάσει τὸν κόσμο τοῦ 5. αἰώνα καί πολεμώντας ἢ ψηλαφώντας, παλεύοντας με πρωτογνώριμες καί σκοτεινὲς δυνάμεις ἀνοίγαν σιγὰ σιγὰ καί διαμόρφωναν τὴν καινούρια ἐποχὴ. Τὰ ἴδια σχεδὸν χρόνια με τὸν Ἰσοκράτη, λίγο ἀργότερα ἀπὸ αὐτόν, ὁ Ἀριστοτέλης με τὸ θετικισμὸ καί τὴ μεταφυσικὴ του ξεπερνοῦσε τὸ κλασικὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα καί διαμόρφωνε τίς προϋποθέσεις, πού θὰ δημιουργήσουν ἀργότερα τὴν ἑλληνιστικὴ ψυχὴ. Στὴ διαλεκτικὴ αὐτὴ πορεία τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος ἀπὸ τὸ κλασικὸ στὸ μετακλασικὸ καί τὸ ἑλληνιστικὸ, οἱ σοφιστὲς, ὁ Εὐριπίδης, ὁ Ἀριστοτέλης καί ὁ Ἰσοκράτης ἦταν οἱ δημιουργοὶ καί οἱ φορεῖς τῆς ἀλλαγῆς. Οἱ σοφιστὲς με τὴ διάλυση τοῦ ἀνθρώπου, ὁ Εὐριπίδης με τὴν προβολὴ τοῦ ἀτόμου, ὁ Ἀριστοτέλης με τὸ θετικὸ κι ὅμως μαζὶ μεταφυσικὸ στοχασμὸ του, ὁ Ἰσοκράτης με τὸν ἀγώνα του γιὰ τὸν ἀνασχηματισμὸ τῆς πολιτικῆς ζωῆς στὴν Ἑλλάδα.

Ἡ ἀρχὴ τοῦ 4. αἰώνα, πού συμπίπτει με τὸ τέλος τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, φέρνει μαζὶ τῆς πλῆθος σκληρότατα προβλήματα γιὰ τὸν Ἑλληνισμὸ. Οἱ Σπαρτιάτες, πού γιὰ μιὰ στιγμὴ νομίστηκε πὸς θὰ μπορούσαν νὰ ἀντικαταστήσουν τοὺς Ἀθηναίους στὴν ἡγεσία τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς ζωῆς, πολὺ γρήγορα φάνηκε πὸς μόνο μέσα στὰ στενὰ ὅρια τοῦ κράτους τους θὰ μπορούσαν νὰ ζήσουν. Σχεδὸν ἀμέσως με τὴ συντριβὴ τῆς ἡγεμονίας τῆς Ἀθήνας, οἱ λαοί, πού χαιρέτησαν τὸ Λύσαν-

δρο ως ελευθερωτή τους, είδαν ότι άπλώς άλλαζαν τύραννο, και μάλιστα πήραν για δεύτερο ένα σκληρότερο από τον πρώτο. Συνηθισμένοι οι Σπαρτιάτες στη στενή και περιορισμένη ζωή τους, μπροστά στις μεγάλες οικονομικές και πολιτικές δυνατότητες που τους άνοιξε ή ήττα της 'Αθήνας έχασαν κάθε ισορροπία και μέτρο.

Η άτασθαλία των άρμοστών που έγκαταστάθηκαν στις ελληνικές πόλεις ήταν ίσως το μικρότερο κακό : Ποτέ δεν έλειψαν και από την ήγεμονία της 'Αθήνας οι βιαιότητες, ή τραχύτητα, ή εκμετάλλευση. Οι 'Αθηναίοι όμως ήξεραν να κυβερνοῦν με προσοχή και με αξιοπρέπεια, με σύνεση και μέτρο, διδαγμένοι από την πολύχρονη παράδοση και καλλιεργημένοι κάτω από την 'Ακρόπολη, στο θέατρο του Διονύσου. Για να κυβερνήσουν τους τόσο πολλούς και τόσο διαφορετικούς υπηκόους τους ήξεραν να χρησιμοποιούν άπειρα μέσα, από τον τραχύτερο και στρατοκρατικότερο εκβιασμό, ως τη σοφιστικότερη και διαλεκτικότερη διπλωματία. Αυτή μάλιστα ή ποικιλία και ή διαφοροποίηση των διοικητικών μέσων έφτανε κάποτε ως τα πιά άπίθανα άκρα, στην έξαφάνιση λ. χ. ενός ελληνικού κράτους που αντίδροῦσε, ή στην προκλητική υποστήριξη των βαρβάρων της Θράκης, που δεν μπορούσαν παρά μόνο έτσι να τους είναι ώφέλιμοι. Η τακτική αυτή του «χρησθαι τοῖς καιροῖς και τοῖς πράγμασιν» ήταν το τυπικότερο και ώραιότερο χαρακτηριστικό της αθηναϊκής διπλωματίας. Οι καταχτημένοι εξάλλου λαοί γνώριζαν τον αθηναϊκό πολιτισμό, καλλιεργοῦσαν και ώμόρφαιναν τη ζωή και τη σκέψη τους με τον αθηναϊκό λόγο, παρ' ὅλη την κατάκτηση και υποδούλωσή τους εκπολιτίζονταν.

Από τους Σπαρτιάτες αντίθετα δεν έλειπε μόνο ή τεχνική πείρα, ένα σταθερό σύνολο από οικονομικές και κοινωνιολογικές γνώσεις, για να λύνουν τα ποικίλα κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα, ὅσα έφερε μαζί του το τέλος του πολέμου. Οι γνώσεις και ή τεχνική πείρα, έξωτερικό καθώς είναι εφόδιο, κερδίζονται γρήγορα, μαθαίνονται απέξω : Πάνω και περισσότερο από αυτά τους έλειπε ὅ,τι άκριβώς χαρακτηρίζει την 'Αθήνα, το πνεῦμα της πολιτισμένης πόλης, που δεν ξιππάζεται με τα πλούτη, που δεν αλαζονεύεται με τη δύναμή της, που δέ φυσιοῦται με τη νίκη της. Η βία, ή σκληρή μάλιστα και δίχως καμιά δικαίωση πνευματική και ήθικη, ήταν το μόνο μέσο για να κυβερνήσουν την ήγεμονία τους, για ν' αντιμετωπίσουν τις άπειρες δυσκολίες. Οι 'Αθηναίοι μετέτρεψαν τη συμμαχία τους σε ήγεμονία, αφού έγιναν πολιτισμένοι. Οι Σπαρτιάτες προσπαθοῦσαν, αφού έγιναν ήγεμόνες, να εκπολιτιστοῦν, καταφεύγοντας σε έξωτερικά και τεχνητά στολίδια.

Δεν ὑπάρχει καμιά άμφιβολία πώς για να στερεωθῇ ή νέα ήγεμονία ή βία ήταν άπαραίτητη : Το σύνθημα ὅμως της αντίαθηναϊκής

προπαγάνδας, σε όλη τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου, ήταν η έλευθερία και η αυτονομία από τον αθηναϊκό ζυγό. Πώς θα μπορούσαν να δεχτούν και πάλι, έτσι εύκολα, τη βία οι Έλληνες—και μάλιστα όταν η δεύτερη ήταν τόσο αδέξια και τόσο μονοκόμματη, αντίθετα από την πρώτη;

Έτσι, η κοινή γνώμη αρχίζει να διαμορφώνεται κατά των Σπαρτιατών, πολύ γρήγορα μάλιστα αρχίζουν και οι πολεμικές συγκρούσεις. Τα γεγονότα είναι γνωστά: Από το 393 ως το 338 σε ολόκληρη την Ελλάδα κυριαρχούν οι εμφύλιοι πόλεμοι· η σπαρτιατική ήγεμονία διαλύεται, η δεύτερη Αθηναϊκή συμμαχία, που γίνεται από τους δυσσαρεστημένους με τη Σπάρτη, διαλύεται κι αυτή, η Θήβα προσπαθεί να κυριαρχήσει, αλλά σε λίγο κι αυτή εκμηδενίζεται, από το Βορρά εμφανίζεται με φιλοπόλεμες διαθέσεις και ιμπεριαλιστικούς σκοπούς η Μακεδονία.

Και φυσικά, οι πόλεμοι δεν έρχονται μόνοι τους: Για την οικονομική κατάσταση είναι χαρακτηριστικό ότι, όπως μας δείχνουν στατιστικές που έγιναν από σύγχρονους ιστορικούς, ο τιμάριθμος στον 4. αιώνα είναι υπερβολικά ύψηλός. Οι στρατιωτικοί εφοδιασμοί και οι εξοπλισμοί εκμηδενίζουν σιγά σιγά τη μικρή βιοτεχνία και την εμπορική κίνηση, που τη δυσκόλευαν άλλωστε οι πολυάριθμες πολεμικές επιχειρήσεις στην ξηρά και στη θάλασσα. Η σπάνις των τροφίμων έφερε αύξηση των τιμών και έτσι μείωση της αγοραστικής δύναμης του χρήματος. Πρώτες ύλες σπανίζουν, τα εργατικά χέρια είναι απασχολημένα με τους πολέμους, στην αγορά των δούλων έχουν ύψωθη οι τιμές. Με τέτοιους όρους η δημιουργία καπιταλισμού είναι φυσική, αν όχι αναγκαία· οι κοινωνικές αντιθέσεις που φέρνει μαζί της η κεφαλαιοκρατία αυτή, με τη συγκέντρωση του χρήματος στα χέρια λιγιστών, με την τοκογλυφία και την κερδοσκοπία, όσο κι αν είναι σημαντικές, δεν είναι πάντως τόσο επικίνδυνες, όσο τα ήθικα αποτελέσματά της: Η οικονομική της ύπεροχη τη διευκολύνει να εκτοπίσει τα παλαιά αριστοκρατικά γένη και να δίνει έτσι αυτή σιγά σιγά τον τόνο στην πολιτική και, φυσικά, στην ήθικη και στην πνευματική ζωή της Ελλάδας. Η παράδοση κλονίζεται, επικρατεί παντού πνεύμα εμπορίου και νεοπλουτισμού, ιδέες άβασάνιστα γίνονται δεχτές και άβασάνιστα απορρίχνονται, σε όλους τους τομείς της ζωής το δρόμο στην επιτυχία τον ανοίγει όχι πια η οικογενειακή παράδοση και η προσωπική αξία, αλλά αποκλειστικά το χρήμα.

Οι διαρκείς εξάλλου πόλεμοι από τη μια μεριά και από την άλλη η οικονομική δυσπραγία δημιουργούν στις δημοκρατούμενες πόλεις ένα προλεταριάτο που ζη έιτε ως έμμισθο όργανο των πολιτικών κομμάτων έιτε ως έμμισθο όργανο της πολιτείας (δικαστές κτλ.), άνικανο βέβαια να κρατήσει και να συνεχίσει μια μεγάλη πολιτική παράδοση, ικανότατο

ὅμως νὰ ἀντιδρᾷ σὲ κάθε θετικὴ προσπάθεια πολιτικῆς ἀναδημιουργίας. Στὴν Ἀθήνα εἰδικὰ ἔχει διαμορφωθῆ ἡ θρυλικὴ πιά ὀχλοκρατία τοῦ 4. αἰώνα, ποὺ ἡ ἐπίδρασή της στὴν ἰδιωτικὴ κυρίως ζωὴ καὶ στὸ δίκαιο προσηταιμάζει σιγὰ σιγὰ τὴν ἐκμηδένιση τοῦ Ἀθηναϊκοῦ κράτους. Ἡ δημοκρατία τοῦ 4. αἰώνα δὲν εἶναι πιά ἐκεῖνὴ ποὺ δημιουργεῖ, μὲ τὴν ὀλότητα τῆς ὑπαρξέως της, τὶς ἀξίες τῆς πολιτείας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, ὅπως στὰ χρόνια τοῦ Περικλῆ. Εἶναι μιὰ πολυκέφαλὴ καὶ γι' αὐτὸ ἀκέφαλὴ μάζα ποὺ ζῆ μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ διεκδικῆ τὴν καθημερινή της ζωὴ, ὅχι μονάχα ἀνίκανη νὰ δημιουργήσῃ ἡ ἴδια πολιτισμό, ἀλλὰ καὶ ἱκανὴ νὰ παρασύρῃ ὅ,τι ἀγαθὸ εἶχε γίνεῖ ὡς τότε, στὴν ἀγορὰ καὶ στὴ λάσπη.

Ὁ ἀτομικισμὸς τῶν σοφιστῶν, ποὺ τὸν 5. αἰώνα ἐπιδρούσαν μόνο στοὺς νέους ἀριστοκρατικῶν οἰκογενειῶν, μεταδίδεται τώρα καὶ γίνεταί πᾶσι τοῦ λαοῦ, ἡ πολιτεία ὡς ἐνότητα διαλύεται, ὁ ἄνθρωπος ἀρχίζει νὰ ἀπομονώνεται, νὰ ζῆ καὶ νὰ σκέφτεται μόνος.

Εἶναι ἡ πρώτη φορὰ στὴν ἑλληνικὴ ἱστορία ποὺ τὸ ἄτομο χάνει τὴ σύνδεσή του μὲ τὴν ὀλότητα τῆς πόλης καὶ γυρίζει πρὸς τὸν ἑαυτὸ του : Τὴν ἐξατομίκευση αὐτὴ μπορούμε νὰ τὴν παρακολουθήσουμε σὲ ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις τῆς πνευματικῆς ζωῆς στὸν 4. αἰώνα, ἀπὸ τὶς οὐσιαστικότερες ὡς τὶς πρὶ ἀσήμαντες ἐκφάνσεις της. Στὴν εἰσαγωγή ἢ στὴ διάδοση θεῶν μὲ φανερὴ ἐξειδίκευση (Ἀσκληπιός), στὴν καθιέρωση νέων λογοτεχνικῶν εἰδῶν (ἀστὶκὴ κωμῳδία), νέων καλλιτεχνικῶν ἐκφράσεων (ἀπομόνωση τοῦ μουσικοῦ στοιχείου ἀπὸ τὸ λόγο καὶ χωριστὴ του ἀνάπτυξη) καὶ νέων γλυπτικῶν θεμάτων (ὁ πόνος : Σκόπας), στὴν ἐμφάνιση τῆς φιλίας ἀντὶ τοῦ παιδικοῦ ἔρωτα, στὶς ἐρωτῆσεις ἀκόμη ποὺ ὑποβάλλονται στοὺς Δελφούς. Σ' ὅλες τὶς περιπτώσεις αὐτὲς ἀρχίζει πιά νὰ ζῆ τὸ ἄτομο, τὸ ἕνα καὶ μοναχικὸ, μὲ τὰ ἀτομικὰ του καὶ ἀνεπανάληπτα αἰσθήματα, μὲ τὴ δική του μοῖρα.

Ἡ διάλυση γίνεταί ἀκόμη πρὶ φανερῆ στὶς ἀξίες ποὺ ἀκεραίαναν κατὰ τὸν 5. αἰώνα τὴ συνείδηση τοῦ καλοῦ καγαθοῦ. Τὸν 4. αἰώνα ἡ πόλις εἶναι πιά κάτι τὸ συμβατικὸ, ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὴν ὑπόστασι τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ νόμος γίνεταί καὶ αὐτὸς συμβατικότητά, ἀντίθετη μὲ τὴ φύση, δεσμεύει καὶ περιορίζει τὴν περιοχὴ ποὺ μέσα της ἀνάλογα μὲ τὶς δικές του δυνατότητες θὰ μπορούσε νὰ κινηθῆ ὁ καθένας. Ὁ μῦθος γίνεταί σιγὰ σιγὰ παραμῦθι καὶ μόνο μὲ τὸ πάθος τοῦ Εὐριπίδη, τοῦ Ἰσοκράτη καὶ τοῦ Πλάτωνος θὰ κρατήσῃ γιὰ λίγο ἀκόμη τὴν ἀποστολή του. Ἡ πορεία τῆς ποιήσεως ὑποδηλώνεται ἀπὸ πολὺ νωρὶς στὸ ἔργο τοῦ Εὐριπίδη : Ὁ ἄνθρωπος λύνεταί ἀπὸ τὶς ἐνωτικὲς ἀρχές, ποὺ τὸν δέξαν μὲ τὸν οὐρανὸ καὶ τὴ γῆ, ἀπὸ τὶς μυστικὲς, τὶς ἔξω—καὶ ἐνδοκοσμικὲς ἀρχές, ποὺ δίδαν ὡς τὰ τότε νόημα στὴ ζωὴ του. Ἡ μορφή ἔχει

σπάσει πιά και άπλώνεται στο άπειρο. Το πνεύμα, που δέν είναι άξιο νά πλάση τραγωδίες και διθυράμβους, πλάθει άστική κωμωδία, πεζό λόγο και συστηματική φιλοσοφία. Μετά από τόν 'Αριστοτέλη ή διάλυση θ' άποτελειωθή.

Τό πολιτικό ένδιαφέρον, φυσικά, όχι μόνο δέ μειώνεται, άλλα και δίνει αυτό τόν τόνο στη ζωή της άγοράς και τών βιβλίων. Δέν είναι όμως έκείνο, που μέσα από τη συντριμμένη ψυχή του ύμνησε και λαχτάρησε ό Θουκυδίδης.

'Η άναρχούμενη μάζα, που ένδιαφέρεται και τώρα για τά «κοινά», που είναι ένήμερη σε όλες τις λεπτομέρειες της έσωτερικής πολιτικής και της διπλωματίας, χωρίς πιά τούς ούσιαστικούς δεσμούς της με την Πόλη, βλέπει στην πολιτική τό κατάλληλο όργανο για τις πιό άμεσες ύλικές της ανάγκες, και έτσι διευκολύνει νά εμφανιστούν δημαγωγοί, που τήν παρασύρουν και τούς παρασύρει στις πιό άκριτες πολιτικά και ήθικά πράξεις.

'Ενώ στις δημοκρατούμενες πόλεις κυριαρχεί ή όγλοκρατία αυτή, από τά άπολυταρχικά κυρίως κράτη προέρχεται ένα άλλο ιδιότυπο χαρχατηριστικό του 4. αιώνα, που θα άποτελέση σε λίγο σημαντικό παράγοντα για τήν εξέλιξη της έλληνικής πολιτικής ζωής: 'Η κυριαρχία του στρατοκρατικού πνεύματος, ή δημιουργία μισθοφορικών στρατευμάτων και άποτελέσματά τους οι ληστρικές συμμορίες.

'Ενώ ή άθηναϊκή διπλωματία προσπαθεί με συνεχείς διαπραγματεύσεις και με άτέλειωτες συζητήσεις νά αντιμετώπιση τά ποικίλα προβλήματα, τά άπολυταρχικά κράτη έχουν ένα άπλούστερο μέσο: κινήτοποιούν τις στρατιωτικές δυνάμεις τους και άπομακρύνουν έτσι βίαια κάθε δυσκολία που βρίσκεται μπροστά τους.

Και κοντά σ' αυτό, οι συνηθισμένοι στη ζωή του στρατοπέδου και της μάχης, όταν δέν μπορούν νά παρασύρουν τη χώρα σε πολεμικές ένέργειες, φεύγουν οι ίδιοι (καθώς πιέζονται κιόλας από τήν οικονομική άνέχεια) από τις πόλεις, σχηματίζουν στρατούς «χωρίς καμιά πατρίδα» και είτε προσφέρουν τις ύπηρεσίες τους σε μιá όποιαδήποτε πλούσια χώρα είτε ρίχνονται άνεμπόδιστα σε λεηλασίες, όποτε τούς δίνεται ή εύκαιρία. 'Η ανάπτυξη αυτή τών «πληνωμένων», όπως τά όνομάζουν οι άρχαίοι, μισθοφορικών στρατευμάτων έχει κινήσει ξεχωριστό τό ένδιαφέρον και του 'Ισοκράτη. Πρόκειται για έναν καινούριο έθνικό κίνδυνο, γιατί, ξεριζωμένοι καθώς είναι από τη φύση και τήν ιστορία της γής τους, όχι μονάχα πουλάνε τήν πολεμική τους άκλή σε όποιον και για όποιον του χρειαστή σκοπό, άλλα και σιγά σιγά εξέλισσονται σε πανίσχυρα ληστρικά σώματα, που παραλύουν τήν ελεύθερη εξέλιξη του έθνους.

Κάτι παρόμοιο γίνεται και στη θάλασσα. "Όσο βαστούσε η άθρηναϊκή θαλασσοκρατορία, ούτε να δημιουργηθῆ ούτε να συντηρηθῆ μπορούσε βέβαια πειρατικός στόλος. Ἀμέσως ἕμως μετά ἀπό τῆ διάλυσή της, και ἀφοῦ ἡ Σπάρτη ἔδειξε πῶς δὲν μπορούσε να διατηρήσει οὔτε μισθοφορικό καν ναυτικό, ἡ πειρατεία ὀργανώνεται, δημιουργοῦνται ναυτικά σώματα, πειρατικές βάσεις, στόλοι πειρατικοί.

"Άλλα δευτερώτερα χαρακτηριστικά τῆς ἴδιας περιόδου εἶναι ὁ ὑπερπληθυσμός, πού μολονότι ξεκίνησε ἀπό τὴν οικονομική ἀκμὴ τοῦ 5. αἰώνα δὲν ἐμποδίζεται και τώρα ἀπό τὴν ἀνέχεια, και ἡ ἀστυφιλία πού ἐπιβάλλεται ἀπό τοὺς ἀδιάκοπους πολέμους και τὶς δεντροτομήσεις στὴν ὑπαιθρη γῶρα'.

Οἱ συνθήκες αὐτὲς δὲν εἶναι φαινόμενα μοναχικά, οὔτε και μπορούν να ἀντιμετωπισθοῦν ξεμοναχιασμένα. Ἡθικοί, ἔθνικοί, οικονομικοί και κοινωνικοί λόγοι ἐπιβάλλουν πιά τὴν ἄρση τῆς πολιτειακῆς μορφῆς πού ἀκεραιώθηκε τὸν 5. αἰώνα, τῆ μορφῆ τῆς πόλης-κράτους. Μέσα στοὺς ἐμφύλιους πολέμους, τὴν ἔθνική ταπείνωση ἀπό τοὺς Πέρσες, τὴν ἔλ-λειψῆ ἔδω και τὴν ὑπεραφρονία ἐκεῖ πρώτων ἑλῶν, τὴν κοινωνική ἀνισόττητα σὲ κάθε πόλη, ἀποκαλύπτεται σιγά σιγά ὡς μόνη δυνατότητα ἀναπροσαρμογῆς τῆς ἑλληνικῆς ζωῆς ἡ ὑπερνίκηση τῆς πόλης-κράτους και ἡ δημιουργία ἄλλης μεγαλύτερης πολιτικῆς ἐνότηττας, πού θὰ ἀντιμετωπίσει ἔτσι ὄχι πιά χωριστά, ἀλλὰ για ὅλους μαζί τοὺς Ἑλληνες τὰ

1. Περιγραφὲς τῆς ἐποχῆς αὐτῆς δίνουν πολλοὶ νεώτεροι μελετητές. Ἀναφέρω ξεχωριστά τοὺς *Kaerst J.*, *Geschichte des Hellenismus I*³ (Leipzig und Berlin 1927), *Beloeh*, *Griechische Geschichte III*² 1 και 2 (Berlin und Leipzig 1922), *Meyer Ed.*, *Geschichte des Altertums V*, 4 (Berlin 1902), *Gregor J.*, *Alexander der Grosse* (München 1940), *Pöhlmann-Oertel*, *Geschichte der sozialen Frage und des Sozialismus in der antiken Welt I-II*³ (München 1925). *Glotz C.*, *Göhen R.*, *Histoire grecque III* (Paris 1936), *Laistner M. L. W.*, *A History of the Greek World from 479 to 323 B. C.* London 1936. *Rostovtzeff M.* (μετάφραση S. D. Duff), *A History of the Ancient World I*³ (Oxford 1930). The *Cambridge Ancient History VI* (κεφάλαια I, XIV και XVI ἀπό τὸν W. W. Tarn, κεφάλαια VIII και IX ἀπό τὸν A. W. Pickard) Cambridge 1927. Εἰδικότερα για τὴν οικονομία χρήσιμες εἶναι οἱ ἑλληνικὲς μελέτες τοῦ *Χαριτάκη Γ.*, Ἡ Ἑλληνική οικονομία κατὰ τὸν 4. π.Χ. αἰώνα. Ἐπιθεώρησις Κοινωνικῆς και Δημοσιῆς Οἰκονομικῆς 10 (1941) 161-168. *Κατηφόρη Ἰ. Σπ.*, Ἡ βαθμὴς οικονομικῆς ἐξελίξεως τῆς ἀρχαιότητος. Ἐπιθεώρησις κτλ. ὅ.π.π. 11 (1942) 56-75, ὅπου και ἄλλη βιβλιογραφία. Για τὸν ὑπερπληθυσμὸ ἰδὲς και Ἄνδρεάδου Γ., *La population de l'Attique aux V et VI siècles.* Ἐργα Ἀνδρεάδου (Ἀθῆναι 1939) I 231 κ.ἑ. Μολονότι δὲν εἶναι εἰδικὰ παρέχουν ἕμως πλουσιότατα στοιχεία τὰ συνθετικά ἔργα, τοῦ *Spengler O.*, *Der Untergang des Abendlandes* και τοῦ *Joel K.*, *Wandlungen der Weltanschauung.*

έθνικὰ, τὰ οἰκονομικὰ καὶ τὰ κοινωνικὰ προβλήματα τοῦ 4. αἰώνα.

Ἔτσι ζῆ τὸ πρόβλημα καὶ ὁ Ἰσοκράτης. Ἄν μπορούσαν κάποτε ὅλοι οἱ Ἕλληνες νὰ ἐνωθοῦν, καὶ ἔθνικὰ θὰ μπορούσαν ν' ἀποκατασταθοῦν καὶ τὶς ἄπειρες οἰκονομικὰς ἀνωμαλίες, ποὺ προκαλοῦσαν οἱ ἐμφύλιοι πόλεμοι, θὰ τὶς ἔλυαν ὀριστικά.

Ἡ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΑ ΙΔΕΑ

Δὲν εἶναι βέβαια ὁ Ἰσοκράτης πρῶτος, ποὺ εἶναι τὸ σύνθημα τῆς ἐνώσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ὁ ἴδιος ἄλλωστε παρατηρεῖ πὼς γιὰ τὸ ἴδιο θέμα εἶχαν μιλήσει καὶ πολλοὶ ἄλλοι πρὶν ἀπὸ αὐτόν. Ἡ πανελληνία ιδέα εἶχε γίνει πολλὰς φορὰς ὡς τότε ὄργανο πολιτικῆς στὰ χεῖρα ἀνθρώπων τῆς πράξεως καὶ σύνθημα πνευματικὸν σὲ ἔργα διανοουμένων¹.

Πρῶτο κίνητρο γιὰ νὰ συνειδητοποιηθῆ ἡ κοινότητα τοῦ Ἑλληνισμοῦ στάθηκε ἡ εἰσβολὴ τῶν Περσῶν. Ἡ πανελληνία ἐνωσις στὴ Σαλαμίνα καὶ στὶς Πλαταιάς, ποὺ πῆρε μάλιστα καὶ νομικὴ μορφή μετὰ τὶς συνεδριάσεις τῶν προβούλων στὸν Ἴσθμό τῆς Κορίνθου, ἦταν τὸ πρῶτο βῆμα σὲ σειρά ἀπὸ προσπάθειες, ποὺ, χωρὶς καμιά σχεδὸν ἀνακοπή, φτάνουν ὡς τὸν Ἰσοκράτη. Μετὰ ἀπὸ τὴν περσικὴ καταστροφή, ὁ ἐξωτερικὸς κίνδυνος, ποὺ δημιούργησε τὴν πρώτη πανελληνία συμμαχία, ἔπαυε νὰ ὑπάρχει, ἡ συμμαχία ὅμως δὲ διαλύθηκε, πῆρε ἀπλῶς ἄλλη μορφή καὶ συνεχίστηκε μετὰ τὴν συμμαχία τοῦ 477 καὶ μετὰ κέντρο τὴ Δῆλο ἀρχικά, τελικὰ τὴν Ἀθήνα. Ἡ μετάθεσις ὅμως αὐτὴ στάθηκε μοιραία, γιὰτὶ ἡ Ἀθήνα ἔλλαξε σιγὰ σιγὰ τὴν συμμαχία σὲ ἡγεμονία καὶ δημιούργησε μετὰ τὴν πολιτικὴ της τὶς προϋποθέσεις ποὺ ὀδήγησαν στὸν Πελοποννησιακὸν πόλεμον. Πανελληνίως προθέσεις εἶχε καὶ ἡ ἡγεμονία τῶν Σπαρτιατῶν, ἀδιάφορον ἂν ἡ ἀποτυχία της ἦταν ἀκόμη μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν ἀποτυχία τῆς Ἀθήνας. Στὴν ἴδια σειρά ἀνήκουν καὶ οἱ πανελληνίως ἀμφικτιονικὰς συγκεντρώσεις, ἰδίως στοὺς Δελφούς. Οἱ ἀμφικτιονίως δὲν εἶχαν κανένα πολιτικὸ σκοπὸ. Μετὰ τὸ νὰ συγκεντρῶνται ὅμως τοὺς Ἕλληνας κάθε τόσο ὄχι μόνον στὸν ἴδιον χῶρον ἀλλὰ καὶ μετὰ τὸ ἴδιον ἦθος, μετὰ κοινὴ πίστη σὲ ἀξίες γενικὰ ἑλληνικὰς, συντέλεσαν, πολὺ περισσότερο ἀπὸ ὅ,τι οἱ πολιτικὲς συμμαχίαι, στὴ συνειδητοποίηση τῆς φυλετικῆς κοινότητος ὅλου τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Παράλληλα μετὰ τὶς πραγματοποιήσεις ἢ τὶς προσπάθειαι αὐτὰς τὰ ἴδια πανελληνία ἰδανικὰ ἐκλείσαν στὴν ψυχὴ τους καὶ πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους τοῦ πνεύματος, ὅπως ὁ Φρόνιχος στὶς «Φοίνισσας» του, ὁ Αἰσχύλος στοὺς «Πέρσας», ὁ Πίν-

1. 4 § 3 κ.ε.

2. Κουγιά Β. Σωκο., Ἡ ἰδέα τῆς Κοινωνίας τῶν ἐθνῶν παρὰ τοῖς Ἕλλησι. Ἀθήναι 1928. Kaerst J., Geschichte des Hellenismus I³ (Leipzig 1927) 138-153.

δαρος στὸν πρῶτο «Πυθιόνικο», ὁ Ἡρόδοτος καὶ ἀργότερα ὁ Ἀριστοφάνης στὴν «Εἰρήνη» καὶ στὴ «Λυσιστράτη». Στὰ χρόνια τοῦ Ἰσοκράτη ἡ ἔνωσις ἦταν πιά κοινὸς τύπος στὴ σοφιστικὴ κίνησις (Γοργίας) καὶ στὴ ρητορικὴ (Λυσίας). Βαδίζοντας σὲ ἄλλους δρόμους καὶ ἀπὸ ἄλλες ἀρχὲς ξεκινώντας εἶχε φτάσει καὶ ὁ Πλάτων σὲ μιὰ πολὺ βαθιὰ κατανόησι τῆς ἐλληνικῆς ψυχῆς ὅχι μόνο στὴν ἀντίθεσίν της πρὸς τοὺς «βάρβαρους» γειτονικοὺς λαούς, ἀλλὰ στὰ ἴδια τὰ συστατικὰ, τὰ οὐσιαστικά της στοιχεῖα¹.

Ἐκεῖνο ὅμως πού ξεχωρίζει τὸν Ἰσοκράτη ἀπὸ τοὺς ἐνωτικοὺς τοῦ 5. αἰῶνα, ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, τοὺς ρήτορες καὶ τοὺς σοφιστές, εἶναι ὅτι τὴν ἔνωσις δὲν ἐπιβάλλεται ἀπὸ ἠθικοὺς μόνο λόγους, ἀλλὰ εἶναι αἰτήματα ἠθικὰ, ἐθνικὰ καὶ οἰκονομικὰ μαζί, εἶναι ἡ μόνη λύσις γιὰ νὰ σωθῇ ὁ Ἑλληνισμὸς πού καταρρέει. Γι' αὐτὸ καὶ τὸ «ἐνωτικὸ» τοῦ ἰδανικὸ δὲν εἶναι τὸ ἰδανικὸ ἐνὸς ὄνειροπόλου ἢ λάτρη τῆς Ἑλληνικότητος ὡς μορφῆς ζωῆς, ἀλλὰ ἰδανικὸ θετικῆς πολιτικῆς συνειδήσεως, ἀδιάφορο ἂν τὸ μέσο πού προτείνει γιὰ νὰ πραγματοποιηθῇ ἡ ἔνωσις δὲν ἦταν ἀποτελεσματικὸ.

Ἀρχαῖοι ἀλλὰ καὶ νεώτεροι φιλόλογοι κατηγοροῦσαν πολλὰ φορὲς τὸν Ἰσοκράτη γιὰ τὸ ἀδιάκοπο ξαναγύρισμά του σ' ὅλα τὰ μετὰ ἀπὸ τὸ 380 ἔργα του στὸ ἴδιο πάντα θέμα, τὴν ἔνωσις τῶν Ἑλλήνων καὶ τὴν ἐκστρατεία στὴν Περσία. Τὸ θέμα, ἀλήθεια, εἶναι πάντα τὸ ἴδιο. Ἀλλὰ ἡ προβολὴ του κάθε φορὰ μέσα πρὸς διαφοροποιημένους ἱστορικοὺς ὄρους, ἡ ἐναγώνια χρῆσις του σὲ κάθε κρίσιμη στιγμή θὰ ἔπρεπε νὰ μᾶς ἔκανε πολὺ πρὸς προσεχτικούς: Ἦταν λοιπὸν ἔλλειψις κάθε ἄλλου θέματος ἢ ἡ συνειδήσις τοῦ «ἐνός ἐστι χρεία» πού ξαναφέρει στὸν Ἰσοκράτη τὴν ἴδια πάντα σκέψις; Στὸ ἐρώτημα αὐτὸ θὰ ἀπαντήσουμε μόνον ὅταν δοῦμε πῶς τὸ σύνθημά του δὲν προβάλλεται κάθε φορὰ ὡς αἶτημα ἔξω λογικὸ, ἀλλὰ πῶς ἀναβλύζει μόνο του μέσα ἀπὸ κάθε πονεμένη στιγμὴ, στὴν ψυχὴ ἐνὸς ἀνθρώπου πού ξεπερνώντας τὸ χρόνο συναίρει μέσα του τίς ἀξίες τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ προαισθάνεται νὰ ἀνατέλλῃ ἢ νὰ ἐπιβάλῃ. Τὸ σύνθημά του ἔτσι δὲ θὰ εἶναι φράσις ἀπὸ στενῆς καὶ ἄγονης ψυχῆς, οὔτε κἀν ἀτομικὴ στάσις ἐνὸς καὶ μόνο ἀνθρώπου, ἀλλὰ αἶτημα πού ἡ ἱστορικὴ μοίρα τὸ δημιουργεῖ μέσα στὸ διαλεχτό της, γιὰ νὰ τὸ συνειδητοποιήσῃ, νὰ τὸ κηρύξῃ, νὰ τὸ ἐπιβάλῃ².

1. Ἰδὲς Βουβέση Κ. Ι., Ἡ ἐθνικὴ συνειδήσις τοῦ Πλάτωνος. Ἀθῆναι 1939. Τοῦ ἴδιου, Platon und die Barbaren. Athen 1938.

2. Adams Ch., Recent Views on the Political Influence of Isocrates. Classical Philology 7 (1912) 343-350.

Τὸ 380, ἐποχὴ πού δημοσιεύθηκε ὁ «Πανηγυρικός»¹, τὸ πρῶτο πολιτικὸ φυλλάδιο τοῦ Ἰσοκράτη, ἡ κατάστασις στὴν Ἑλλάδα ἦταν ἀπὸ κάθε ἄποψιν κρίσιμη. Στὶς ἀρχὲς τοῦ 386, μετὰ ἀπὸ τὴν εἰρήνην τοῦ Ἀνταλκίδου, διαλύθηκε ἡ σπαρτιατικὴ ἡγεσία, ἀναγνωρίστηκε ἡ αὐτονομία κάθε ἑλληνικῆς πόλης, παραχωρήθηκαν οἱ μικρασιατικὲς πολιτεῖες στὴν Περσία καὶ ἔγινε ἐπίσημα παραδεχτὴ ἡ ἐπέμβασις τῆς στὶς ἑλληνικὲς ὑποθέσεις. «Ὁ βασιλεὺς Ἀρταξέρξης», ἔλεγε τὸ κείμενο τῆς συνθήκης, «θεωρεῖ δίκαιο νὰ εἶναι δικές του οἱ πολιτεῖες τῆς Ἀσίας καὶ ἀπὸ τὰ νησιὰ οἱ Κλαζομενὲς καὶ ἡ Κύπρος, ἀλλὰ ἀφήνει αὐτόνομες τὶς ἄλλες ἑλληνικὲς πολιτεῖες, ἀδιάφορο ἂν μικρὲς ἢ μεγάλες, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Λήμνον, τὴν Ἰμβρο καὶ τὴ Σκύρο, πού, ὅπως παλαιότερα, πρέπει νὰ ἀνήκουν στοὺς Ἀθηναίους. Ὅποιους δὲ σεβαστοῦν αὐτὴ τὴν εἰρήνην θὰ τοὺς πολεμήσω, μὲ ὅσους συνεργάζονται πολιτικὰ μαζί μου, στὴν ξηρὰ καὶ στὴ θάλασσα, μὲ πλοῖα καὶ μὲ χρήματα»². Ἡ εἰρήνην ὅμως αὐτὴ ὠφέλησε μονάχα τὴν Περσία, ἐνῶ γιὰ τὴν Ἑλλάδα στάθηκε ἀληθινὴ συμφορὰ: Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς καταστροφὲς πού φέρναν, ὅπως εἶπαμε, τὰ «πλανώμενα» στρατεύματα στὴν ξηρὰ καὶ οἱ πειρατικὸι στόλοι στὴ θάλασσα, τὰ μικρὰ κρατίδια ἀπαλλαγμένα τώρα ἀπὸ τὴν κυριαρχία μιᾶς τρίτης δυνάμεως ξανάρχισαν τοὺς πολέμους μεταξὺ τους ἐνῶ, παράλληλα, οἱ πολιτικὲς διαμάχες μέσα σὲ κάθε πόλιν ἔγιναν ὀξύτερες. Ἡ Σπάρτη, ἀδιαφορώντας γιὰ τοὺς ἄλλους τῆς εἰρήνης, κατὰστρεψε τὸ 385 τὴ Μαντινείαν, κατέλαβε τὸ 382 τὴν ἀκρόπολιν τῆς Θήβας καὶ ἔστησε πολιτορχία στὸ Φλειοῦντα καὶ στὴν Ὀλυμπον, ἐνῶ ἡ Ἀθήνα, ἀδύνατη ἀκόμη ὕστερα ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματα τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, κλονισμένη ἀπὸ τοὺς ἐσωτερικοὺς πολιτικοὺς ἀγῶνες τῆς καὶ ἀπὸ τὸν Κό-

1. Ὁ λόγος χρονολογεῖται ἀπὸ τὴ μνεία 4 § 126 τῆς πολιτορχίας τῶν Ὀλυμπίων καὶ τῶν Φλειαισίων. Γιὰ ποιὰ «πανήγυρη» προορίζεται δὲν μπορούμε ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ κείμενο νὰ τὸ συμπεράνουμε, ἴσως ὅμως θὰ πρόκειται γιὰ τοὺς ἀγῶνες τῆς Ὀλυμπίας καὶ ὄχι γιὰ τὰ Παναθηναῖα. Μὲ τὸ ἴδιο θέμα, πρὶν ἀπὸ τὸν Ἰσοκράτη, εἶχε μιλήσει στὴν Ὀλυμπία καὶ ὁ Γοργίας. Ἡ Ὀλυμπία ἄλλοστε καὶ ὄχι ἡ Ἀθήνα ἦταν ἡ πιὸ κατάλληλη χώρα γιὰ ν' ἀκουστοῦν, τὴν ἐποχὴ πού μαζεύονταν ἀντιπρόσωποι ἀπὸ ὅλα τὰ μέρη τῆς Ἑλλάδας, πανελληνίους ιδέες. Ἰδὲ *Rauchenstein-Müncher*, *Ausgewählte Reden* (Berlin 1908) 22 κ.ἑ. Ὅτι ὅμως τὸ λόγο τὸν εἶπε ὁ ἴδιος ὁ Ἰσοκράτης, ὅπως νόμιζαν οἱ ἀρχαῖοι φιλόλογοι (Φιλοστράτου, Βίοι σοφιστῶν I, 17, 2) αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι σωστό. Ἰδὲ 15, 147 καὶ 5, 11. Καὶ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Ἰσοκράτη (§ 14) καὶ ἀπὸ ἄλλες ἀρχαῖες πηγὲς μαθαίνουμε πὼς ὁ λόγος, πρὶν κυκλοφορήσῃ, δουλεύτηκε πολὺ καιρὸ. [Λογγίνου]. Περὶ ὕψους 4, 2, *Διονυσίου*, Περὶ συνθέσεως ὀνομάτων 208.

2. *Ξενοφῶντος*, Ἑλληνικά V 1, 6. 25. Πρβλ. *Nolte F.*, *Die historisch-politischen Voraussetzungen des Königsfriedens von 386 r. Chr.* Frankfurt 1923.

ρινθιακό πόλεμο, ήταν υποχρεωμένη να παρακολουθή τα γεγονότα αμέτοχη.

Πού θα τέλειωναν οι αποσυνθετικές αυτές τάσεις αν οι πόλεμοι συνεχίζονταν έστω και για λίγο ακόμη, αν η Περσία εκμεταλλευόταν τις διαμάχες και έστελνε στρατεύματα με καταχρηστικούς σκοπούς, και αν οι οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες εξαντλούσαν την άντοχη των κατοίκων και της χώρας; 'Ο 'Ισοκράτης βλέπει τον κίνδυνο και ρίχνει, πρώτη τότε φορά, τα συνθήματα της πολιτικής του με τον «Πανηγυρικό».

Δεν υπάρχει καμιά άλλη σωτηρία από το 1) να ένωθούν όλοι οι Έλληνες, 2) να προλάβουν την επίθεση των Περσών με το να έπιτεθούν πρώτα οι ίδιοι και 3) να κατακτήσουν έδαφη στην 'Ασία για να εκμεταλλευθούν έτσι τις πλουτοπαραγωγικές πηγές της χώρας και να μεταφέρουν εκεί τα πλεονάσματα του πληθυσμού. Για την ένωσή δεν υπάρχει καμιά δυσκολία: είναι τόσο στέρεοι οι έσωτερικοί δεσμοί του Έλληνισμού, ώστε η πολιτική πράξη, που θα τους ένωσή, δεν είναι να κάνει τίποτε άλλο από το να εκφράση πολιτικά ό,τι υπάρχει ήδη ήθικα στη συνείδηση των Έλλήνων. 'Αλλ' ούτε και ο πόλεμος με την Περσία έχει δυσκολίες. 'Ο περσικός στρατός δεν κυβερνιέται από πίστη, δεν έχει ιδεολογία. Τα άτακτα και παρδαλά ασιατικά στήθη θα διαλυθούν πολύ εύκολα κάτω από τη δύναμη των συνταγμένων με ένιαία πίστη, με ένθουσιασμό και πολεμική παράδοση ελληνικών στρατευμάτων. "Όσο για το τρίτο μέρος του προγράμματος, τη λύση των οικονομικοκοινωνικών προβλημάτων με κατάκτηση ανεκμετάλλευτων εδαφικών περιοχών, είναι τόσο πρόδηλη ή ανάγκη και τόσο εύκολη ή επιτυχία, ώστε να μη χρειάζεται επιχειρηματολογία διεξοδική.

Τα τρία μέρη του προγράμματος αυτού που αναπτύσσει ο 'Ισοκράτης στον «Πανηγυρικό» είναι κατ' ουσίαν δύο, γιατί το δεύτερο αποτελεί την ιδεολογική πλαισίωση του τρίτου. 'Η σχέση πάλι του πρώτου με το δεύτερο είναι το ίδιο άμεση, γιατί η ένωσή θα καταλήξει αναγκαστικά στον πόλεμο με την Περσία, όπως και αντίστροφα ο πόλεμος με την Περσία θα παγιώση την ένωσή.

Και τα δυο όμως αυτά μέρη του προγράμματος έχουν πολιτικό ενδιαφέρον μόνο, χωρίς να θίγουν την ουσία της προβληματικότητας του 4. αιώνα. "Ότι το καθεστώς της πόλης-κράτους έχει πια ξεπεραστή και ως πολιτική και ως οικονομική μορφή, ο 'Ισοκράτης το είδε καλά. 'Επίσης σωστά είδε πως οι οικονομικές δυνατότητες του Έλληνισμού ήταν πια ανεπαρκείς για να αντιμετωπιστούν τα μεγάλα προβλήματα που δημιουργήσαν οι πόλεμοι. Άμεση λογική συνέπεια θα ήταν να υποστηριχτή η δημιουργία ένιαίου ελληνικού κράτους και η αναπροσαρμογή των οικονομικών και κοινωνικών όρων. 'Ο 'Ισοκράτης όμως δε φτά-

νει στις ριζικές αυτές λύσεις, που θά ανάτρεπαν επαναστατικά ἴσως, πάντως ὅμως οὐσιαστικά τὴν ὡς τότε πολιτικὴ καὶ οἰκονομικὴ συγκρότηση τῆς Ἑλλάδας, ἀλλὰ προχωρεῖ ἀπλῶς μιὰ θέση πρὸ πέρα. Ἔτσι ἀντὶ γιὰ τὸ ἐνιαῖο ἑλληνικὸ κράτος προτείνει τὴν ἴδρυση συμμαχίας ὅλων τῶν ἑλληνικῶν κρατῶν καὶ ἀντὶ γιὰ τὴν ἀναπροσαρμογὴ τῶν οἰκονομικοκοινωνικῶν ὄρων ἀναπτύσσει πρόγραμμα πολιτικῆς ἱμπεριαλισμοῦ.

Τὸ πρόγραμμα λοιπὸν αὐτὸ εἶναι ἀτελές. Μιὰ τέτοια ὅμως κρίση εἶναι συμπέρασμα κοινωνιολόγου τοῦ 20. αἰῶνα, δὲν εἶναι ἐρμηνεῖα ἱστορίας : Ὁ Ἴσοκράτης ποὺ γεννήθηκε καὶ ἀναπτύχθηκε στὸ καθεστῶς τῆς πόλης-κράτους δὲ θά ἦταν Ἕλληνας, ἀν ὑπερნიκοῦσε ὀλοκληρωτικὰ τὴ μορφὴ ζωῆς, ποὺ ἦταν κάποτε γι' αὐτὸν ἀπόλυτη ἀξία, ἀν τὴν ὑπερνικοῦσε μάλιστα μὲ τὴ ρομαντικὴ χειρονομία ἐνὸς ἀποστάτη), ποὺ ἀπαρνέεται βίαια τὴν ἀστικὴ λ. χ. διαμόρφωση τῆς συνειδήσεώς του. Καὶ στὶς πρὸ ταραχμμένες ὥρες ἡ ἑλληνικὴ ψυχὴ ἀναπτύχθηκε πάντοτε ὀργανικά, καὶ στὶς πρὸ ταραχμμένες ἱστορικὲς περιόδους ἡ ἑλληνικὴ ἱστορία πέρασε ἀπὸ τὴ μιὰ μορφὴ στὴν ἄλλη ὀργανικά, διαλεκτικὰ, ὄχι μὲ ἄλλαματὰ καὶ ἐπαναστάσεις¹. Ὅσο γιὰ τὴν ἱμπεριαλιστικὴν του πολιτικὴν, καὶ αὐτὴ, εἶναι ἡ ἀλήθεια, δὲ λύει, ἀπλῶς καταλύει, καὶ ἀν ἀκόμη πετύχει, τὰ οἰκονομικὰ προβλήματα. Θά ἦταν ὅμως τὸ λιγότερο ἀφελῆς ἢ προσπάθειά νὰ ἐρμηνεύσουμε τὸν ἱμπεριαλισμὸ τοῦ Ἴσοκράτη μόνον ἀπὸ παράγοντες οἰκονομικοπολιτικούς. Τὸ σύνθημα «νὰ φέρομε τὸν πολιτισμὸ στοὺς βαρβάρους», ποὺ ὑποδηλώνεται ἀδιάκοπα σὲ ὅλα τὰ κατὰ τὸν αἰῶνα τοῦ ἔργου καὶ κλείνει κάθε φορὰ τὸ ἱμπεριαλιστικὸ του κήρυγμα, δὲν εἶναι ἡ ἰδεολογικὴ πλασίσωση ἐνὸς ὀμοῦ ἱμπεριαλισμοῦ, πολὺ λιγότερο ἡ ἀγαθὴ διάθεση ἐνὸς καλοῦ ἀνθρώπου γιὰ τοὺς βάρβάρους συνανθρώπους του. Ἡ ἑλληνικὴ συνείδηση δὲν ἔφτασε ποτ' ἐστὴν ἠθικὴ πίστη τοῦ χριστιανοῦ νὰ θεωρήσῃ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους ὡς ἀδερφοὺς καὶ ἴσους. Ὁ πολιτισμὸς ποὺ ἀκραιώθηκε στὰ τέλη τοῦ 5. αἰῶνα σπάζει τὴν τὴν πλαισίωσίν του καὶ σύμφωνα μὲ τὴ μοίρα κάθε ὄρμασμένου πολιτισμοῦ γυρεύει διέξοδο, ἀπλωμα—σπάζει τὴ μορφὴν του καὶ ἐκτείνεται στὸ ἄπειρο. Ὁ Ἴσοκράτης, ποὺ δὲν ἦταν ἱεραπόστολος ἢ πρόεδρος ἐκπολιτιστικῆς ἐταιρείας, γίνεται καὶ ἐδῶ ὄργανο μοίρας ἱστορικῆς.

Ἡ συμμαχία τῶν Ἑλλήνων θά ἀποτελεσθῆ φυσικὰ ἀπὸ ὅλα τὰ

1. Τὸ ἱμπεριαλιστικὸ καὶ ὄχι κοινωνικὸ πρόγραμμα τοῦ Ἴσοκράτη θά μπορούσε νὰ ἐρμηνευθῆ καὶ γενικότερα ἀπὸ τὴ συντηρητικότητά τῆς ἑλληνικῆς ψυχῆς, ποὺ ἐκφραζότανε μέσα σὲ τυπικὲς μορφὲς ζωῆς ἀνανεώνοντάς τις ἐσωτερικά, χωρὶς νὰ τις ἀντικαθιστᾷ μὲ ὀλέτελα καινούριες. Ἰδὲς Joel K., Geschichte ὁ.π.π. 81 κ.ἑ.

έλληνικά κράτη. Παρά την ήθική όμως ισότητα, πού θα έχουν όλα μεταξὺ τους, ἡ ἡγεσία ἀνήκει δικαιοματικά στο κράτος πού κράτησε ὡς τώρα τὰ σκῆπτρα στήν ἠθική, πνευματική καί πολεμική ἱστορία τῆς Ἑλλάδας. Τὸ κήρυγμα τῆς συμπιλίωσης ὅλου τοῦ Ἑλληνισμοῦ δύσκολα θὰ μπορούσε νὰ συνταξιασθῆ μετὴν ἐξάρση ἐνὸς μοναχὰ ἑλληνικοῦ κράτους καί τὴν ὑποτίμηση τῶν ἄλλων. Ὁ Ἰσοκράτης ὅμως παραμερίζει τὴ δυσκολία αὐτή καί ἀντιπαρατάσσει στὴ Σπάρτη τὴν ἄλλη δύναμη, πού διεκδικεῖ τὴν ἡγεμονία, τὴν Ἀθήνα, πλέκοντάς τῆς διεξοδικὸ καί ὀραϊότατο ἐγκώμιο.

Ἡ Ἀθήνα εἶναι μιὰ δύναμη μετὰ τεράστια πολιτικὴ καί στρατιωτικὴ πείρα. «Ἄν πρέπη γιὰ κάθε ἓνα ἔργο νὰ τιμῶνται αὐτοὶ πού εἶναι οἱ πιὸ ἐμπειροὶ καί πού ἔχουν τὴ μεγαλύτερη δύναμη, σὲ μᾶς χωρὶς συζήτηση ἀνήκει νὰ πάρομεν ξανὰ τὴν ἡγεμονία πού εἴχαμε καί ἄλλοτε. Γιατὴ κανεὶς δὲ θὰ μπορούσε νὰ παρουσιάσῃ ἄλλη πόλη τόσο ἀνώτερη στοὺς πολέμους τῆς ξηρᾶς, ὅσο ξεχωρίζει ἡ δική μας στοὺς κινδύνους τῆς θάλασσας» (21). Ἡ ἀνωτερότητα αὐτὴ δὲν ἔχει ἀποχτηθῆ τώρα μόνις. Εἶναι πολὺ παλαιά. «Ἀπ' ὅλους εἶναι παραδεχτὸ πὼς ἡ πόλη μας εἶναι ἡ πιὸ παλαιὰ καί ἡ πιὸ μεγάλη καί ἡ πιὸ φημισμένη σὲ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους» (23). Δὲν πρόκειται γιὰ μιὰν ἀνωτερότητα μόνο στοὺς πολέμους. «Γιατὴ πραγματικά θὰ βροῦμε ὅτι ὄχι μόνο στοὺς πολεμικοὺς κινδύνους, ἀλλὰ γενικά στο ἦθος πού ἔχομε καί στὴν ἰδιωτικὴ καί στὴ δημόσια ζωὴ μας καί πού μετὰ τὴ βοήθειά του μπορούμε νὰ ὑπάρχομε, αὐτὴ εἶναι σχεδὸν ἐξ ὀλοκλήρου ἡ αἰτία» (26). Δυὸ ἀπὸ τὰ πιὸ μεγάλα ἀγαθὰ τοῦ ἀνθρώπου, οἱ καρποὶ τῆς γῆς, «πού μᾶς ἔχουν ἀπαλλάξει ἀπὸ τὸ νὰ ζοῦμε ὅπως ζοῦν τὰ θηρία» καί οἱ θρησκευτικὲς τελετὲς στὰ Ἐλευσίνα, «πού ὅσοι ἔχουν συμμετάσχει σ' αὐτὲς ἔχουν πιὸ γλυκιὰς τὶς ἐλπίδες γιὰ τὸ τέλος τῆς ζωῆς καί γιὰ τὴν αἰωνιότητα» (28) εἶναι δῶρα τῶν θεῶν στὴν Ἀθήνα, ἀλλὰ μαζί καί δῶρα τῆς Ἀθῆνας σὲ ὅλοκληρο τὸν κόσμο. Δικὴ τῆς εἶναι καί ἡ φροντίδα γιὰ τὴ δημιουργία τῶν ἀποικιῶν. «Βλέποντας πὼς οἱ βάρβαροι εἶχαν στὰ χέρια τους τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς γῆς, ἐνῶ οἱ Ἕλληνες ζοῦσαν περιορισμένοι σὲ στενὸ χῶρο καί μὴν ἔχοντας χτήματα ἐπιβουλεύονταν ὁ ἓνας τὸν ἄλλο καί κάνανε πολέμους μεταξύ τους καί ἔτσι χάνονταν ἄλλοι ἐπειδὴ δὲν εἶχαν τὸ καθημερινὸ καί ἄλλοι ἀπὸ τοὺς πολέμους, οὔτε καί γι' αὐτὰ ἀδιαφόρησε, ἀλλὰ ἔστειλε στὶς πολιτεῖες ἀρχηγούς, καί αὐτοὶ ἀφοῦ πήρανε μαζί τους τοὺς πιὸ φτωχοὺς γίνανε στρατηγοὶ τους, νικῆσαν πολεμώντας τοὺς βαρβάρους, ἔχτισαν πολλὰς πολιτεῖες καί στὶς δυὸ ἡπείρους, ἐγκατάστησαν ἀνθρώπους στὰ νησιά καί ἔτσι ἔσωσαν καί τοὺς δυὸ, καί αὐτοὺς πού τοὺς ἀκολούθησαν καί αὐτοὺς πού μεῖναν» (35). Δὲ φρόντισε ὅμως μονάχα γι' αὐτά. Ἀφοῦ πέτυχε τὸ σπουδαιότερο ἀπὸ

όλα, να βρῆ τροφή σ' αὐτούς πού εἶχαν ἀνάγκη, νοιάστηκε ἔπειτα καί γιὰ νά κἀνῆ τῆ ζωῆ τους καλύτερη, δίνοντάς τους καί τὰ ἄλλα, ὅσα χρειάζεται μιὰ κοινωνία ἀνθρώπων. «Γιατί ἐνῶ βρῆκε τοὺς Ἕλληνες νά ζοῦν χωρὶς νόμους καί νά κατοικοῦν σκάρπια, καί ἔτσι ἄλλους νά τοὺς ἐκμεταλλεύονται οἱ τύραννοι καί ἄλλοι νά χάνονται ἀπὸ τὴν ἀνομία, τοὺς λύτρωσε καί ἀπ' αὐτὰ τὰ κακὰ μὲ τὸ νά γίνῃ σὲ ἄλλους ἢ προστάτρια καί μὲ τὸ νά προβάλλῃ σὲ ἄλλους παράδειγμα τὸν ἑαυτὸ τῆς. Ἔτσι πρώ-τη καί νόμους ὄρισε καί πολίτευμα κατάρτισε» (39). Ἄλλὰ καί οἱ διά-φορες τέχνες, ὅσες χρησιμεύουν γιὰ τίς ἀνάγκες ἢ τίς χαρὲς τῆς ζωῆς, εἶναι καί πάλι τῆς Ἀθήνας ἔργο. «Ἄλλὰ καί τὴν ἄλλη ὀργάνωσή τῆς τὴν ἔκανε μὲ τόσο φιλόξενο καί οἰκεῖο πνεῦμα γιὰ ὅλους, καί γι αὐ-τοὺς πού χρειάζονται χρήματα καί γι αὐτούς πού θέλουν νά χαροῦν ὅσα ἔχουν, ὅστε νά ταιριάζῃ καί στοὺς δυὸ καί ἔτσι νά μὴν εἶναι ἀχρη-στη οὔτε στοὺς πλούσιους, οὔτε σὲ αὐτοὺς πού δυστυχοῦν στὴν πατρι-δα τους, ἀλλὰ καί οἱ δυὸ νά βρίσκουν στὴν Ἀθήνα, οἱ πρώτοι ἐξαιρετι-κὰ εὐχάριστες διασκεδάσεις καί οἱ ἄλλοι ἀσφαλέστατο καταφύγιο» (41). Δικὴ τῆς φροντίδα εἶναι ἀκόμη καί τὸ ἐμπόριο, τὸ εἰσαγωγικὸ καί τὸ ἐξαγωγικὸ, πού τὸ διευκολύνει μὲ τὸν καλύτερο τρόπο τὸ λιμάνι τοῦ Πειραιᾶ, καθὼς βρίσκεται στὴ μέση τῆς Ἑλλάδας.

Δίκαια ἐπαινοῦνται ἐκεῖνοι πού καθιέρωσαν τίς «Παναγήρεις», γιατί, ὅταν γίνονται οἱ πανελλήνιες αὐτὲς γιορτές, σταματοῦν οἱ πόλε-μοι, διαλύονται οἱ ἔχθρες καί μέσα σὲ κοινὲς προσευχὰς καί σὲ θυσίαις ξαναθυμᾶται ὁ καθένας τὴ συγγένειά του μὲ ὅλους τοὺς Ἕλληνες, ἀνα-εῶνε τοὺς φιλικούς του δεσμούς, δημιουργεῖ καινούριους καί ἔτσι ὅλοι οἱ Ἕλληνες συνδέονται καί πάλι μεταξὺ τους. Τίς ὄρες αὐτὲς καί οἱ ἄπλοοι ἄνθρωποι καί οἱ ξεχωριστοὶ δὲ χάνουν τὸν καιρὸ τους, γιατί οἱ πρῶτοι παρακολουθοῦν τοὺς ἀγῶνες καί καμαρώνουν τοὺς δικούς τους ἀθλητὲς, ἐνῶ οἱ ἄλλοι δείχνουν τὰ χαρίσματα τους καί χαιρόνται, ζέ-ροντας πὼς γι αὐτοὺς μαζεύτηκε ὁ κόσμος. Οὔτε ὅμως σ' αὐτὰ ἔχει μείνει πίσω ἡ Ἀθήνα. Οἱ γιορτὲς τῆς εἶναι πολλές καί ὠραιότατες, ἄλλες ξεχωριστὲς γιὰ τὴν πολυτέλεια καί ἄλλες γιὰ τὸν καλλιτεχνικὸ τους χαρακτήρα, καί ὁ κόσμος πού τίς παρακολουθεῖ εἶναι πάντοτε πολ-λός. «Ἐδῶ μπορεῖ κανεὶς νά βρῆ, περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο μέρος, καί φίλιες ἀπόλυτης ἐμπιστοσύνης καί νά δημιουργήσῃ σχέσεις κάθε λογῆς καί νά παρακολουθῆσῃ ἀγῶνες ὅχι μόνο ταχύτητας καί δύναμης, ἀλλὰ καί λόγον καί πνεύματος» (45). Καί τὸ πῶς σπουδαῖο : «Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ αὐτὰ, οἱ ἄλλες γιορτὲς γίνονται σὲ πολλὰ ἀρχαῖα χρονικὰ δια-στήματα καί γρήγορα τελειώνουν· ἡ δικὴ μας ὅμως πόλη γιὰ κείνους πού τὴν ἐπισκέπτονται εἶναι μιὰ παντοτινὴ γιορτὴ» (46). Τῆς Ἀθήνας ἔργο εἶναι ἀκόμη ὁ πνευματικὸς πολιτισμὸς. «Τόσο μάλιστα ἔχει ἀφή-

σει πίσω της ή πόλη μας τους άλλους ανθρώπους στη σκέψη και στο λόγο, ώστε αυτήνη οι μαθητές έχουν γίνει δάσκαλοι των άλλων και έχει κάνει το όνομα των Έλλήνων να μη φαίνεται πώς είναι για φυλή, αλλά για πνευματική καλλιέργεια και να λέγονται Έλληνες πιο πολύ εκείνοι που μετέχουν στη δική μας παιδεία παρά εκείνοι που είναι της ίδιας φυλετικής καταγωγής» (50).

Το ίδιο εξαιρετική είναι και η Αθήνα τις ώρες του πολέμου. Έκείνο που την ξεχωρίζει όταν πολεμάει, είναι πως οι άγωνες της «που είναι πολλοί και φοβεροί και μεγάλοι» (52) έχουν γίνει πάντοτε ή για την άμυνα της χώρας ή για την ελευθερία άλλων. Ποτέ δεν πολέμησε η Αθήνα μόνο και μόνο για να υποδουλώσει άλλους λαούς. Αυτό το νόημα είχαν οι άγωνες της στα μυθικά κιόλας χρόνια, όταν εξεστράτευσε ανάγκασε τους Θηβαίους να δώσουν πίσω τους νεκρούς στον Άδραστο, όταν νίκησε τους Πελοποννησίους που ήρθαν στην Αθήνα με την Εύρουσθέα κνηγώντας τα παιδιά του Ηρακλή, όταν απόκρουσε τους Θράκες με τον Εύμολοπο και τους Σκύθες με τις Αμαζόνες. Αντάξια με τα κατορθώματα αυτά είναι και όσα έκαναν την εποχή των Μηδικών, πολεμώντας σχεδόν μόνοι τους με τις τεράστιες δυνάμεις του Δαρείου και του Ξέρξη για την ελευθερία της πόλης τους και την ελευθερία της Ελλάδας. Και όταν μετά τη συντριβή των Περσών πήραν στα χέρια τους την αρχηγία των Ελλήνων ιδρύοντας την αθηναϊκή ήγεμονία, όλη η Ελλάδα έζησε ως την εποχή του Πελοποννησιακού πολέμου με την πιο μεγάλη ευτυχία. Γιατί η φροντίδα της Αθήνας ήταν πάντα για το καλό των ελληνικών πόλεων, ποτέ για το δικό της το διάφορο... Τι έχει να παρουσιάσει μπροστά σε όλα αυτά η Σπάρτη; Όχι βέβαια μυθική και ιστορική παράδοση ανάλογη με την παράδοση της Αθήνας, πολύ λιγότερο πνευματικά επιτεύγματα. Κι αυτήν ακόμη την ήθικη και στρατιωτική της συμβολή στους Περσικούς πολέμους την αμαυρώνει τώρα η επάισχυντη διαγωγή των άρμοστών, η ιδιοτέλεια και η πνευματική της αδεξιότητα, η αδυναμία της γενικότερα να αντικαταστήσει την Αθήνα στη θέση της ήγεμονίας του Ελληνισμού... «Όλες αυτές τις πράξεις τους αξίζει να τις θυμηθώ κανείς και να αγαναχτήσει για την τωρινή κατάσταση, να νοσταλγήσει την ήγεμονία τη δική μας και να κατηγορήσει τους Λακεδαιμόνιους, που ενώ μπήκαν αρχικά στον πόλεμο για να ελευθερώσουν τους Έλληνες, στο τέλος πολυάριθμους απ' αυτούς παράδωσαν στους βαρβάρους, πέτυχαν να αποσπάσουν τους Ίωνες από την πόλη μας, που ήταν η μητρόπολή τους και που πολλές φορές σωθήκαν από αυτήν, και τους άφησαν στους βαρβάρους, αν και κατέχουν τη χώρα τους δίχως αυτοί να το θέλουν και ποτέ δεν πάψανε να πολεμάνε μαζί τους. Άλλοτε, όταν εμείς ζητούσαμε δικαιολογημένα να διοι-

κοῦμε μερικούς, ἀγαναχτοῦσαν' τώρα ὅμως, ἂν καὶ οἱ Ἴωνες βρίσκονται σὲ τέτοια σκλαβιά, δὲ νοιάζονται καθόλου γι' αὐτούς, πού δὲν τοὺς φτάνει νὰ πληρώνουν φόρους καὶ νὰ βλέπουν τίς ἀροπόλεις τους νὰ τίς ἔχουν οἱ ἐχθροί, ἀλλά, ἐκτός ἀπὸ τίς γενικὲς συμφορές, ὑποφέρουν μαρτύρια σωματικὰ φοβερώτερα ἀπὸ ὅ,τι οἱ σκλάβοι πού τοὺς ἔχουμε ἀγορασμένους. Γιατὶ κανένας ἀπὸ σᾶς δὲ βασανίζει τόσο πολὺ τοὺς δούλους του, ὅσο τιμωροῦνε τοὺς ἐλεύθερους ἐκεῖνοι. Ἄλλὰ τὸ μεγαλύτερο ἀπὸ ὅλα τὰ κακὰ εἶναι ὅταν ἀναγκάζονται νὰ βγαίνουν ἐκστρατεία γιὰ τὴν ἴδια τὴ σκλαβιά καὶ νὰ πολεμᾶνε ἐναντίον ἐκείνων πού ζητᾶνε νὰ εἶναι ἐλεύθεροι, καὶ νὰ ὑπομένουν τέτοιους κινδύνους πού, ἂν νικηθοῦν, θὰ καταστραφοῦν ἐντελῶς, καὶ ἂν νικήσουν, ἀπὸ τότε καὶ πέρα θὰ εἶναι πῶς πολὺ σκλαβωμένοι. Γιὰ ὅλα αὐτὰ ποιοὺς ἄλλους πρέπει νὰ θεωροῦμε ὑπεύθυνους, ἂν ὄχι τοὺς Λακεδαιμόνιους, πού μολονότι ἔχουν τόση δύναμη, βλέπουν ἀδιάφορα τοὺς ἄλλοτε συμμάχους τους νὰ παθαίνουν τέτοιες συμφορές, καὶ τὸ βάρβαρο νὰ δημιουργῆ τὴν ἐξουσία του μὲ τὴ δύναμη τῶν Ἑλλήνων; Ἄλλοτε ἐδιωγχαν τοὺς τυράννους καὶ βοήθοῦσαν τοὺς δημοκρατικούς, τώρα ὅμως ἔχουν ἀλλάξει τόσο πολὺ, ὥστε πολεμᾶνε τίς δημοκρατίες καὶ βοηθοῦν στὴν ἐγκατάσταση μοναρχικῶν καθεστώτων» (122-126).

Τέτοια λοιπὸν εἶναι τῆς Σπάρτης ἡ πολιτικὴ καὶ γι' αὐτὸ δὲν τῆς στέκει νὰ ἔγυρεύη τὴν ἀρχηγία τῶν Ἑλλήνων.

Νὰ ἀνασυσταθῆ ἡ ἡγεμονία τῆς Ἀθήνας, νὰ ἐνωθοῦν ὅλοι οἱ Ἑλληνες σὲ ἐνιαῖο πολιτικὸ σῶμα, νὰ σταματήσῃ ἡ ἀνάμειξη τῆς περσικῆς διπλωματίας στὴν ἐλληνικὴ πολιτικὴ ζωὴ, νὰ περιέλθουν οἱ ἀκαλιέργητες ἐκτάσεις τῆς Ἀσίας στοὺς Ἑλληνες: Μονάχα μὴ πολιτικὴ μὲ τέτοια συνθήματα θὰ μπορούσε νὰ σώσῃ τὴν Ἑλλάδα.

Δυὸ χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὴν κυκλοφορία τοῦ «Πανηγυρικοῦ», τὸ 378, ἡ Ἀθῆνα πετυχαίνει νὰ ἀνασυστήσῃ τὴν ἡγεμονία της¹. Τίς προσπάθειες τίς εἶχε ἀρχίσει ἀπὸ τὸ 384 κιόλας, ἀνανεώνοντας τοὺς συμμαχικούς δεσμούς της μὲ τὴ Χίο, τὴ Μυτιλήνη, τὴ Μήθυμνα καὶ τὸ Βυζάντιο· ἐκεῖνο ὅμως πού τὴ βοήθησε καὶ ἐπιτάχυνε τὴν ἵδρυση τῆς συμμαχίας ἦταν ἡ προκλητικὴ παραβίαση τῆς εἰρήνης τοῦ 387 ἀπὸ τὴ Σπάρτη. Στρατιωτικὲς δυνάμεις της πηγαίνοντας τὸ 382 στὴ Χαλκιδικὴ γιὰ νὰ χτυπήσουν τὴν Ὀλυνθο, πού εἶχε γίνει τὸ κέντρο ἰσχυρῆς συμμαχίας², καθῶς περνοῦσαν ἀπὸ τὴ Θήβα, καταλαμβάνουν τὴν ἀρόπολὴ της. Τὸ

1. Marshall F. H., The Second Athenian Confederacy. Cambridge 1905.

2. Gude M., A History of Olynthus, with a Prosopographia and Testimonia. Baltimore 1933.

σπαρτιατικό πραξικόπημα, πού ήρθε έπειτα από ένα άλλο παρόμοιο, τήν καταστροφή τής Μαντινείας τό 385 και πού τό ακολούθησε λίγο αργότερα ή πολιορκία του Φλειουόντα και τής 'Ολύμπου, ξεσήκωσε τήν άγαναχτήση και τήν άνησυχία όλων των Έλλήνων. 'Η 'Αθήνα άποφασίζει νά μπή στη μέση, βοηθάει πολιτικούς φυγάδες από τή Θήβα και τό 378 διώχνει τους Σπαρτιάτες από τή θηβαϊκή ακρόπολη. Αμέσως μετά συγκεντρώνει τους έχθρους τής Σπάρτης και ιδρύει τή δεύτερη 'Αθηναϊκή συμμαχία.

Τό προπαγανδιστικό φυλλάδιο του 'Ισοκράτη, ό «Πανηγυρικός», θά πρέπει νά βοηθήσει πολύ τή συμμαχική πολιτική τής 'Αθήνας, αλλά νά πούμε, όπως έλεγαν παλαιότεροι φιλόλογοι, πως ή συμμαχία πραγματοποιήθηκε μόνο από τό φυλλάδιο του 'Ισοκράτη, δέν είναι βέβαια σωστό. 'Ο «Πανηγυρικός» άπλως στάθηκε στήριγμα στους πολιτικούς τής 'Αθήνας, πού βρήκαν έξαιρετικό βοήθημα στις προσπάθειές τους τήν είκόνα τής πόλης τους ως τής μόνης πού νοιάστηκε για τό καλό τής 'Ελλάδας από τό πολύ παλαιά χρόνια, ενώ παράλληλα ή άνάλυση τής έπαίσχυντης πολιτικής τής Σπάρτης ίκανοποιούσε όλους τους Έλληνες πού είχαν ύποστη ή είχαν παρακολουθήσει τά πρόσφατα σπαρτιατικά πραξικοπήματα. 'Ο 'Ισοκράτης έδωσε τις γενικές γραμμές τής έπαρχής του, ξεκαθάρισε τά γεγονότα, έβρισε καθαρά τά αίτήματα πού ήταν νά προβληθοούν, και έτσι στάθηκε ή φωνή πού έρμήνευε τις ανάγκες των καιρών'.

Με τήν ίδρυση τής δεύτερης ήγεμονίας ή 'Αθήνα πραγματοποίησε θρίαμβο άνωτερο από κάθε στρατιωτική νίκη. Τό 404 είχε νομιστή πως έπαψε πια νά υπάρχει ως δύναμη πολιτική και στρατιωτική. Τό 378 όμως όχι μόνο ξαναπαίρνει τήν ήγεσία τής έλληνικής ζωής, αλλά και παραμερίζει τή Σπάρτη στερώντας τήν από κάθε προπαγανδιστικό όπλο. "Αν θά μείνη ή όχι στην κυρίαρχη θέση πού ξαναπήρε τό 378 και αν θά βαστάξει ή όχι τό βάρος των αιτημάτων τής έποχής είναι πια ζήτημα καθαρά πολιτικό. Θά χρειαστή νά μήν ξαναγίνουν τά λάθη τής πρώτης ήγεμονίας, νά πειστούν οι Έλληνες για τήν άνιδιοτέλεια τής άθηναϊκής πολιτικής και νά ρυθμιστούν οι άπαιτήσεις των συμμαχικών κρατών με τόν πιό ίκανοποιητικό γι' αυτά τρόπο.

1. Wilamowitz, Aristoteles und Athen (Berlin 1910), II 380 κ.έ., *Wendland. P.*, Beiträge zu athenischen Politik und Publizistik des 4. Jahrhunderts Nachrichten der Königl. Gesellschaft d. Wissensch. (Göttingen) I και II 1910 και *Kessler J.*, Isokrates und die panhellenische Idee (Paderborn 1911) 15 κ.έ. 'Ιδés επίσης *Τζαννετάτου Σ. Θ.*, 'Ο άναμενόμενος έν τώ Πανηγυρικό του 'Ισοκράτους προέχων σκοπός. 'Αθηνά 60, (1956), 183-233 και *Buchner E.*, Der Panegyrikos des Isokrates. Eine historisch-philologische Untersuchung. Wiesbaden 1958 και τή διεξοδική κριτική του *Hans-Joachim Newiger*, *Gnomon* 33 (1961) 761-768.

Ἀπὸ τὸ 378 ὡς τὸ 374 ὁ Ἰσοκράτης διακόπτει τὴ συγγραφικὴ δράση του καὶ συμμετέχει ἐνεργῶς στὴν προσπάθεια νὰ στερεωθῇ ἡ δευτέρη ἡγεμονία τῆς Ἀθήνας. Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ταξίδεψε πολλές φορές σὲ διάφορες ἑλληνικὲς πόλεις βοηθώντας τὸν Τιμόθεο, τὸ φιλογερὸ πρωτοπόρο τῆς νέας ἡγεμονίας, πού προερχότανε ἄλλωστε ἀπὸ τὴ σχολὴ τοῦ Ἰσοκράτη καὶ ἦταν ἀπὸ τοὺς πιὸ ἀγαπημένους μαθητὲς του.

Ἀλλὰ μὲ ὅλο τὸν ἐνθουσιασμὸ πού προκαλέσει ἡ προπαγάνδα γιὰ τὴν ἡγεμονία τῆς Ἀθήνας καὶ τὴν ἔνωση τοῦ Ἑλληνισμοῦ, παρὰ τίς προσπάθειες πού ἔγιναν ἀπὸ τοὺς πολιτικούς τῆς Ἀθήνας, πολὺ γρήγορα παρουσιάστηκαν τόσες δυσκολίες, ὥστε νὰ κινδυνεύει συθέμελα τὸ ἐθνικὸ ἐνωτικὸ πρόγραμμα τοῦ Ἰσοκράτη. Πρῶτη πρῶτη πού ἀντέδρασε ἦταν φυσικὰ ἡ Σπάρτη. Μόλις ἀναδιοργανώθηκε ὁ ἀθηναϊκὸς πολεμικὸς στόλος, ἐτοίμασε ἰσχυρὴ ναυτικὴ δύναμη καὶ τὸ καλοκαίρι τοῦ 376 ἔστειλε 65 τριήρεις κοντὰ στὶς ἀκτὲς τῆς Ἀττικῆς, πού ἀπέκλεισαν τὴν Ἀθήνα, σταμάτησαν τὸν ἀνεφοδιασμὸ τῆς καὶ πῆραν ἀπὸ τὴ συμμαχία τὴ Νάξο, ἀρκετὰ ἄλλα νησιὰ τῶν Κυκλάδων καὶ τὴ Μῆλο. Ἀλλὰ ἡ Ἀθήνα δὲν ἦταν τῶρα στὸ 404. Ἀθηναϊκὸς στόλος ἀπὸ 83 τριήρεις μὲ ναύαρχο τὸ Χαβρία πολιορκήσε γιὰ ἀντιπερισπασμὸ τὴ Νάξο, τράβηξε τοὺς Σπαρτιάτες ἀνάμεσα στὴν Πάρο καὶ στὴ Νάξο καὶ ἐκεῖ κατὰστρεψε ὀλόκληρο τὸ στόλο τους. Ἐνα χρόνο ἀργότερα, τὸ 375, ἡ Σπάρτη ἀναγκάστηκε νὰ ἀναγνωρίσῃ ἐπίσημα τὴ ναυτικὴ ἡγεμονία τῆς Ἀθήνας κι ἔτσι γιὰ λίγο νομίστηκε πὼς ἡσύχασαν τὰ πράγματα, ἀλλὰ στὸ μεταξὺ βγαίνει στὸ προσκήνιο ἡ Θήβη. Ἡ ἀπαλλαγὴ τῆς τὸ χειμῶνα τοῦ 379-378 ἀπὸ τὸ σπαρτιατικὸ ζυγὸ μὲ τὴν ἐπέμβαση τῶν Ἀθηναίων δὲν εἶχε μόνο ὡς ἀποτέλεσμα νὰ χάσῃ ἡ Σπάρτη μιὰ πολύτιμη στρατιωτικὴ καὶ ἀνεφοδιαστικὴ βῆση στὴ Στερεὰ Ἑλλάδα,

1. [Πλουτάρχου], ἔ.π.π. 9. Ἀκροαταὶ δ' αὐτοῦ ἐγένοντο εἰς ἑκατόν, ἄλλοι τε πολλοὶ καὶ Τιμόθεος ὁ Κόνωνος, σὺν ᾧ καὶ πολλὰς πόλεις ἐπήλθε συντιθεὶς τὰς παρὰ Ἀθηναίων ἐπὶ Τιμόθεον πεμπομένας ἐπιστολάς. ὅθεν ἐδωρήσατο αὐτῷ τάλαντον τῶν ἀπὸ Σάμου περιγενομένων. Τὰ ταξίδια αὐτὰ πρέπει νὰ ἔχουν γίνῃ ἀμέσως ὕστερα ἀπὸ τὴν ἴδρυση τῆς δευτέρας ἡγεμονίας ὡς τὸ 374, ὅποτε ἄρχισε μέσα στὴν Ἀθήνα ἰσχυρὴ ἀντιπολίτευση κατὰ τοῦ Τιμόθεου μὲ ἀρχηγούς τὸν Ἰφικράτη καὶ τὸν Καλλίστρατο καὶ μὲ ἀποτέλεσμα νὰ χάσῃ τελικὰ ὁ Τιμόθεος τὸ ἀξίωμά του. *Beloch*, ἔ.π.π. III² 1, 158. Κύρια πηγὴ [Ἀημοσθένους], Πρὸς Τιμόθεον. Ὁ *Jaeger*, *Demosthenes* (Berlin 1939) 197 χρονολογεῖ τὰ ταξίδια αὐτὰ γύρω στὰ 365 σύμφωνα μὲ τὸν *Λιόδωρο* XVIII 18, 9 πού λέει πὼς τότε πάθῃκε ἡ Σάμος. Ὑστερα ὅμως ἀπὸ τὸ συσχετισμὸ πού ἔκανε ὁ *Mathieu*, *Les idées politiques d'Isocrate* (Paris 1925) 84 τῆς πληροφορίας τοῦ Ψευδοπλουτάρχου μὲ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Ἰσοκράτη στὸ Διονύσιον, πρέπει νὰ ἀποκλείσουμε τὴ χρονολόγησιν αὐτή. Ἴδὲς καὶ *Drexler*, *Aus einer alten Advokatenrepublik* (Padeborn 1916) 31 καὶ *Müncher*, ἔ.π.π. 2189.

ἀλλὰ καὶ νὰ δημιουργηθῆ πολὺ κοντὰ στὴν Ἀθήνα μιὰ δύναμη πού, καὶ παλαιότερα ἐχθρική, τώρα, μὲ τὴ σχετικὴ ἐξασθένιση τῆς Ἀθήνας καὶ τὴν παρακμὴ τῆς Σπάρτης, ἦταν φόβος νὰ γίνῃ επικίνδυνος ἀντίπαλος.

Κατὰ τὴν ἴδρυση τῆς δεύτερης συμμαχίας ἡ Θήβα, παραμονὲς τῆς ἀκμῆς τῆς, δὲν ἔδειχνε καμιὰ προθυμία νὰ πάρῃ μέρος στὴν ἐνωτικὴ πολιτικὴ τῆς Ἀθήνας. Οἱ πολιτικοὶ τῆς δὲν εἶχαν ἐγκαταλείψει ποτὲ τὸ σχέδιο ὑποταγῆς ὅλων τῶν βοιωτικῶν πόλεων κάτω ἀπὸ τὴ θηβαϊκὴ ἡγεμονία, καὶ ἡ κατάστασις πού ἀκολούθησε τὸ τέλος τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου στάθηκε μοναδικὴ εὐκαιρία. Ὅταν ἔφυγαν οἱ Σπαρτιάτες ἀπὸ τὴν πόλιν, δὲν ὑπῆρχε πιά ἐμπόδιο καὶ ἔτσι τὸ σχέδιον ἄρχισε ἀμέσως νὰ πραγματοποιηθῆ με ἐνέργειες πολιτικῆς καὶ στρατιωτικῆς. Ἀλλὰ ἡ βοιωτικὴ συνομοσπονδία τόσο κοντὰ στὴν Ἀθήνα ἦταν κίνδυνος γιὰ τὴν Ἀθήνα ἀκόμη μεγαλύτερος ἀπὸ τὸν κίνδυνον τῆς Σπάρτης. Γι' αὐτὸ καὶ οἱ σχέσεις μὲ τὴ Θήβα ἀποτελέσσαν ἓνα ἀπὸ τὰ φλογερὰ προβλήματα τῆς ἀθηναϊκῆς διπλωματίας ὕστερα ἀπὸ τὴν ἴδρυση τῆς δεύτερης ἡγεμονίας. Τὸ 374 ἡ κατάστασις εἶχε γίνῃ κρισιμώτατη: Οἱ Ἀθηναῖοι ξαναπῆραν τὸν Ὠρωπὸ, πού τὸν διεκδικοῦσαν πάντα οἱ Θηβαῖοι, ἀλλὰ καὶ οἱ Θηβαῖοι, πού εἶχαν ὑποτάξει τὴν Τανάγρα καὶ τὶς Θεσπιές, πῆραν καὶ κατὰστρεψαν τὶς Πλαταιές, πολῦτιμο φίλον τῆς Ἀθήνας ἀπὸ πολὺ παλιὰ χρόνια καὶ ἰσχυρὴ στρατιωτικὴ βάσις τῆς στὴν καρδιὰ τῆς Βοιωτίας.

Ἦταν πιά φανερὸ πὼς ἡ πολιτικὴ τῆς Θήβας ὄχι μόνον δημιουργοῦσε κινδύνους γιὰ τὴν Ἀθήνα, ἀλλὰ καὶ ἀπειλοῦσε τὴν ἴδια τὴν ὑπαρξὴ τῆς δεύτερης συμμαχίας, πού δὲν ἦταν μόνον, τουλάχιστον στὴ συνείδησι τοῦ Ἰσοκράτη, ἀνανέωσι τῆς πρώτης ἀθηναϊκῆς ἡγεμονίας, ἀλλὰ καὶ τὸ κυριότερον ὄργανον γιὰ νὰ ἐνωθῆ ὁ Ἑλληνισμός.

«ΠΛΑΤΑΪΚΟΣ»

Ἐναντίον τῆς ἀντιδραστικῆς καὶ διασπαστικῆς αὐτῆς πολιτικῆς τῆς Θήβας στρέφεται τὸ ἀμέσως μετὰ τὸν «Πανηγυρικὸν» ἔργον τοῦ Ἰσοκράτη, ὁ «Πλαταικός»². Ἐνας πολίτης τῶν Πλαταιῶν μπροστὰ στὴν

1. Ἡ χρονολόγησις κατὰ τὸν Διόδωρον XV 46, 6. Ὁ Πανσωνίας IX 1, 8 μιλάει γιὰ τὸ 373.

2. Ὁ λόγος πρέπει νὰ ἔχη γραφθῆ τὸ 371 κατὰ τὸν Mathieu G., Les idées politiques d'Isocrate (Paris 1925) 87. Οἱ ἀπόψεις τοῦ Jaeger W., Demosthenes (Berlin 1939) 196-200 δὲ ὅτι μὰς ἀπασχολήσουν μιὰ καὶ δὲ μὰς ἐνδιαφέρει ἐιδικότερη ἀνάλυσις τοῦ λόγου. Νομίζω πὼς δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἀντίφρασι ἀνάμεσα στὸ πανελληνιον πρόγραμμα τοῦ «Πανηγυρικοῦ» καὶ στὶς πολιτικὰς ἰδέας τοῦ «Πλαταικοῦ». Ἄν βέβαια ὁ δεύτερος αὐτὸς λόγος ἀνταποκρινότανε στὸν «τυπικὸν ἀθη-

ἀθηναϊκὴ ἐκκλησίαι ἐξηγεῖ τις προθέσεις τῶν Θηβαίων, ξαναθυμίζει τοὺς δεσμούς τῶν Πλαταιῶν καὶ τῆς Ἀθήνας, ἐπικαλεῖται τὴ δικαιοσύνη καὶ ζητᾷ τὴ βοήθεια τῶν συμμάχων γιὰ τὴν ὑπόθεση τῆς χώρας του. Ὁ Ἰσοκράτης ἀποφεύγει νὰ μιλήσῃ ὁ ἴδιος, γιατί με τὴν αὐτοπρόσωπη ἐμφάνισι ἐνὸς πολίτη τῶν Πλαταιῶν ὁ λόγος του κερδίζει σὲ πάθος περισσότερο ἀπὸ ὅ,τι θὰ κέρδιζε ἂν μιλοῦσε ἕνας Ἀθηναῖος. Πέρα ὅμως ἀπὸ τὴν ἐιδικὴ περίπτωσι τῶν Πλαταιῶν καὶ τῆς Θήβας, οἱ βιαιεῖς κατηγορίες κατὰ τῆς Θήβας, ὁ βίαιος τόνος καὶ ἡ ἔθρηνη, πού κυριαρχοῦν, ἀνοίγουν προοπτικὲς με διαστάσεις πιά πανελληνίους. Ὁχι ἡ τύχη τῶν Πλαταιῶν, ἡ τύχη τῆς Ἑλλάδας παίζεται ἔτσι, με τὴν ἰδιοτελεῖ καὶ τυχοδιωχτικὴ πολιτικὴ ἐνὸς κράτους, πού ἀντιδροῦσε πάντοτε σὲ κάθε γνήσια ἐλληνικὸν ἀγῶνα.

Τὰ περιστατικὰ, πού ἤρθαν λίγα χρόνια ἀργότερα, ἔδειξαν πόσο δίκιο εἶχε ὁ Ἰσοκράτης. Μέσα σὲ ἐλάχιστο χρονικὸ διάστημα ἡ Θήβα ἔγινε ἡ μεγαλύτερη ἡπειρωτικὴ δύναμι στὴν Ἑλλάδα, καὶ ἂν δὲ βοηθοῦσε ἡ Ἀθήνα, θὰ εἶχε ἴσως κυριευθῆ καὶ ἡ ἴδια ἡ Σπάρτη. Τὴν εἰρήνη τοῦ 387, πού εἶχε ἀνανεωθῆ καὶ πάλι τὸ 374, τὴ διαδέχεται τώρα νέα σειρά πολέμων, τὸ ἴδιο σκληρῶν καὶ ἐξαντλητικῶν ὅπως καὶ οἱ προηγούμενοι. Μέσα στὸ αἰματοκύλισμα αὐτό, στὴ φτώχεια, στίς καταστροφὲς καὶ στὰ ἀνανεωμένα μίσση, ἡ φωνὴ τοῦ Ἰσοκράτη δὲ βρίσκει ἀπήχησι. Ποιὸς θὰ πρόσεχε τὸν καλοκάγαθο δάσκαλο, πού στέλνει ἀπὸ τὴν Ἀθήνα μηνύματα εἰρήνης, ἐνῶ γύρω μαινόνται τὰ μίσση, οἱ ἀντεκδικήσεις, τὰ πάθη! Περισσότερο ἄλλωστε ἀπὸ τοὺς παράγοντες αὐτοὺς, ὑπάρχουν, ὅπως εἶδαμε, γενικότεροι, ἀντικειμενικότεροι ὄροι, πού ἐμποδίζουν τὴν ἐπιτυχία τῆς ἐνωτικῆς πολιτικῆς. Ὁ ὑπερπληθυσμὸς ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, ἡ μείωσι τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἡ δημιουργία μεγάλης ἰδιοκτησίας καὶ ἡ αὔξησι τοῦ προλεταριάτου ἀλλάζουν τὴν οἰκονομία τοῦ 5. αἰῶνα καὶ δημιουργοῦν προβλήματα μέσα σὲ κάθε χώρα, πού ἀκριβῶς ἐπειδὴ δὲν μποροῦν νὰ λυθοῦν με πολιτικὴ αὐτάρκειας φέρνουν ἀναγκαστικὰ σὲ καταχτητικὸς πολέμους.

Ἄλλωστε, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς λόγους αὐτοὺς, ἐμπόδιο εἶναι καὶ ἡ ἀδυναμία τῆς ἴδιας τῆς Ἀθήνας. Οἱ πλουτοπαραγωγικὲς πηγὲς τῆς χώρας

ναῖκό partikularismus τῶν χρόνων τῆς δευτέρας συμμαχίας) τότε δὲ θὰ μποροῦσε νὰ βρεθῆ «εὐθεῖα γραμμῆ» ἀνάμεσα στὰ δυὸ αὐτὰ ἔργα. Ὅπως ὅμως ὁ Mathieu, ἔτσι νομίζω καὶ ἐγὼ πὼς ὁ «Πλαταικὸς» εἶναι ἀκόμη ἕνα ἔργο προπαγάνδας γιὰ τὴ δευτέρα ἡγεμονία, με τὴν προσθήκη πὼς ἡ ἡγεμονία ἦταν τὸ ὄργανο τῆς πανελληνίους ἐνωσις. Εἶναι περιττὸ βέβαια νὰ τονιστῆ ἰδιαίτερα πὼς ὁ λόγος δὲν εἶναι πραγματικὰ «λόγος», ἀλλὰ πολιτικὸ φυλλάδιο με τὴ μορφή ὁμιλίας στὴν ἐκκλησία τοῦ δήμου.

έχουν εξασθενήσει πολύ και από τους πολέμους και από τις απώλειες πλούσιων εδαφών, ο στρατός της είναι αδύναμος, οι πολιτικοί της φαῦλοι.

Πώς θα μπορούσε όμως να πάρη τήν ἡγεσία τοῦ Ἑλληνισμοῦ μιὰ χώρα οικονομικὰ καταστραμμένη, ὅταν μάλιστα λείπουν οἱ δυνατὲς ψυχές, ποὺ κράτησαν στὸν 5. αἰώνα σὲ τέτοιο ἠθικὸ ἐπίπεδο τὴν πολιτικὴ της; Ἡ πανελληνία ἔνωση μένει ἀπλῶς ἓνα ὠραῖο ὄνειρο. Μόλις ἰδρῦθηκε ἡ συμμαχία, ἔγινε καὶ πάλι ἡγεμονία. τὰ λάθη τῆς πρώτης συμμαχίας ξαναγίνηκαν ἄλλη μιὰ φορὰ, κι ἔτσι δὲν εἶναι πιά μόνο ἡ Θήβα ποὺ ἀντιδρᾷ, δὲν εἶναι μόνο οἱ ἄλλες πόλεις τῆς Ἑλλάδας, ποὺ δὲν μποροῦν ἢ δὲν καταλαβαίνουν, εἶναι καὶ ἡ ἴδια ἡ Ἀθήνα ἀνίκανη.

ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ ΜΟΝΑΡΧΙΑ

Ὁ Ἰσοκράτης ὅμως δὲν ἀφήνει τὸν ἀγῶνα. Μὲ τὸν παλμὸ τοῦ γνήσιου ἀγωνιστῆ, ἐπιμένοντας στὴν ἐνωτικὴ πολιτικὴ του, ξεπερνᾷ τὰ φαινόμενα καὶ στρέφεται στὴν ἴδια τὴ ρίζα τοῦ κακοῦ: Δὲν εἶναι τὰ προσωπικὰ πάθη, ποὺ ὑποδαυλίζουν τὸν ἐμφύλιο σπαραγμὸ πιά πάνω καὶ ἀπὸ αὐτὰ, γενεσιουργικὴ αἰτία καὶ δύναμη ποὺ τὰ κινεῖ εἶναι τὸ πολίτευμα, ποὺ ἐπικρατεῖ στὶς σπουδαιότερες καὶ περισσότερες ἑλληνικὲς πολιτείες—ἡ δημοκρατία. Αὐτὴ φταίει καὶ αὐτὴ πρέπει νὰ καταργηθῆ.

Οἱ πολιτειολογικὲς αὐτὲς ἀναζητήσεις τοῦ Ἰσοκράτη δὲν εἶναι μοναχικὴ περίπτωση στὸν 4. αἰώνα. Ἀπεναντίας μάλιστα, ὁ αἰώνας του—καὶ κατὰ τοῦτο βρίσκεται κοντύτερά μας σήμερα ἀπὸ ὅποιονδήποτε ἄλλο—κύριο χαρακτηριστικὸ του ἔχει αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἀναζήτησι τῆς καλύτερης πολιτείας. Τὸ πολιτικὸ πρόβλημα δὲ θὰ μπορούσε νὰ τεθῆ τὸν 5. αἰώνα στὴν Ἀθήνα, γιατί ἡ πόλις ἦταν στέρεη καὶ οἱ σοφιστὲς δὲν ἀκούγονταν ἀκόμη. Ὅταν ὅμως ἡ ἡγεμονία τῆς Ἀθήνας διαλύθηκε, ὅταν τὰ κοινωνικὰ προβλήματα στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὸ τέλος τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου ἔγιναν σκληρὴ πραγματικότητα, τότε ὁ ἑλληνικὸς στοχασμὸς ἄρχισε νὰ γυρεύη, μὲ ἐπιμονή, τὴ μορφή τῆς ἰδανικῆς πολιτείας. Οἱ Σωκρατικοί, οἱ σοφιστὲς τὸν 4. αἰώνα, καὶ ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι προπαντὸς πολιτειολόγοι. Μαζί τους, ξεκινώντας ἀπὸ τὴ διαπίστωση πὺς δὲν μπορεῖ πιά ἡ Ἀθήνα νὰ πραγματοποιήσῃ τὴν ἔνωση τῶν Ἑλλήνων, μελετᾷ τὰ πολιτικὰ προβλήματα ὁ Ἰσοκράτης. Τὸ πρῶτο ποὺ βλέπει εἶναι πὺς τὸ δημοκρατικὸ καθεστῶς δὲν εἶχε πιά τὴ δύναμη νὰ πραγματοποιήσῃ τὴν ἔνωση τῶν ἑλληνικῶν κρατῶν. Ὅποτε δὲν ἦταν ἐμπόδιο ἡ δημοκρατικὴ ἀρχή, τὸ δικαίωμα τῆς αὐτοδιάθεσης τῶν λαῶν, ἐμπόδιο ἐμφανίζοταν ἡ φιλοχρηματία τῶν ἀρχόντων,

ὁ πολυκέφαλος δῆμος, ἡ ὀλιγοκρατία καὶ ἡ δημοκρατία. Μὲ τὸ πρόσχημα τῆς δημοκρατίας τυραννοῦσε τὸ λαὸ ἓνα στίφος ἀπὸ δημαγωγούς καὶ δημοκόπους πού, ἐνῶ δὲν ἦταν τίμιοι οὔτε σ' αὐτὴ τὴν ἰδιωτικὴ τους ζωὴ, ζητοῦσαν ὥστόσο νὰ κυβερνήσουν μιὰν ὀλιγόκληρη πολιτεία.

Πολυπρόσωπο ἐξάλλου καὶ ἐξατομικευτικὸ πολίτευμα ἡ δημοκρατία τῆς ἐποχῆς του δὲ θὰ μπορούσε νὰ πραγματοποιήσῃ τὸ ἀπρόσωπο καὶ ὑπερατομικὸ του ἰδανικόν. Ἄνεξάρτητα ἀπὸ τὶς προσωπικὰς ἀδυναμίας καὶ τὰ συμφέροντα τῶν πολιτικῶν ἡγετῶν, ἀνεξάρτητα ἀκόμη ἀπὸ τὸν ἀσύστατο ὄχλο, πού, καὶ ἂν τύχαινε ποτὲ νὰ ἀκούσῃ οὐσιαστικότερες πολιτικὰς γωνίμες, δὲ θὰ μπορούσε νὰ τὶς καταλάβῃ, ἡ δημοκρατία τοῦ 4. αἰῶνα ὡς πολιτικὸν πιά σύστημα δὲν εἶχε τὴ δύναμη νὰ υἰοθετήσῃ εὐρύτερη ἐθνικὴ πολιτικὴν.

Ἡ ἔλλειψις μιᾶς κεντρικῆς καὶ πολύχρονης ἐξουσίας, πού νὰ διατηρῇ σταθερὴ πολιτικὴ παράδοσις καὶ σταθερὸ πολιτικὸν ἀγῶνα, πάνω ἀπὸ τὶς διαθέσεις τῆς στιγμῆς, θὰ ἐμπόδιζε τὴ σιληρὴ καὶ πολύχρονη προσπάθεια τῆς περσικῆς ἐκστρατείας. Ἔτσι καὶ στὰ δυὸ αὐτὰ πολιτικὰ αἰτήματα ἡ δημοκρατία στὴν Ἑλλάδα δὲν εἶχε τίποτε θετικὸν νὰ προσφέρῃ.

Στὴν κατοπινὴ ἐξέλιξι τῶν πολιτικῶν πεποιθήσεων τοῦ Ἰσοκράτη ἐξαιρετικὴ σημασία εἶχε ἡ ἰδέα τῆς προσωπικότητος, πού γιὰ πρώτη φορὰ δημιουργεῖται αὐτὴ τὴν ἐποχὴ στὴν Ἑλλάδα.

Ὅταν οἱ σοφιστὰς χώρισαν τὸ κοινωνικῶς καὶ ἠθικῶς «δέον» σὲ «φύσει» καὶ «νόμῳ», τὸ ἄτομο, διεδικιώντας τὴ δικὴ του αὐτόνομη ὑπαρξὴ ἀπέναντι σὲ ἐξωτερικὰ καὶ κατὰ συνθήκην δεσμά, γιὰ πρώτη τότε φορὰ ἀποσπάσθηκε ἀπὸ τὴν ὁλότητα τῆς πολιτείας καὶ τῆς κοινωνίας. «Τὸ φυσικὸ δίκαιο δὲν καθιερώνει ἰσότητα, ἀλλ' ἀκριβῶς ἀνισότητα ἀπεριόριστη μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων. Στὴ φύσις τὸ δυνατότερον ζῶο κατατρώγει τὸ πτωχὸν ἀδύνατον. Ἡ ἐπικράτησις τοῦ ἰσχυροτέρου εἶναι ὁ μόνος φυσικὸς νόμος. Ποῦ στηρίζεται ἡ ἰσότητα, ἀφοῦ στὴ φύσις εἶναι ἀνύπαρκτη; Φύσει δίκαιο λοιπὸν εἶναι τὸ δίκαιο τοῦ δυνατοτέρου, τὸ συμφέρον τοῦ δυνατοτέρου, τὸ τοῦ κρείττονος συμφέρον. Κρεῖττων γιὰ τὴ φύσις εἶναι ὁ ὑλικὸς δυνατότερος. Καὶ ὁ δυνατότερος δὲ δέχεται κανένα περιορισμό. Ἐπιδιώκει ὅ,τι θέλει, ὅ,τι τοῦ πρέπει, ὅ,τι τοῦ συμφέρει. Καὶ οἱ νόμοι τῆς πολιτείας δὲν ἐκφράζουν παρὰ τὴ θέλησιν ἐνὸς δυνατοῦ ἢ πολλῶν δυνατῶν... Οἱ δυνατοὶ ντύνουν ἀπλῶς κάθε φορὰ τὴ θέλησίν τους μὲ τὸ σχῆμα ἢ, καλύτερα, τὸ πρόσχημα τοῦ νόμου, καὶ ἔτσι καλυμμένη τὴν ἐπιβállουσαν στοὺς ἄλλους»¹.

1. Τσάτσου Κ., Ἡ κοινωνικὴ φιλοσοφία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων (Ἀθήνα 1938) 65 κ.ε.

Τὸ ἀπομονωμένο ἔτσι ἄτομο ἀπὸ τὴν ὁλότητα εἶναι βέβαια ἄτομο προλογικὸ—ἄτομο καὶ ὄχι προσωπικότητα. Μὲ τὴ δυναμικότητα ὅμως τῆς αὐτοτέλειας καὶ τῆς ὑπεροχῆς τοῦ δημιουργοῦ τίς προϋποθέσεις ἐκείνες ποῦ θὰ θεμελιώσουν ἔπειτα τὴν ἠθικὴν προσωπικότητα. Γιὰ τὴ διαμόρφωσὴ τῆς τελικῆς συνετέλεσε ὁ βασιλικὸς ἢ μοναρχικὸς ἀνὴρ τῆς φιλοσοφίας τῶν Σωκρατικῶν καὶ τοῦ Πλάτωνος. Τὸ ἐλευθερωμένο ἀπὸ τὰ φυσικὰ δεσμὰ τοῦ ἄτομο, χάρη στὴ δύναμη τοῦ Λόγου, ἀποτελεῖ νόμο ὄχι μόνο γιὰ τὸν ἑαυτὸ του, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὰ ἄλλα πρόσωπα τῆς πολιτείας, ποῦ δὲν ἔφθασαν στὴν πνευματικὴ τους πληρότητα. Ἐλεύθερο τὸ ἴδιο, ἔχει δικαίωμα καὶ καθήκον νὰ ἐπιβάλλῃ ἀπερίοριστα τὴ θέλησὴ του στοὺς πολίτες, θέληση ἄλλωστε ποῦ κατευθύνεται ὡπωσδήποτε πρὸς τὸ δικό τους ἀγαθόν, μιὰ καὶ θεμελιώνεται στὴν ἐλευθερίαν τοῦ Λόγου. Οἱ δυὸ αὐτὲς κατευθύνσεις στὴ σοφιστικὴ καὶ στὴ σωκρατικὴ φιλοσοφία εἰσάγουν ἀπὸ τίς ἀρχὰς τοῦ 4. αἰῶνα τὴν ιδέα τῆς προσωπικότητος στὸν ἑλληνικὸν κόσμον. Ἀπὸ αὐτὸ τὸν κύκλον τῶν ιδεῶν ἐπηρεάζε-
ται καὶ ἡ ἐξέλιξις τῆς πολιτικῆς ιδεολογίας τοῦ Ἴσοκράτη¹.

ΚΥΠΡΙΑΚΟΙ ΛΟΓΟΙ

Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ἡ προσωπικότητα εἶχε ἀνατείλει στὴν ψυχῆν τοῦ Ἴσοκράτη σὲ πολὺ παλαιότερα χρόνια. Τὸ ἐγκώμιο τοῦ Ἀλκιβιάδου, στὸ λόγο «Περὶ τοῦ ζεύγους» μὲ ὅλες τίς ἀπολογητικὰς του προθέσεις φανερώνει μιὰ δυνατὴ, γεμάτη πάθος καὶ εὐλάβεια λατρεία τῆς προσωπικότητος ἐκείνης, ποῦ στάθηκε ἡ μόνη δυνατὴ καὶ στέρεη μέσα σὲ περίοδο ξεθεμελιωμοῦ καὶ διάλυσης τῶν πάντων. Στὸν λόγο «Περὶ τοῦ ζεύγους» ἡ λατρεία τοῦ Ἀλκιβιάδου εἶναι ἀκόμη λατρεία μιᾶς ὀρισμένης προσωπικότητος. Ἀργότερα ὁ πόνος καὶ οἱ ἀνάγκες τῶν καιρῶν, τὰ γενικότερα πνευματικὰ ρεύματα καὶ ἡ πίεσις ἀπὸ τὴν κατάντια τοῦ λαοῦ μορφοποιοῦν πιά στέρεα τὸ συναισθηματισμὸ τῆς νύκτες καὶ ἀνυψώνουν τὸ νεανικὸ βίωμα σὲ πίστη καὶ σὲ θεωρίαν. Ὁρόσημα τῆς πορείας αὐτῆς εἶναι καὶ τὰ τρία ἔργα τοῦ Ἴσοκράτη, ποῦ δημοσιεύθησαν λίγο μετὰ ἀπὸ τὸν «Πλαταϊκόν» σὲ μικρὰ χρονικὰ διαστήματα τὸ ἓνα ἔπειτα ἀπὸ τὸ ἄλλο, ὁ «Εὐαγόρας», «Πρὸς Νικοκλέαν» καὶ «Νικοκλῆς». Ἀπὸ διάφορες πηγὰς ξέρουμε πῶς ὁ Ἴσοκράτης διατηροῦσε φιλικούς δεσμούς μὲ τὴν ἑλληνικὴν δυναστείαν τῆς Κύπρου.

1. Kaerst J., Studien zur Entwicklung und theoretischen Begründung der Monarchie in Altertum. München und Leipzig 1898. Weber W., Zur Geschichte der Monarchie. Tübingen 1919. Pöhlmann R., Isokrates und das Problem der Demokratie. München 1913.

(ὁ Νικοκλῆς εἶχε φοιτήσει στή σχολή του), γι' αὐτὸ καὶ πρέπει νὰ δεχτοῦμε πὼς στὴ συγγραφή τῶν λόγων συντέλεσαν σημαντικὰ τὰ προσωπικὰ αὐτὰ στοιχεῖα.

Ἡ σχέση τῶν προσωπικῶν δεσμῶν του μὲ τοὺς ἡγεμόνες τῆς Κύπρου καὶ τῶν τριῶν λόγων του εἶναι ἡ ἀκόλουθη: Λίγο μετὰ ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Εὐαγόρα ὁ Ἰσοκράτης ἔγραψε τὸ λόγο «Εὐαγόρας», γιὰ νὰ τιμήσῃ τὸν ἰσχυρὸ φίλο του καὶ νὰ ὑποδείξῃ στὸ γιό του τὸ Νικοκλῆ ποῦ θὰ μπορούσε νὰ τὸν ὀδηγήσῃ ἢ φιλοσοφία, ποῦ διδάχτηκε ἀπὸ τὸ συγγραφέα τοῦ λόγου, ἀρκεῖ μόνο νὰ ἤθελε νὰ τῆς μείνῃ πιστός. Ὅταν ἕμως λίγο ἀργότερα εἶδε πὼς ὕλες οἱ ἐλπίδες του μέναν ἀνεκπλήρωτες, ξαναπῆρε καὶ πάλι τὴν πένα γιὰ νὰ νοουθετήσῃ τὸν ἡγεμονικό του φίλο καὶ νὰ τοῦ προδιαγράψῃ τὰ καθήκοντα ποῦ εἶχε. Ἀλλὰ καὶ ἡ ὑπόδειξις αὐτὴ δὲν εἶχε ἐπιτυχία, γι' αὐτὸ καὶ ὁ Ἰσοκράτης μὲ τὸν τρίτο λόγο του («Νικοκλῆς») κάνει καὶ τὴν τελευταία προσπάθεια, νὰ σώσῃ τουλάχιστον τὸν ἀνάξιον αὐτὸν ἡγεμόνα καὶ ἀπὸ τὰ λάθη του καὶ ἀπὸ τῆ δικαιολογημένη ἀγανάχτησι τῶν ὑπῆκόων του².

Τὰ ὑποκειμενικὰ ἕμως αὐτὰ στοιχεῖα δὲν εἶναι ὁ κύριος λόγος τῆς συγγραφῆς τῶν ἔργων. Ὁ Ἰσοκράτης ξεκινώντας ἀπὸ τὴν περιπτώσιν τοῦ Εὐαγόρα καὶ τοῦ διαδόχου του, τοῦ Νικοκλῆ, ἐρμηνεύει μέσα του καὶ ἔξειπλώνει μπροστὰ στὴ συνείδηση τοῦ ἑλληνικοῦ κοινοῦ τὴ μυστικὴ δύναμη ποῦ βοήθησε τὸν Εὐαγόρα στὴ θαυμαστὴ του σταδιοδρομία καὶ τὴν προβάλλει ἔπειτα ὡς πρότυπο σὲ ὅλους τοὺς Ἕλληνας.

Ὁ Εὐαγόρας εἶναι ὁ μονάρχης ὁ ἰδανικός. Κατάγεται ἀπὸ μιὰ πολὺ μεγάλη γενιά, μὲ προγόνους ποῦ ξεχώρισαν ἀνάμεσα στοὺς συγχρόνους τους καὶ δούλεψαν γιὰ τὸν Ἑλληνισμό ὅσο ἐλάχιστοι ἄλλοι. Ὁ ἴδιος ἦταν ὠραιότατος, εἶχε ἐξαιρετικὴ σωματικὴ δύναμη καὶ ὅταν μεγάλωσε διακρινόταν εἰς ὑπερβολὴν μὲ τὴ σωφροσύνη, τὴν ἀνδρεία, τὴ σοφία καὶ τὴ δικαιοσύνη του. Ἄῤῥηταν τέτοια ἢ ὑπεροχὴ του στὶς φυσικὰς καὶ στὶς ἠθικὰς ἀρετὰς, ὥστε ὅποτε τὸν ἐβλεπαν οἱ βασιλιάδες τῶν χρόνων του νὰ ἀνησυχοῦν καὶ νὰ φοβοῦνται γιὰ τὴν ἐξουσία τους

1. Τὸ 374/373 Wilamowitz, Platon II² 103 καὶ Beloch, δ.π.π. 3² II 99 κατὰ τὸν Διόδωρο XV 47,8.

2. Ἀκολουθῶ τὴ χρονολογικὴ σειρά ποῦ δίνει στοὺς τρεῖς λόγους ὁ διδάσκαλός μου Ἰωάννης Σκουροῦλης, Isokrates' Euagoras. Hermes 62 (1927) 52 κ.ἑ. Ἡ συνηθισμένη ὡς τώρα σειρά ἦταν «Πρὸς Νικοκλέα» (τὸ 373, Münscher, δ.π.π. 2190) «Εὐαγόρας» (πρὶν ἀπὸ τὸ 370 καὶ ἔπειτα ἀπὸ τὸ 373. Meyer E., Geschichte des Altertums, V 199) καὶ «Νικοκλῆς» (λίγο μετὰ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ «Πρὸς Νικοκλέα». Münscher, δ.π.π. 2194). Ἰδὲς καὶ Forster E., Isocrates Cyprian Orations. Oxford 1912.

νομίζοντας πώς θα ήταν αδύνατο να ζήσει ως απλός πολίτης ένας άνθρωπος με τέτοια χαρίσματα, και εποτε πάλι κοίταξαν το χαρακτήρα του, να του έχουν τέτοια εμπιστοσύνη, ώστε να πιστεύουν πως κι αν κανένας άλλος τολμούσε να τους κάνει κακό, ο Εὐαγόρας θα στεκόταν στο πλευρό τους» (23 κ.ε.). Τὰ κατοπινα γεγονότα δικαίωσαν και τις δύο προβλέψεις. Ὁ Εὐαγόρας έγινε σὲ λίγο βασιλιάς, ἀλλὰ και χωρίς να κάνει σὲ κανέναν κακό. Σὲ ὅλη τὴν περίοδο τῆς βασιλείας του δείχτηκε ὑπέροχος μὲ τις δύο ἄλλες θαυμαστὲς ἀρετὲς του : μὲ τὸν ἀδιάκοπο ἔλεγχο τοῦ ἑαυτοῦ του και μὲ τὴν πιστὴ ἐκτέλεση τῶν καθηκόντων του, μονάρχης θεοφιλῆς και φιλόθροπος. Τὸ ἦθος του ἦταν ἐξαιρετικό, και πρὸς τοὺς φίλους του και πρὸς τοὺς ἐχθρούς του, και τὴν ὥρα τῆς δουλειᾶς και τὴν ὥρα τῆς ἀνάπαυσης. Τὸ ἴδιο ἐξαιρετικὴ ἦταν και ἡ πολιτικὴ του. Ἀπὸ τὴν Κύπρο, τὸ ἀπομακρυσμένο νησί του, ἀνάμεσα σὲ Πέρσες και Φοίνικες, ὕστερα ἀπὸ σκληροὺς ἐσωτερικούς και ἐξωτερικούς ἀγῶνες ὁ Εὐαγόρας στέλνει γιὰ πρώτη φορὰ μηνύματα ἐλπιδοφόρα στὸν Ἑλληνισμό: ἀναπτύσσει τὸ ἐμπόριο, δημιουργεῖ λαμπρὴ οἰκονομία, συνδέεται στενά μὲ τὴν Ἑλλάδα, ὀχυρώνει τὴν πόλη και ἐξοπλίζει τὸ ναυτικό, ἐξελληνίζει ὅλο τὸ νησί, μεταφέρει τὸν Ἑλληνισμό στὶς γειτονικὲς περιοχὲς και ἀπομακρύνει τὴν ἐπίδραση τῶν βαρβάρων. Και ὅλα αὐτὰ ὁ Εὐαγόρας τὰ πραγματοποιήσε γιὰ τὴν ἦταν φύση ἡγεμονικὴ, ἦταν προσωπικότητα, ἦταν ὁ ἰδεώδης μονάρχης¹.

Τὸ «Πρὸς Νικοκλέα» εἶναι κείμενο παιδείας πρὸς βασιλείαν ἢ, ὅπως λέει ὁ ἴδιος ὁ Ἰσοκράτης, προσπάθεια νομοθετεῖν ταῖς μοναρχίας (8). «Τὸ πιὸ ὠραῖο δῶρο, τὸ πιὸ χρήσιμο και τὸ πιὸ ταυριαστὸ και σὲ μένα να δώσω και σὲ σένα να πάρης, εἶναι ἂν μπορούσα να ὀρίσω ποιὸς τρόπος ζωῆς ἐπιθυμῶντας και ποιὲς πράξεις ἀποφεύγοντας θὰ μπορούσες να διοικήσης ἄριστα τὴν πόλη και τὴ βασιλεία» (2). Τὸν ἀπλὸ πολίτη τὸν μορφώνουν πολλὰ πράγματα, οἱ ἀνάγκες τῆς ζωῆς, οἱ νόμοι, οἱ συμβουλὲς τῶν φίλων, τὰ λάθη τῶν ἐχθρῶν, οἱ ὑποθήκες τῶν ποιητῶν. «Τίποτε τέτοιο ὅμως δὲν ὑπάρχει γιὰ τοὺς ἀνώτατους ἄρχοντες, ἀλλὰ αὐτοὶ ποὺ ἔπρεπε να ἐκπαιδεύωνται περισσότερο ἀπὸ τοὺς ἄλλους, ἅμα ἀνεβουῖν στὴν ἀρχὴ περνᾶνε τὴ ζωὴ τους ἀνορθέτητοι. Γιατὶ οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους δὲν τοὺς πλησιάζουν, και ὅσοι τοὺς συναναστρέφονται κάνουν μαζί τους συντροφιά

1. Συκωντῆς, ὁ.π.π. 24-53 και Spyridakis K., Euagoras I von Salamis. Untersuchungen zur Geschichte des kyprischen Königs (Stuttgart 1935) 21-40.

για να τους ευχαριστούν» (4). Κινημένος από τη σκέψη πώς «ή ανώτατη εξουσία είναι το σπουδαιότερο από όλα τα ανθρώπινα» (6) ο Ίσοκράτης αναπτύσσει διεξοδικά τον τρόπο αγωγής και τον τρόπο της ζωής των μοναρχών. Η αποστολή τους είναι, αν τύχη να δυστυχή ή χώρα τους, να σταματήσουν το κακό, αν είναι ευτυχησμένη, να φροντίσουν να μένη έτσι πάντα και τέλος από μικρή να την κάνουν μεγάλη. Τα προβλήματα που παρουσιάζονται κάθε μέρα, συγκλίνουν τελικά στην τριπλή αυτή αποστολή, που για να την πραγματοποιήσουν «πρέπει να μην τεμπελιάζουν, ούτε να άμελοῦν, αλλά να φροντίζουν να είναι πάντοτε οι πιο συνετοί από τους άλλους» (10). 'Η σύνεση αυτή είναι καρπός επίμονης άσκησης της ψυχής και επίμονης παιδείας.

«Κανείς από όσους γυμνάζονται δεν πρέπει να άσκηί το σώμα του τόσο πολύ, όπως οι άρχηγοί την ψυχή τους. Γιατί τα βραβεία που προσφέρονται στους άγωνες, δεν είναι τίποτε μπροστά σε κείνα που γι' αυτό σεΐς αγωνίζεσθε καθημερινά» (11). Την παιδεία θα την άποχτήση (πόσο διαφορετικά μιλεί για το ίδιο θέμα στην «Πολιτεία» ο Πλάτων !) κάνοντας συντροφιά με τους πιο φρόνιμους, αυτούς που είναι κοντά του ή που είναι μακριά και που πρέπει να τους προσκαλή, μελετώντας τους καλούς ποιητές και ακούγοντας τους σοφούς, κρίνοντας όσους είναι κατώτεροί του και προσπαθώντας να φτάση τους καλύτερους του. «Με τις προσπάθειες αυτές θα γίνης πολύ γρήγορα τέτοιος, όποιος, όπως είπαμε, πρέπει να είναι εκείνος που θα βασιλέψη σωστά και που θα διοικήση την πόλη όπως έχει χρέος» (13). 'Ο ανώτατος άρχοντας πρέπει να είναι άκόμη φιλόφρωνος και φιλόπολις, να αγαπάη τους υπηκόους του και να νοιάζεται για τις ήθικες αξίες που είναι το νόημα της πόλης του, κρατώντας ό,τι πρέπει να κρατήση από την παράδοση και ή τήρηση του τυπικού των τελετών είναι από τα κύρια χρέη του. ό καλύτερος όμως τρόπος για να ευχαριστήση τους θεούς είναι να φτιάχνη άδιάκοπα τον έαυτό του όσο πιο καλό και πιο δίκαιο. Τις υποδείξεις αυτές ό Ίσοκράτης τις συμπληρώνει και με πολλές άλλες ειδικότερες για τη συμπεριφορά του ανώτατου άρχοντα στην κοινωνική ζωή, για την έκλογή των φίλων του, για τον τρόπο διοίκησης των υπηκόων. Στο σύνολό του το «Προς Νικακλέα» δεν είναι βέβαια έργο άποκαλυπτικό. Κατά το μεγαλύτερο άλλωστε μέρος του επαναλαμβάνει Σωκρατικούς και πιο ειδικά άκόμη Κυνικούς «τόπους» αν το συγκρίνη κανείς με τον κόσμο της «Πολιτείας» του Πλάτωνος, που έχει το ίδιο θέμα, δεν παρουσιάζει κανένα ενδιαφέρον. Παρ' όλα αυτά όμως άξιζε να μās σταματήση ιδιαίτερα γιατί, πέρα από τη συγκεκριμένη άφορμή της συγγραφής του, άνήκει και αυτό στη μεγάλη προσπάθεια των συγγραφέων

του 4. αιώνα, να καταχτήσουν μέσα τους και να προβάλουν έπειτα στη συνείδηση των Ελλήνων τη μορφή του ιδανικού άρχηγού, τέτοια έ- πως τη ζητούσαν οι δύσκολοι καιροί της Ελλάδας. Από αυτή και μόνο την άποψη, ανεξάρτητα από τη σημασία που έχει για την εξέλιξη των ιδεών του Ίσοκράτη, είναι έργο πολύ αξιοπρόσχτο.

‘Ο «Νικοκλής» θα μπορούσε να προσεπιγραφη «Δοκίμιο για τὰ καθήκοντα του πολίτη». Είναι έργο πάριστο με τὸ «Πρὸς Νικοκλέα», με τὴ διαφορά όμως πὸς τὸ θέμα αὐτὴ τὴ φορά δὲν είναι ὁ καλὸς ἡγέ- της, ἀλλὰ ὁ καλὸς πολίτης. “Όταν ὁ ἡγεμόνας είναι καλὸς (περιγρά- φοντας τον ὁ Ίσοκράτης ξαναλέει ὅσα εἶχε πει καὶ στὸ «Πρὸς Νικο- κλέα»), ὁ πολίτης δὲν ἔχει μόνο δικαιώματα· ἔχει καὶ ὑποχρεώσεις, γιατί ἓνα κράτος είναι καλὸ ὅχι μόνο ἀπὸ τὴν πολιτικὴ τοῦ ἡγεμόνα του, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ ἦθος τῶν πολιτῶν του καὶ μάλιστα ἀπὸ τὸ ἦθος τῶν πολιτῶν ὡς πρὸς τὸν ἡγεμόνα τους. Οἱ ὑποδείξεις είναι λιγοστές, ἀλλὰ καθαρές. Κάθε πολίτης πρέπει νὰ ἐκτελῆ τὸ καθήκον του με ἐπι- μέλεια καὶ με δικαιοσύνη, ὑπακούοντας στὸν ἄρχοντα καὶ ἀποφεύγον- τας νὰ κἀνὴ τὸ κακὸ στους ἄλλους. Νὰ μὴ νοιάζεται για ὕλικά ὠφέλη, ἀλλὰ για τὴν καλὴ του ὑπόληψη, νὰ μὴ δυσφορῆ για τίς διαταγές τοῦ ἡγεμόνα, στίς σχέσεις του μαζί του καὶ με τοὺς συμπολίτες του νὰ εἶναι εὐλικρινής, τίμιος καὶ ἀφιλόκεδος, νὰ ἔχη ἐμπιστοσύνη στὸ πρό- σωπο τοῦ ἄρχοντα καὶ νὰ ἀποφεύγῃ τὴ συνωμοτικὴ δράση.

‘Ανεξάρτητα καὶ ἐδῶ ἀπὸ τὴν ἀξία τῶν συμβουλῶν που δίνει ὁ Ίσο- κράτης, με τὸ «Νικοκλέα» προβάλλει στὴ συνείδηση τῆς ἐποχῆς του ἓνα πρότυπο πολίτη σὲ μοναρχικὸ καθεστῶς. ‘Απὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη ὁ «Νικοκλής» είναι πολὺ αξιοπρόσχτο έργο.

Καὶ τὰ τρία αὐτὰ κείμενα, πέρα ἀπὸ τίς ὑποκειμενικὲς ἀφορμὲς που προκάλεσαν τὴ συγγραφὴ τους, παρουσιάζουν γενικότερο ἐνδιαφέ- ρον, καθὼς προβάλλουν καὶ τὰ τρία μαζί ἓνα καινούριο ιδανικὸ πολι- τικῆς ζωῆς, τὴ μοναρχία.

‘Ένα τέτοιο ιδανικὸ στὴν ἀρχὴ μᾶς ξαφνιαίνει. ‘Ο Ίσοκράτης, που ἀγάπησε βαθιὰ τὴν Ἀθῆνα καὶ πολέμησε σκληρότατα τὴ Σπάρ- τη, ὑψώνει τώρα μπροστὰ στὰ μάτια τῶν Ελλήνων ὅ,τι πιὸ διαφο- ρετικὸ μπορούσε νὰ ὑπάρξῃ ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῆς Ἀθῆνας κι ὅ,τι πιὸ συγγενικὸ με τὸ πνεῦμα τῆς Σπάρτης. Τί σχέση ἔχει ἄλλωστε ἓνα τέ- τοιο κήρυγμα με τὴν ὡς τώρα ἐργασία τοῦ Ίσοκράτη;

“Όταν ὅμως δοῦμε τὸ ιδανικὸ αὐτὸ ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ «Πανηγυ- ρικοῦ», ἀπὸ τὸ αἴτημα νὰ ἐνωθοῦν οἱ “Ελληνες καὶ νὰ λύσουν τὰ προ-

βλήματα τῆς χώρας μὲ ἐκστρατεία στὴν Ἀσία, καταλαβαίνομε τὴν προέλευσὴ τοῦ καὶ τῆ σχέσῃ τοῦ μὲ τὰ ὡς τότε ἔργα τοῦ Ἰσοκράτη. Ἡ στροφὴ πρὸς τὴ μοναρχία ἐπιβλήθηκε ἀπὸ τὴν ἀδυναμία τῆς δημοκρατίας τοῦ 4. αἰῶνα νὰ κρατήσῃ τὸ βᾶρος τῆς πανελληνίας πολιτικῆς καί, παράλληλα, ἀπὸ τὴν πεποίθησιν ὅτι μόνον μιὰ ἰσχυρὴ προσωπικότητα θὰ μπορούσε νὰ πραγματοποιήσῃ τὰ ἐνωτικὰ σχέδια τοῦ Ἰσοκράτη.

Μιὰ ἰσχυρὴ προσωπικότητα, ἠθικὰ καὶ πνευματικὰ καλλιεργημένη, ποὺ νὰ μπορῆ νὰ ἐπιβάλλῃ μὲ τὴν πειθῶ τὶς σωστὰς κατευθύνσεις. Ἐλεύθερη ἀπὸ τὴ φλυαρία τῆς ἀγορᾶς, ἀπὸ τὶς καλινωδίες τοῦ δήμου, ἐλεύθερη ἀπὸ τὸν ἴδιον ἐαυτὸ τῆς, ἐλεύθερη ἀπὸ τὰ πάθη καὶ τὰ συμπερόντα τῆς δικῆς τῆς μικρῆς πατρίδας, μὲ τὴν ψυχὴ πλημμυρισμένη ἀπὸ τὸ ὄραμα πανελληνίας ἐθνικῆς πολιτικῆς. Τέτοια στάθηκε ἡ μορφή τοῦ Εὐαγόρα καὶ γι' αὐτὸ ὁ Ἰσοκράτης τὸν ἀνυψώνει ὄχι μόνον ὡς πρότυπο ἀνθρώπου, ἀλλὰ καὶ ὡς σύμβολο νέου πολιτεύματος, ἀντάξιον μὲ τὰ αἰτήματα τῆς ἐποχῆς. Στὰ μάτια τοῦ γιοῦ τοῦ, τοῦ Νικολῆ, στὴ συνείδησιν τῶν πολιτῶν τῆς Ἑλλάδας, ὁ Εὐαγόρας ἀνυψώνεται ὄχι μόνον γιὰ τὰ ἐπιτεύγματά του, ἀλλὰ προπάντων γιὰ τὸ σύμβολο ποὺ κλείνει ἡ μορφή καὶ ἡ δράση του, γιὰ τὸ μυθικὸ νόημα ποὺ ἔχει τώρα πιά ἡ ζωὴ του.

Νεώτεροι φιλόλογοι! Ξεκινώντας ἀπὸ τὸ θαυμασμὸ τοῦ Ἰσοκράτη γιὰ τὸν Εὐαγόρα, καὶ ἀπὸ ὅσα ὁ ἴδιος ἔγραψε σὲ διάφορους λόγους τοῦ ἐξαιρόντας τὴ μοναρχία, μίλησαν γιὰ στροφὴ τοῦ Ἰσοκράτη ἀπὸ τὴ δημοκρατία πρὸς τὸ μοναρχικὸ καθεστῶς. Ἡ διαπίστωση ὅμως αὐτὴ δὲν εἶναι σωστὴ, γιατί ὁ Ἰσοκράτης ὑπερνικιώντας τὴ δημοκρατία δὲ στρέφεται στὴ μοναρχία ὡς καθεστῶς, ἀλλὰ ἀποκλειστικὰ πρὸς τὸ μονάρχη. Μέσα σὲ ἐποχὴ μικροπολιτικῆς, μικροσυμφερόντων, ταπεινῶν ἀνταγωνισμῶν, ἀνάμεσα σὲ ἀνθρώπους καρφωμένους στὴ στιγμὴ καὶ στὸ ἄτομό τους, φέρνεται νοσταλγικὰ πρὸς τὴν ἰδανικὴ μορφή, ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ξεπεράσῃ τὰ ρήχη, γιὰ νὰ ἀνυψωθῆ καὶ νὰ φτάσῃ τὸ Θεό. Δὲν εἶναι λοιπὸν ὁ ὀργανισμὸς τοῦ μοναρχικοῦ καθεστῶτος, ποὺ ἐνθουσιάζει τὸ θρεμμένο μὲ τὸ πνεῦμα τῆς Ἀθήνας διανούμενο, ἀλλὰ ἡ μυστικὴ δύναμη τοῦ Ἀρχηγοῦ. Ὁ Ἰσοκράτης δὲ γίνετα μοναρχικὸς ἀλλὰ ἥρωολάτρης, ξαναφέροντας ἔτσι μὲ τὴ λατρεία τοῦ μέσα στὸ ἐπιτεδωτικὸ πνεῦμα τῶν χρόνων τοῦ τὸ ἦθος τοῦ 5. αἰῶνα. Τὴν ἐποχὴ ἐκεῖνη ὄλοι οἱ Ἀθηναῖοι ἦταν ἥρωες. Οὔτε οἱ τραγικοὶ

1. Προπαντὸς ὁ Pöhlmann R., Isokrates und das Problem der Demokratie, München 1913.

ούτε οι φιλόσοφοι ούτε ο Θουκυδίδης ήταν ήρωολάτρες. Τους έφτανε ή λατρεία για όλους τους 'Αθηναίους, ο Θαυμασμός για τον άνθρωπο, που είτε διανοούμενος είτε πολιτικός είτε άσημαντος άγγειογράφος, ήταν υπαρκτή—όχι σκιά—μέ σάρκα και με αίμα. Τόν 4. όμως αιώνα τὰ πράγματα ήταν πιά διαφορετικά.

"Όστερα από την αποκάλυψη αυτή τής προσωπικότητας, αρχίζει νέα περίοδος στη ζωή του 'Ισοκράτη, για να βρεθῆ ή δυνατή μορφή που θά πραγματοποιήσῃ τὸ κήρυγμά του. Μέσα ὅμως στὰ πλαίσια τῆς ἀθηναϊκῆς πολιτικῆς ζωῆς δὲν ὑπῆρχε τέτοια δυνατότητα. 'Ο Τιμόθεος, γιὸς μεγάλου στρατηγού και μαθητῆς τοῦ 'Ισοκράτη, ὁ θεμελιωτῆς τῆς δευτέρας ἡγεμονίας, χάθηκε πολὺ γρήγορα ἀπὸ τὴν ἀνικανότητα και τὴ στενομυαλιά τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας. Στρατηγὸς ἐξαιρετικός, διπλωμάτης ἀπαράμιλλος, πατριώτης ἀπὸ τοὺς πρὸ διαλεχτούς, και σὲ φιλοσοφικότητα μοναδικός, χάθηκε μέσα στὴν κακοπραγιά τῆς 'Αθήνας. Στὸ ἐγκώμιο, πὸ τοῦ πλέκει πολὺ ἀργότερα ὁ 'Ισοκράτης μέσα στὸ λόγο «Περὶ ἀντιδόσεως», δὲν εἶναι μόνο ἡ ἀγάπη και ἡ ὑπερηφάνια τοῦ δασκάλου για τὸ μαθητὴ του που θερμαίνει τὰ λόγια του¹, ἀλλὰ και ἡ πικρία για τὴν ἀπώλεια μιᾶς τέτοιαις ξεχωριστῆς μορφῆς, ὁ πόνος γιατί ὁ ἀθηναϊκὸς λαὸς ἔχασε ἀπὸ τὴν ἴδια του τὴν ἀφροσύνη ἕναν 'Αθηναῖο πολιτικὸ ἀξιο να διευθύνῃ ἀπὸ τὴν 'Αθήνα τὴν 'Ελλάδα.

"Ἐκανε λόγο και για τὴ φιλία που εἶχα με τὸν Τιμόθεο και προσπάθησε να συκοφαντήσῃ και τοὺς δύο μας και δὲν ντράπηκε για ἄνθρωπο που ἔχει πεθάνει και που ἔκανε πολλὰ καλὰ στὴν πόλη, να πῆ προσβλητικά και ἀπρεπέστατα λόγια ... "Αν πρέπη ὄχι ἕνα ἕνα χωριστὰ και διεξοδικὰ ἀλλὰ με λίγα λόγια και συνοπτικά να μιλήσω, μᾶς ἔκανε

1. § 107-139. Ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις στὸν *Leo Fr.*, *Die griechisch-römische Biographie nach ihrer litterarischen Form* (Leipzig 1901) 91 κ.ἑ.

2. 'Ο Τιμόθεος ἔστησε στὴν Ἐλευσίνα (ἢ στὸ Ἐλευσίνιο κατὰ τὴ διάρθρωση τοῦ Κοραῖ στὸν [*Πλούταρχο*] ὁ.π.π. 27, πὸ τὴ δέχεται και ὁ Westermann) αἰκίονα» χαλκῆ τοῦ 'Ισοκράτη με τὸ ἐπίγραμμα :

Τιμόθεος φιλίας τε χάριον σύνεσιν τε προτιμῶν

'Ισοκράτους εἰκό τήνδ' ἀνέθηκε θεαῖς.

Λεωχάρους ἔργον.

Για τὴν ἐπίδραση που εἶχε ὁ κύκλος τοῦ 'Ισοκράτη στὸν Τιμόθεο εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ πληροφορία τοῦ [*Δημοσθένους*], Ἐρωτικός 36 *Τιμόθεον οὐκ ἐξ ὧν νεώτερος ὧν ἐπετίθεισεν, ἀλλ' ἐξ ὧν 'Ισοκράτει συνδιατριφῆς ἐπραξε, μεγίστης δόξης εὐρήσεις ἀξιώθεντα.* Ἰδὲς και *Blass Fr.*, ὁ.π.π. 52 κ.ἑ.

κυρίους πάνω σέ εἰκοσι τέσσερεις πολιτείες, ἀφοῦ δαπάνησε λιγότερα ἀπό ὅσα δαπάνησαν οἱ πατέρες μας στήν πολιορκία τῶν Μηλίων» (111 καί 113). Οἱ καταχτήσεις αὐτές γίνανε μέσα σέ ἐλάχιστο καιρὸ καί σέ ἐποχὴ πού ἡ Ἀθήνα βρισκότανε σέ πολὺ δύσκολη θέση, ἀποκλειστικά καί μόνο γιατί ὁ Τιμόθεος εἶχε τις ἰκανότητες πού πρέπει νὰ ἔχη ἕνας συντετὸς ἀρχηγὸς τοῦ στρατοῦ: «Πρῶτα πρῶτα νὰ μπορῇ νὰ καταλάβῃ ποιους πρέπει νὰ χτυπήσῃ καί ποιους πρέπει νὰ κἀνῃ συμμάχους. . . ἔπειτα τί στρατὸ νὰ φτιάξῃ, ἀνάλογο μὲ τὸν πόλεμο πού ἔκανε κάθε φορά, καί νὰ τὸν ὀργανώσῃ καί νὰ τὸν χρησιμοποίησῃ κατάλληλα. . . νὰ τὸν φτιάξῃ ἐπιβλητικὸ καί ἀντάξιο τῆς πόλης. . . καὶ ἀκόμη νὰ τὰ βγάλῃ πέρα ὅταν ὁ στρατὸς δὲ θὰ εἶχε τίποτα, καί πάλι νὰ τοῦ εὐκολύνῃ τὴ ζωὴ. . . καὶ ἔτσι νὰ μπορῇ νὰ ἰσιάζῃ τόσο καλὰ τὴν κατάσταση, ὥστε καί στὸν πόλεμο νὰ βγαίῃ νικητὴς καί στοὺς στρατιῶτες του νὰ δίνῃ τοὺς μισθοὺς τους ὅλους. . . Ἐφρόντιζε νὰ μὴν τὸν φοβηθῇ καμιὰ ἑλληνικὴ πολιτεία, ἀλλὰ νὰ ἔχουν ὅλες θάρρος, ἐκτός ἀπὸ κείνες πού ἔφταιγαν. . . Καί κοντὰ σ' αὐτὸ μὲ τόση καλοσύνη διοικοῦσε τις πολιτείες πού νίκησε στὸν πόλεμο, καί μὲ τόση δικαιοσύνη, ὅσο κανένας ἄλλος τις συμμαχιές. . . Μὲ λίγα λόγια: Ἐνῶ ὡς τὰ τότε οἱ Ἕλληνες παθαῖναν πολλὰ συμφορές, ὅσο ἦταν ἐκεῖνος στρατηγὸς κανεὶς δὲ θὰ μπορούσε νὰ βρῇ πὼς ἔχουν γίνει ξεριζωμοί, οὔτε πολιτικὰς μεταβολές, οὔτε σφαγές καὶ ἐξορίες, οὔτε κανένα ἄλλο ἀπὸ τὰ ἀγιάτρευτα κακά, ἀλλ' ἔτσι ἡσυχάσανε οἱ τέτοιου εἴδους συμφορές στὰ χρόνια του, ὥστε καί μόνο ἀπὸ ὅσα ἀναφέραμε ἔκανε νὰ μὴν μπορῇ κανένας ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες νὰ κατηγορήσῃ τὴ χώρα μας. . .» (117-127). Καί ὅμως αὐτὸ τὸν ἄνθρωπο τὸν ἔστειλε ἀργότερα ἢ πόλη στὰ δικαστήρια μὲ τὴν κατηγορία τῆς προδοσίας καί, ὅταν λογοδότησε, τὸν τιμώρησε μὲ πρόστιμο ὅσο κανέναν ἄλλο ἀπὸ τοὺς προγενεστέρους. Ἀλλὰ γιὰ ὅλα αὐτὰ δὲ φταίει ἀποκλειστικά ἡ Ἀθήνα. Φταίει κάποιος καί ὁ ἴδιος ὁ Τιμόθεος πού δὲ φρόντισε νὰ μάθουν οἱ συμπολίτες του τὴν ἀξία του. «Γιατὶ ἐκεῖνος οὔτε τὸ λαὸ μισοῦσε, οὔτε τοὺς ἀνθρώπους περιφρονοῦσε, οὔτε περήφανος ἦταν οὔτε καί κανένα ἄλλο εἶχε ἀπὸ τὰ παρόμοια ἐλαττώματα, ἀλλ' ἀπὸ τὴ μεγαλοφροσύνη, πού εἶναι χρήσιμη στὴ στρατηγία, πού ὅμως δὲν ταιριάζει στὶς ἀνάγκες τις καθημερινές, ἔδωσε σὲ ὅλους τὴν ἐντύπωση πὼς ἔφταιγε γιὰ ὅσα εἶπαμε πρὶν πάνω. Γιατὶ ἦταν τόσο ἀνίκανος ἀπὸ τὴν ἴδια του τὴ φύση νὰ κολακεύῃ τοὺς ἀνθρώπους, ὅσο ἦταν ἐξαιρετικὸς νὰ φροντίζῃ γιὰ τὰ πράγματα» (131 κ.ε.). Ὁ Τιμόθεος ἦν καλὸς καγαθὸς ἀνὴρ καὶ τῆς πόλεως καὶ τῆς Ἑλλάδος ἀξιος, καί ὅμως χάθηκε καί γιὰ τὴν Ἀθήνα καί γιὰ τὴν Ἑλλάδα.

Ἔτσι ὁ Ἰσοκράτης στρέφεται ἔξω ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, σὲ γειτονικὲς

ἢ ἀπομακρυσμένες ἐλληνικὲς πολιτεῖες, ὅπου μερικὲς ἰσχυρὲς προσωπικότερες εἶχαν ἀρχίσει νὰ ξεπερνῶνε τὴν ἐποχὴ ἐκείνη καὶ μὲ τὸ πολιτικὸ τους σύστημα καὶ μὲ τὴν προσωπικὴ τους ἀξία τὰ πλαίσια τῆς δημοκρατικῆς ζωῆς. Ἄν καὶ δὲν ἔχουμε ἄμεσες μαρτυρίες, πρέπει νὰ δεχοῦμε πὼς τέτοιες ἐλπίδες θὰ στήριξε στὸ Νικοκλῆ, ὅταν ζητοῦσε νὰ τὸν φέρῃ στὸ δρόμο τοῦ Εὐαγόρα καὶ νὰ δημιουργήσῃ στὴν ψυχὴ του τὴ συνείδηση τοῦ μονάρχου, ποὺ ἀνάπτυξε στὰ ἔργα του («Πρὸς Νικοκλέα» καὶ «Νικοκλῆς»).

Ἄν ὁ Εὐαγόρας ἀπότυχε, ἴσως μποροῦσε νὰ πετύχῃ ὁ διάδοχός του—καὶ γι' αὐτὸ ὁ Ἰσοκράτης ὑψώνει τὸν Εὐαγόρα ὡς πρότυπο στὸ Νικοκλῆ¹.

Ὁ Νικοκλῆς ὅμως, ὅπως εἶδαμε, δὲ στάθηκε ἄξιος νὰ συνεχίσῃ τὴν πολιτικὴ τοῦ πατέρα του καὶ νὰ γίνῃ ἔτσι ὁ ἐνσαρκωτὴς τοῦ πανελληνίου προγράμματος τοῦ Ἰσοκράτη². Ὑστερα ἀπὸ αὐτὸν ὁ Ἰσοκράτης γυρίζει πρὸς τὸν Ἰάσονα τῶν Φερῶν. Ἡ πολιτικὴ τοῦ ἡγεμόνα τῶν Φερῶν εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὴν ὁμιλία τοῦ Φαρσάλιου Πολυδάμα στὸ κοινὸ τῶν Λακεδαιμονίων κατὰ τὶς κρίσιμες ὥρες ποὺ περνοῦσε ἡ Σπάρτη ἀπὸ τὸ φόβο τῆς θηβαϊκῆς εἰσβολῆς. Ὁ Ἰάσων σχεδίαζε νὰ ἐνώσῃ τὰ κράτη τῆς Θεσσαλίας μὲ κέντρο τὴν Φερέε, νὰ ἀπλώσῃ τὴν κυριαρχία του στὴ Στερεὰ Ἑλλάδα καὶ στὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου καὶ ἔπειτα νὰ χτυπήσῃ τὴν Περσία³.

Εἶναι δύσκολο νὰ ποῦμε ἂν τὰ σχέδια αὐτὰ ἀναπτύχθηκαν ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν Ἰσοκράτη ἢ ἂν αὐτὸς ἦταν ποὺ τὰ μετέδωσε στὸν Ἰάσονα.

Ξέρουμε πάντως πὼς συνδέθηκε πολὺ φιλικὰ μὲ τὴ δυναστεία τῶν Φερῶν, ὅχι μόνον μὲ τὸν Ἰάσονα, ἀλλὰ καὶ μὲ τὰ παιδιὰ του καὶ

1. Ὁ Εὐαγόρας, ὅπως τὸν παρουσιάζει ὁ Ἰσοκράτης, δὲν εἶναι ὁ ἱστορικὸς Εὐαγόρας. Εἶναι ἓνα μυθικὸ πρότυπο ἀρχηγοῦ συνθεμένο ἀπὸ πολλὰ ἱστορικὰ, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ πολλὰ πλαστὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ ἡγεμόνα τῆς Κύπρου. Ὁλόκληρος ὁ λόγος εἶναι «παιδαγωγικὴ ψευδολογία», ὅπως λέει ὁ Wendland, Beiträge κτλ. ὁ.π.π. 172. Γιὰ τὴν παραδειγματικὴ χρῆση τοῦ ἱστορικοῦ ὕλικου ἀπὸ τὸν Ἰσοκράτη ἴδὲς ὅσα λέει ὁ ἴδιος 4, 5 (4, 8 Kroll, Rhetorik. RE Suppl. VII 1050) καὶ 12, 240. Ἐπίσης Jost K., ὁ.π.π. 123 Burk A., ὁ.π.π. 130 καὶ Κυριανοῦ A., ὁ.π.π. 66.

2. Ὁ Νικοκλῆς βασίλευσε στὴ θέση τοῦ μεγαλύτερου ἀδελφοῦ του, τοῦ Πνυταγόρα καὶ δολοφονήθηκε, ἀγνωστο ὅμως πότε. Θεόπομπος Frg. Griech. Hist. 103. Beloch, ὁ.π.π. III² 2, 99.

3. Ξενοφώντας, Ἑλληνικά VI, 1. 5-12 Gregor J., ὁ.π.π. 54 κ. ἔ. Westlake H. D., Thessaly in the Fourth Century B.C. London 1935.

μέ τον 'Αλέξανδρο'. Στόν τελευταῖο μάλιστα ἔστειλε ἕνα ὑπόμνημα², ὅπου ἔλεγε λεπτομερέστερα τίς πολιτικές του ἰδέες, τήν ἀνάγκη νά ἐνωθῇ ὁ 'Ελληνισμός καί νά γίνη ἡ ἐκστρατεία στήν 'Ασία.

Οἱ προθέσεις ὅμως τοῦ 'Ιάσονα ἦταν διαφορετικές ἀπ' ὅ,τι ἤθελε ὁ 'Ἰσοκράτης. Στό βᾶθος τῆς πανελληνίας πολιτικῆς του κρυβόταν ἡ μεγαλοφάνταστη φιλοδοξία ἐνός χοντροκομμένου καί ἀκαλλιέργητου ἡγεμόνα, πού ἐπίδιωκε νά ὑποτάξῃ καί ὄχι νά ἐνώσῃ τόν 'Ελληνισμό, μέ τή βοήθεια τῶν ἴδια χοντροκομμένων καί ἀκαλλιέργητων Θεσσαλῶν ὑπηκόων του. Τό 370 ἄλλωστε ὁ 'Ιάσων ἔπεφτε δολοφονημένος, θύμα ἐσωτερικῶν πολιτικῶν διχονοιῶν³, κι ἔτσι οἱ ἐλπίδες πού στήριξε πάνω του ὁ 'Ἰσοκράτης ματαιώθηκαν γρήγορα.

«ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΠΡΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΝ»

'Αλλ' αὐτό δέ ματαίωσε τὸ αἴτημα, νά βρεθῇ κάποτε ὁ ἐνσαρκωτής τῶν πολιτικῶν ἰδανικῶν του. 'Ἡ εὐκαιρία παρουσιάστηκε καί πάλι, λίγο μετὰ ἀπό τὸ θάνατο τοῦ 'Ιάσονα, στό πρόσωπο τοῦ Διονυσίου τοῦ Α', τυράννου τῶν Συρακουσῶν.

'Αξίζει νά προσεχθῇ πῶς ὁ ἔλλητισμός τῆς Σικελίας μέ ὅλα τὰ πολιτικά καί πολιτιστικά του ἐπιτεύγματα, μέ ὅλη τή συμβολή του στίς ὑποθέσεις τῆς μητέρας 'Ελλάδας, πολὺ λίγο ἀπασχόλησε τοὺς πολιτικούς τῆς 'Αθήνας. Πόσο λίγο ἄλλωστε ὁ ἀθηναϊκὸς λαὸς ἤξερε τῆ Σικελία, τὸ φανερώνει, περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο, ἡ μαγεία πού ἄσκησε ὁ πολεμικὸς λόγος τοῦ 'Αλκιβιάδου ὅταν συζητήθηκε στήν ἐκκλησία τοῦ δήμου τὸ σχέδιο τῆς Σικελικῆς ἐκστρατείας⁴. 'Εδαφικὴ ἔκταση τεράστια, μέ παραμυθένια πλοῦτη, χωρὶς στρατιωτικὴ δύναμη, χωρὶς πείρα, χωρὶς ἀρχηγούς. 'Ἡ καταστροφή τοῦ ἀθηναϊκοῦ ἐκστρατευτικοῦ σώματος ἦταν σκληρὸ μάθημα, πού δὲν ἄλλαξε τὴ σημασία του ἡ ἀπουσία τοῦ 'Αλκιβιάδου ἀπὸ τίς στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις. 'Ἡ ἀποτυχία ἄλλωστε τῆς τυχοδιωκτικῆς πολιτικῆς τοῦ 'Αλκιβιάδου ἦταν συμβολικώτατη γιὰ τὴ μοίρα τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας, προάγγελος τῶν ὀριστικῶν καταστροφῶν της, τὸ 404 καί τὸ 338, ἀπὸ δυνάμεις ἀντιδημοκρατικῆς.

1. 'Ἰδὲ τὴν VI ἐπιστολὴ 1 ἐνεκα τῆς 'Ιάσονος καὶ Πολυαλοῦς ξενίας. Mathieu G., Les idées ... 101. Λαοῦδα Βασ. 'Ἰσοκράτους Φίλιππος ('Αθήνα 1939) 16.

2. 'Επιστολαὶ Σωκρατικῶν XXX 13 'Απέσταλκέ δέ σοι λόγον ὄν ... τὸ τρίτον ... ἐμνήστεισεν 'Αλεξάνδρῳ τῷ Θετταλῷ. Bickermann E. und Sykutris J., Speusippus' Brief an König Philipp (Leipzig 1928), 44-47 καί 78-82.

3. Ξενοφώντας, 'Ελληνικά VI, 4, 31.

4. Θεοκυδίδης VI 16-18.

Ἄκρατος δυτικός σταθμός οργανωμένου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἡ Σικελία εἶχε πολὺ νωρὶς χαλυβδωθῆ πολεμώντας μὲ τὰ ὄπλα κατὰ τῶν Καρχηδονίων καὶ μὲ τὸ πνεῦμα κατὰ τῶν ἀπειράριθμων ξενικῶν ἐπιρροῶν, τῆς Ἰταλίας, τῆς Ἀφρικῆς καὶ γενικότερα τῆς Δύσης.

Ὁ Διονύσιος, ἀπὸ ταπεινῆ οἰκογένεια, ἀπλὸς ἀξιωματικὸς στὸ στρατὸ τῶν Συρακοσῶν, εἶχε κατορθώσει σιγὰ σιγὰ νὰ γίνῃ δικτάτωρ στὴ Σικελία, ὕστερα ἀπὸ μακριὰ σειρὰ πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν ἐπιτυχιῶν. Σὲ μιὰν ἐποχὴ ποὺ οἱ Καρχηδόνιοι ἀπειλοῦσαν νὰ συντρίψουν τὶς ἑλληνικὲς πολιτείες στὴ Σικελία καὶ στὴν κάτω Ἰταλία, κατόρθωσε νὰ ὀργανώσῃ ἰσχυρότατο κράτος καὶ ἀποκρούοντας τοὺς Ἀφρικανοὺς ἐπιδρομεῖς νὰ δώσῃ καινούριες δυνάμεις στὸ δυτικὸ Ἑλληνισμὸ. Ἡ ἐξαιρετικὴ δραστηριότητα, ἡ ὑξυδέρκεια, ἡ ἐπιμονὴ καὶ περισσότερο ἀπὸ ὅλα ἡ ἑλληνικὴ ἰδεολογία τοῦ ἡγεμόνα τῆς Σικελίας ἦταν ποὺ κίνησαν τὴν προσοχὴ τοῦ Ἰσοκράτη. Ἡ μορφή ἄλλωστε ποὺ πῆρε ἡ Σικελία τὴν ἐποχὴ τῆς ἡγεμονίας τοῦ Διονυσίου ἦταν μιὰ ἀπὸ τὶς πρῶτες καὶ πολλὰς προσπάθειες ποὺ ἄρχισαν τὸν 4. αἰῶνα, γιὰ νὰ ἀναπροσαρμοστῇ ἡ ἑλληνικὴ ζωὴ στὶς ἀνάγκες τῶν καιρῶν: Κατάργηση τοῦ καθεστώτος πόλης-κράτους, ὑπερνίκηση τῆς δημοκρατίας, συγκέντρωση τῆς ἐξουσίας στὰ χέρια μιᾶς δυνατῆς καὶ φιλοσοφημένης προσωπικότητας, ὀριστικὸς διακανονισμὸς τῶν σχέσεων μὲ τοὺς βάρβαρους ἐχθροὺς, καὶ λύση τῶν οἰκονομικῶν δυσχερειῶν μὲ ἱμπεριαλιστικὴ πολιτικὴ.

Στὴν ἀνοιχτὴ ἐπιστολῇ, ποὺ ἔστειλε τὸ 368 ὁ Ἰσοκράτης στὸ Διονύσιο, τὸν συμβουλεύει νὰ πάρῃ τὴν ἀρχηγία τοῦ Ἑλληνισμοῦ, νὰ σταματήσῃ τὶς διαμάχες στὴν Ἑλλάδα καὶ νὰ χτυπήσῃ τὴν Περσία. Κατὰ πόσο θὰ μπορούσε ὁ Διονύσιος ἀπὸ τὴ δυτικὴ περιοχὴ τῆς Μεσογείου, καθὼς βρισκόταν κάτω ἀπὸ τὴν ἀδιάκοπη πίεση τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων τῶν Καρχηδονίων, νὰ ἀρχίσῃ νέους πολέμους στὴν Ἀνατολὴ ἢ καὶ νὰ περισπάσῃ ἀπλῶς τὴν προσοχὴ του ἀπὸ τὴν πατρίδα του ζητώντας νὰ ἐνώσῃ τοὺς Ἕλληνας, εἶναι κάτι, ποὺ ὁ Ἰσοκράτης δὲ φαίνεται νὰ τὸ λογάρισε. Ὅπως δὴποτε, στὸ Διονύσιο δὲ δόθηκε καιρὸς νὰ κατευθύνῃ τὶς ἐνεργειές του σύμφωνα μὲ τὶς ὑποδείξεις τῆς ἀνοιχτῆς ἐπιστολῆς, γιὰτὶ πέθανε ἕνα χρόνο ἀργότερα, τὸ 367. Ἔτσι καὶ ἀλλοὶ οἱ ἐλπίδες τοῦ Ἰσοκράτη ματαιώθηκαν.

1. Ἡ χρονολόγηση κατὰ τὸν *Drerup*, *Isocratis opera omnia* I CLVIII, τοῦ ἴδιου, *Aus einer alten Advokatenrepublik* (Padeborn 1916) 36 κ.ε. Γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ *Wilamowitz*, *Aristoteles und Athen* II 391 ἰδὲς *Mathieu* G. *Les idées* ὁ.π.π. 103. Ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ αὐτῆ τοῦ Ἰσοκράτη σώζεται σήμερον μόνον ἡ εἰσαγωγὴ. Προφανῶς μόνον αὐτὴ δημοσίευσε τελικὰ ὁ Ἰσοκράτης. Γιὰ τὸ Διονύσιο μιλᾷ καὶ στοὺς λόγους 4, 126, 3, 23, 6, 44-45 καὶ 5, 65-67.

Ὁ «Ἀρχίδαμος», πού δημοσιεύθηκε τὸ 366¹, κλείνει τὴν πρῶτη περίοδο τῶν ἀναζητήσεων τοῦ Ἰσοκράτη καὶ μᾶς ξαναγυρίζει στὴν ἀτμόσφαιρα καὶ τὰ προβλήματα τοῦ «Πλαταικοῦ». Ὑστερα ἀπὸ τὴν ἀποτυχημένη προσπάθεια νὰ βρεθῇ ὁ Ἕλληνας ἡγεμόνας πού θὰ ἀνυψωνότανε σὲ πανελλήνιο ἡγέτη, ὁ Ἰσοκράτης ξαναγυρίζει τὴ ματιά του στὴν Ἑλλάδα, πού τὴν περίοδο αὐτὴ περνοῦσε κρίσιμότερες ὥρες.

Κάτω ἀπὸ τὰ ἀμείλιχτα χτυπήματα τῆς στρατιωτικῆς δυνάμεως τῆς Θήβας, παράλληλα μὲ τὴν ἀδυναμία τῆς Ἀθήνας, ἡ δεύτερη συμμαχία εἶχε ἀρχίσει πιά νὰ διαλύεται. Ἡ Σπάρτη κλονισμένη ἀπὸ τίς πολεμικὲς τῆς συμφορὲς ἐτοιμαζόταν τώρα νὰ δεχτῆ τὸ τελευταῖο χτύπημα, τὴν αὐτονομία τῆς Μεσσήνης πού ζητοῦσαν οἱ Θηβαῖοι, καὶ ἔπειτα τὴν εἰσβολὴ τοῦ Ἐπαμεινώνδα μέσα στὴν ἴδια τὴ χώρα τῆς².

Ἄν ἡ εἰσβολὴ πετύχαινε, δὲ θὰ ἔχανε μόνο ἡ Ἀθήνα τὸν ἰσχυρότερο σύμμαχό της, ἀλλὰ καὶ θὰ στερεωνόταν πιά ὀριστικὰ ἡ ἡγεμονία τῆς Θήβας. Ἀπομονωμένη ἔτσι διπλωματικά, οἰκονομικὰ κατεστραμμένη, χωρὶς ἰσχυρὲς στρατιωτικὲς δυνάμεις, μὲ τὴ φαυλοκρατία τῆς ἐκκλησίας καὶ τῆς βουλῆς, ἡ Ἀθήνα θὰ γονάτιζε ἀμέσως. Καὶ τότε, ἀντὶ γιὰ τὴν πανελλήνια συμμαχία μὲ ἐπικεφαλῆς τὴν Ἀθήνα, ὀλόκληρη ἡ Ἑλλάδα θὰ ὑποδουλωνόταν στὴ Θήβα, στὴ Θήβα πού εἶχε συμμαχήσει μὲ τοὺς Πέρσες, ὅταν ἔκαναν τὴν εἰσβολὴ στὴν Ἑλλάδα, πού εἶχε προτείνει τὸ 404 τὴν καταστροφὴ τῆς Ἀθήνας, πού δὲν εἶχε νὰ παρουσιάσει παρὰ μόνο βαρβαρότητες καὶ καταστροφές.

Ἡ ἀτμόσφαιρα αὐτὴ τῆς ἀγωνίας γιὰ τὴν καταστροφὴ πού ὄλο καὶ πλησιάζει, κυριαρχεῖ σὲ ὀλόκληρο τὸ κείμενο τοῦ «Ἀρχίδαμου» τοῦ Ἰσοκράτη. Μέσα στὶς καλοδουλεμένες φράσεις, στὶς διαλεγμένες λέξεις, τὴν ἀρμονικὴ ἀρχιτεκτονικὴ, ὁ πόνος καὶ τὸ πάθος τοῦ Ἀθηναίου καὶ τοῦ Ἑλλήνα πολιτικοῦ ἀγωνίζονται νὰ κρατηθοῦν, χωρὶς νὰ τὸ μπορούν, καὶ ξεσπᾶνε ἀδιάκοπα, πότε σὲ βίαιη ἐπίθεση κατὰ τῆς Θήβας, ἄλλοτε σὲ συγκινητικὴ ὑπόμνηση τῆς σημασίας τῆς Ἀθήνας, ἀδιάκοπα σὲ ἐκκλήση τῆς σπαρτιατικῆς ἀρετῆς. Τὸ νὰ μιλήσῃ γιὰ ὅλα αὐτὰ ὄχι ὁ Ἰσοκράτης στοὺς Ἀθηναίους ἢ στοὺς Σπαρτιάτες, ἀλλὰ ὁ ἴδιος ὁ Ἀρχίδαμος στὸ λαὸ του εἶναι ἓνα θαυμαστὸ εὑρημα στὸν ὑπέροχο αὐτὸ λόγο. Ποιὸς ἄλλος θὰ μπορούσε νὰ συγκινήσῃ τόσο πολὺ καὶ νὰ πείσῃ μὲ τὴ δυνάμη τοῦ πάθους του, ὅσο τὸ νεαρὸ βα-

1. Wilamowitz, Aristoteles und Athen II 394, Meyer Ed., Geschichte des Altertums V 450 καὶ Münscher δ.π.π. 2201.

2. Ξενοφώντας, Ἑλληνικά VII 4, 6 κ.ε.

σιλόπουλο που θα πάρη αύριο στα χέρια του την εξουσία και θα συνεχίσει την ενδοξη παράδοση των βασιλείων της Σπάρτης, και που έχει όλο το δικαίωμα να θέλη να σταθῆ ἡ χώρα του ψηλά, ὡς δύναμη ἠθική και στρατιωτική; Οἱ Σπαρτιάτες θὰ πρέπει νὰ ἀντισταθοῦν, νὰ ἀντισταθοῦν ὅσο μποροῦν και νὰ μὴν παραδοθοῦν ποτέ. Οἱ σύμμαχοί τους τοὺς ζητᾶνε νὰ ὑποκύψουν στὶς ἀπαιτήσεις τοῦ Ἑπαμεινώνδα και νὰ φύγουν ἀπὸ τὴ Μεσσήνη. Ἄλλὰ οἱ σύμμαχοι αὐτοὶ τοὺς προτείνουν τὴν ἐγκατάλειψη τῆς Μεσσήνης γιατί νοιάζονται γιὰ τὴν ἡσυχία τους, ἐνῶ οἱ Σπαρτιάτες πρέπει νὰ φερθοῦν ἀντάξια μὲ τὸ παρελθόν τους, νὰ θυμηθοῦν τὸ δικαίωμα που ἔχουν στὴ Μεσσήνη, νὰ σκεφτοῦν τὸ σπαρτιατικὸ αἶμα που ἔχει χυθῆ, και πρὶν ἀπὸ ὅλα τὸ καθῆκον που ἔχουν, νὰ θυσιαστοῦν καλύτερα παρά νὰ συνθηκολογήσουν. «Γι' αὐτὰ ὄχι μόνον πόλεμο ἀλλὰ και ἐξορίες και θανάτους νομίζω πὼς ταιριάζει νὰ ὑποφέρουμε. Γιατὶ εἶναι πολὺ καλύτερο νὰ τελειώσουμε τὴ ζωὴ μας στὴ δόξα που ἔχουμε, παρά νὰ ζοῦμε μὲ τὴν ἀτιμία που θὰ πάρουμε ἂν κάνουμε ὅ,τι μᾶς ἐπιβάλλουν. Και γενικὰ, ἂν πρέπει νὰ μιλήσω χωρὶς νὰ κρύψω τίποτα, εἶναι πολὺ προτιμότερο νὰ ξεπιταθοῦμε, παρά νὰ γίνουμε τὸ περιγέλιο τῶν ἐχθρῶν. Γιατὶ αὐτοὶ που ἔχουν ζήσει μὲ τόσες πολλὲς τιμὲς και μὲ τέτοια φρονήματα, πρέπει ἢ νὰ εἶναι οἱ πρῶτοι ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνες ἢ νὰ καταστραφοῦν ἐντελῶς, χωρὶς νὰ κάνουν τίποτα τὸ ταπεινὸ, δίνοντας ἔτσι ἓνα ὄραϊο τέλος στὴ ζωὴ τους. Αὐτὰ πρέπει νὰ συλλογιστοῦμε και νὰ μὴ δειλιάσουμε γιὰ τὴ ζωὴ μας, οὔτε νὰ ἀκολουθήσουμε τίς ἀπόψεις τῶν συμμάχων, που εἴχαμε παλαιότερα τὴν ἀξίωση νὰ τοὺς εἴμαστε οἱ ἀρχηγοί, ἀλλὰ ἀφοῦ κρίνουμε ἐμεῖς οἱ ἴδιοι, νὰ διαλέξουμε ὄχι τὸ εὐκολώτερο γι' αὐτοὺς, ἀλλ' ὅ,τι θὰ ταιριάζη στὴ Λακεδαίμονα και στὴν παράδοσή μας. Γιατὶ γιὰ τίς ἴδιες ὑποθέσεις δὲν πρέπει νὰ σκέφτονται μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ὅλοι, ἀλλὰ καθένας ἀνάλογα μὲ τίς ἀρχές που θεμελιώνουν τὴ ζωὴ του» (89 κ.ε.).

Στὸ ἐπίπεδο αὐτὸ τῆς ἀρετῆς και τοῦ πατριωτισμοῦ, ἡ πολιτικὴ σύνεση, που ἐπιβάλλει τὴ διατήρηση τῆς Σπάρτης, μετατρέπεται σὲ ἀνάγκη ἠθικὴ· δὲν εἶναι ἡ τύχη τῆς Ἀθήνας, που παίζεται μὲ τὴν ἀξίωση τῆς Θήβας, ἀλλὰ τῆς ἴδιας τῆς Σπάρτης ἡ ὑπαρξὴ και ἡ τιμὴ.

Ἀπὸ τὸ 366 ὡς τὸ 356 ὁ Ἴσοκράτης δὲν ἐμφανίζεται στὴ δημοσιότητα. Εἶναι εὐκόλο νὰ ἐξηγήσουμε τὴν πολύχρονη σιγὴ του. Δὲν εἶναι πιά ἡ ἐποχὴ τῶν λόγων. Τώρα ἀπὸ τὴν μὴν ἄκρια ὡς τὴν ἄλλη τῆς Ἑλλάδας μιλᾶνε μόνον τὰ ὄπλα και μιλᾶνε τόσο γρήγορα και τόσο σκληρὰ, ὥστε οὔτε νὰ χρειάζεται οὔτε και νὰ μπορῆ νὰ ἀκουστῆ ἡ φωνὴ ἐνὸς πνευματικοῦ ἀνθρώπου. Ἡ Θήβα, ἡ Ἀθῆνα, ἡ Σπάρτη, τὸ

σότερο στην ψυχή του δασκάλου έντεινότανε τὸ ἀγωνιστικὸ πνεῦμα, νὰ δουλέψῃ πολὺ, πάντα πρὸς πολὺ, γιὰ νὰ στηρίξῃ στὶς νεανικὰς ψυχὰς τὴ μορφή τῆς Ἑλλάδας. Καὶ ἂν ὅλα ἔξω ἐρειπώνονταν, ὅσο οἱ ψυχὰς τῶν νέων ἀνθρώπων θὰ κλειῖναν μέσα τους τὴν Ἑλλάδα, πάντα θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ἐλπίζῃ.

«ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΠΡΟΣ ΑΡΧΙΔΑΜΟΝ»

Τὸ 356 ξαναγυρίζει καὶ πάλι στὴν προσπάθειά του νὰ ἐνωθῇ ὅλος ὁ Ἑλληνισμὸς καὶ νὰ χτυπηθῇ ἡ Περσία. Τὴ φορά ὅμως αὐτὴ δὲ χρειάζεται νὰ τρέξῃ μακριά, στὴν Κύπρο, στὴ Σικελία ἢ στὴ Θεσσαλία γιὰ νὰ βρῇ τὸν ἀρχηγό. Ὁ ἐκλεκτὸς τῆς μοίρας βρίσκεται πολὺ κοντά, μέσα στὴ Σπάρτη, εἶναι ὁ Ἀρχίδαμος, ὁ ἴδιος ποὺ τὸν εἶδαμε νὰ μιλά τὸ 366 στὸ λαὸ του ὡς διάδοχος τοῦ θρόνου καὶ ποὺ τώρα εἶναι βασιλιάς.

Στὴν ἀνοιχτὴ ἐπιστολή, ποὺ τοῦ στέλνει τὸ 356, ὁ Ἰσοκράτης ξαναλέει ἄλλῃ μιὰ φορά τὶς ἴδιες προτάσεις, ποὺ εἶχε πρῶτοτερα στὸν Ἰάσονα καὶ στὸ Διονύσιο. Ἡ Ἑλλάδα κάθε μέρα καὶ περισσότερο διαλύεται, ἡ Περσία ὀλοένα καὶ δυναμώνει—ποῦ θὰ καταλήξουν ὅλα αὐτά; Δὲν ὑπάρχει ἄλλῃ λύση: Πρέπει νὰ μονιάσουν μεταξύ τους οἱ Ἕλληνες, νὰ ἐνωθοῦν καὶ νὰ ἐκστρατεύσουν στὴν Ἀσία. Ἡ ἐκστρατεία τους δὲ θὰ λύσῃ μόνο τὰ ἐσωτερικὰ πολιτικὰ καὶ οικονομικὰ προβλήματα τῆς Ἑλλάδας, ἀλλὰ μαζὶ καὶ θὰ ἐλευθερώσῃ τοὺς ὑπόδουλους ἀδελφούς τῆς Ἀσίας ἀπὸ τὸν περσικὸ ζυγὸ, ποὺ γίνεται ὀλοένα καὶ βαρύτερος. Τὸν ἀγῶνα τὸν εἶχε ἀρχίσει ἤδη ὁ Ἀγησίλαος, ὁ πατέρας τοῦ Ἀρχίδαμου. «Μόνο αὐτός, ἀπὸ ὅσους τουλάχιστον ξέρουμε ἐμεῖς, πέρασε ὅλη τὴ ζωὴ του μὲ τὴν ἐπιθυμία νὰ ἐλευθερώσῃ τοὺς Ἕλληνες καὶ νὰ ἀρχίσῃ τὸν πόλεμο ἐναντίον τῶν βαρβάρων» (11). Εἶχε κάνει ὅμως ἓνα πολὺ μεγάλο λάθος: «Ἐνῶ ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ ἤθελε νὰ πολεμήσῃ τὸ βασιλεῖα τῆς Περσίας, ἀπὸ τὴν ἄλλῃ φρονιζε νὰ ξαναφέρῃ στὶς πόλεις τους τοὺς ἐξόριστους πολιτικούς του φίλους καὶ νὰ τοὺς δώσῃ τὴν ἐξουσία στὰ χέρια. Ἀποτέλεσμα ὅμως τῆς πολιτικῆς αὐτῆς ἦταν ἀπὸ τὶς φροντίδες γιὰ τοὺς ὁμοειδέατες του νὰ ἀναστατώνωνται καὶ νὰ κινδυνεύουν οἱ Ἕλληνες καὶ ἀπὸ τὶς ταραχὰς αὐτῆς νὰ μὴν ἔχουν καιρὸ οὔτε καὶ νὰ μπορούν νὰ πολεμήσουν τοὺς βαρβάρους» (14). Ἡ πρόταση ποὺ γίνεται μὲ τὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρουσα, ὅχι μονάχα ἐπειδὴ συνεχίζει ἀπλῶς τὴν προσπάθεια νὰ βρεθῇ ὁ ἀρχηγὸς τῆς Ἑλλάδας. Ὁ Ἰσοκράτης, ποὺ τὸ 380 καλοῦσε τὴν Ἀθῆνα νὰ πάρῃ τὴν ἡγεμονία τῆς Ἑλλάδας, ποὺ στὸ ὄνομα τοῦ ἀθηναϊκοῦ πολιτισμοῦ ἀπόκρουσε ἄλλοτε βιαιότατα τὴν ἰδέα ἡγε-

μονίας τῶν Σπαρτιατῶν, ὡς τελευταῖο καταφύγιο ἀπευθύνεται τώρα μὲ τὴν ᾿Επιστολὴν πρὸς ᾿Αρχίδαμον» στὴ Σπάρτη, τὴν ἐξυμνεῖ μὲ τὰ θερμότερα λόγια καὶ καλεῖ τὸν ᾿Αρχίδαμο, ἀφοῦ τοῦ ὑποδείξει πρῶτα μὲ λεπτότητα τὰ λάθη τῆς πολιτικῆς τοῦ ᾿Αγησιλάου, νὰ φροντίσῃ αὐτὸς νὰ πραγματοποιήσῃ τὴν ἔνωσιν τῶν ᾿Ελλήνων, τὴν ἀπελευθέρωσιν τῶν ὑπόδουλων ἀδελφῶν καὶ τὴν ὑποταγὴν τῶν Περσῶν.

Ὁ ᾿Αθηναῖος καὶ ᾿Αθηνολόγος διδάσκαλος τώρα πιά ξεπέρασε τὸν τοπικὸ πατριωτισμὸ του. Ἔχει γίνει ἀπλῶς ἓνας ᾿Ελληνας, ὁ πρῶτος ᾿Ελληνας, ποῦ πάνω ἀπὸ τοπικὰς ἐριδὲς καὶ καιρικὰ μίσση, ἀπὸ τυχαῖα ἐπεισόδια καὶ μικρόπρονες ἀντιδράσεις, αἰσθάνεται μέσα του νὰ ζῆ ἢ ᾿Ελλάδα, μιὰ καὶ ἀδιαίρετη ὡς ἱστορικὴ πραγματικότητα καὶ ὡς ἰδανικὴ μορφή.

Ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι ἡγεμόνες, ποῦ ὁ Ἰσοκράτης ζήτησε τὴ βοήθειά τους, ὁ ᾿Αρχίδαμος ἦταν μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ ξεχωριστὰς μορφὰς στὸν 4. αἰῶνα. Ἀνήσχυε καὶ ριψοκίνδυνη φύση, πέρασε ὅλη σχεδὸν τὴ ζωὴ του στὸ στρατόπεδο καὶ στὶς μάχαι, πολεμώντας ἄλλοτε γιὰ τὴ Σπάρτη καὶ ἄλλοτε μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ χαρῆ τις περιπέτειες τοῦ πολέμου. Γιὰ λίγο καιρὸ μὲ τὰ ἐξαιρετικὰ του κατορθώματα ἔδωσε τὴν ἐλπίδα στοὺς συμπολίτες του καὶ στοὺς ἄλλους ᾿Ελληνας τὸ φόβο πὼς θὰ ἀνασυσταθῆ ἡ ἡγεμονία τῆς Σπάρτης, ξανακέρδισε τὸ πολεμικὸ γόητρο τῆς Σπάρτης, μὲ τὴ μάχη στὴ Μέναια, διεκδίκησε παλιὰς σπαρτιατικὰς ἀποικίας, δημιούργησε νέες στέρρες συμμαχίας. Ἀλλὰ στὸ βάθος τῆς ἡ πολιτικῆς του ἦταν περισσότερο σπαρτιατικὴ παρὰ ἐλληνικὴ. Γι' αὐτὸ ἡ πρότασιν τοῦ Ἰσοκράτη πέρασε ἀπαρατήρητη.

«ΠΕΡΙ ΕΙΡΗΝΗΣ» ΚΑΙ «ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΙΚΟΣ»

Ἀμέσως μετὰ τὴν ᾿Επιστολὴν πρὸς ᾿Αρχίδαμον» ὁ Ἰσοκράτης δημοσίευσεν δύο ἀκόμη λόγους του, τὸ 355 τὸν «Περὶ εἰρήνης» καὶ τὸ

1. Ἄν ἡ ᾿Επιστολὴ πρὸς ᾿Αρχίδαμον» δὲν εἶναι γνήσια (*Wilamowitz, Aristoteles und Athen II 394. Münscher, δ.π.π. 2204*) μένει ἀνεξήγητο γιὰ ποῦ λόγῳ ὁ συγγραφέας του σκέφτηκε νὰ βάλῃ τὸν Ἰσοκράτη νὰ στέλνῃ ἐπιστολὴν σὲ βασιλεῖα τῆς Σπάρτης καὶ μάλιστα στὸν ᾿Αρχίδαμο. Τέτοια πρωτοβουλία ἐνὸς μιμητῆ δὲν εἶναι καθόλου συνηθισμένη. Γιὰ τὸ ὕφος τῆς ἐπιστολῆς ἴδὲς *Blass, δ.π.π. III° 294 κ.ε.*, γιὰ τὴ χρονολόγησίν τῆς *Mathieu G., Les idées 108 καὶ Beloch, δ.π.π. III° 1,523*. Ὅπως καὶ ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴν «Πρὸς Διονύσιον» ἔτσι καὶ ἀπὸ τὴν «Πρὸς ᾿Αρχίδαμον» ὁ Ἰσοκράτης δημοσίευσεν μονάχα τὴν εἰσαγωγὴν. Ἰδὲς τὶς σχετικὰς ὑποθέσεις τοῦ *Cavaignac, Histoire de l'antiquité II 338. Meyer E., Geschichte des Altertums V 495 καὶ Drerup En., Isocratis opera omnia I CLIX στὸν Mathieu G., Les idées... 109*.

2. *Beloch, δ.π.π. III° 1,523*.

354 τὸν «Ἀρεσπαριτικό». Καὶ με τοὺς δυὸ ξαναγυρίζει πάλι στὴν Ἀθήνα ὕστερα ἀπὸ τὴ μεγάλη καὶ χωρὶς θετικὸ ἀποτέλεσμα περιπλάνηση. Δὲ γυρίζει ὅμως τώρα πιά γιὰ νὰ τὴ νοθεύσῃ. «Οἱ αὐτοὶ οἱ ξένοι καὶ κάπως ἐξωτικὸ ἡγεμόνες, ὁ Νικολῆς, ὁ Ἰάσων, ὁ Διονύσιος καὶ ὁ Ἀρχίδαμος πολὺ λίγο ἔχουν νὰ κάνουν μετὰ τὴν ἐλληνικὴ σωτηρία. Ἡ Ἀθήνα θὰ ἔπρεπε νὰ φροντίσῃ γιὰ ὅλα αὐτά, ἡ Ἀθήνα νὰ σηλώσῃ τὴ μοίρα τῆς Ἑλλάδας. Ἀλλὰ ἡ πόλις τοῦ Θεμιστοκλῆ καὶ τοῦ Περικλῆ ἀπὸ πολλὰ χρόνια τώρα μεριμνᾷ καὶ τυρβάζει περὶ πολλά, ἀλλότρια καὶ ξένα. Γι' αὐτὸ καὶ οἱ δυὸ λόγοι του, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς θετικὰς ὑποδείξεις ποὺ περιέχουν, εἶναι σκληρὸ μαστίγωμα τῆς φαυλοκρατίας τῶν δικηγόρων, τελευταῖο ξέσπασμα ἐνὸς ἀπελπισμένου ἐραστῆ τῆς Ἀθήνας.

Ὁ ἴδιος στοὺς παλαιότερους λόγους του δὲν εἶχε συμβουλεύσει τίποτε κακὸ γιὰ τὴν πόλι. Εἶχε μιλήσει μάλιστα τόσο θερμὰ καὶ τόσο ἐπαινετικά γιὰ τὸ μεγάλο παρελθόν, τὸ θαυμαστὸ μεγαλεῖο της. Καὶ ὅμως οὔτε αὐτὸς, οὔτε κανένας ἄλλος ἀπὸ τοὺς λιγοστοὺς ποὺ ἔκαναν συνεισφορὰς ὑποδείξεις, ἀκούστηκε ποτέ. Στὴν Ἀθήνα ὑπάρχει δημοκρατία, μετὰ τὸ νὰ ὑπάρχῃ ὅμως δημοκρατία, δὲν ὑπάρχει παρρησία, παρὰ μόνο στοὺς ἀφρονεστάτους καὶ σ' αὐτούς, ποὺ κατὰ βάθος ἀδιαφοροῦν γιὰ ὅλα. Μερικὰς φράσεις χτυπητές, ὠραῖα λόγια καὶ λίγα παρασηκνία μποροῦν νὰ ὀδηγήσουν στὴ μεγαλύτερη πολιτικὴ ἀκρισία. «Ἐχομε διασφαρῆ», παρατηρεῖ μετὰ πικρία, «πολὺ καιρὸ τώρα ἀπὸ ἀνθρώπους, ποὺ δὲν μποροῦν νὰ κάνουν τίποτε ἄλλο, παρὰ μόνο νὰ ἐξάπατοῦν» (36).

Εἶδαμε ὅτι ἡ ἐσωτερικὴ ἀδυναμία τῆς Ἀθήνας ἀλλάξε πολὺ γρήγορα τὴ δευτέρη συμμάχια σὲ ἡγεμονία. Ἀλλὰ πολὺ γρήγορα ἄρχισε καὶ ἡ ἀντίδραση τῶν συμμάχων. Τὸ 357 πῆρε πιά ἀποφασιστικὴ μορφή καὶ ἔφτασε σὲ ἐνοπλὴ ρήξη ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά τῆς Ἀθήνας καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τῶν ἰσχυρότερων συμμάχων της, τῆς Χίου, τῆς Ρόδου καὶ τῆς Κῶ, ποὺ τοὺς ὑποκινούσε ἄλλωστε ἡ ἐπιδέξια διπλωματία τοῦ Μαύσωλου, βασιλιᾶ τῆς Καρίας.

Ὁ «συμμαχικὸς» πόλεμος κράτησε δυὸ χρόνια¹. Οἱ Ἀθηναῖοι, καθὼς εἶδαν ἀμέσως ἀπὸ τὴν ἀρχὴ πὼς εἶχαν νὰ παῖξουν ἕλη τὴν ἡγεμονία τους, τὸν κράτησαν μετὰ πείσμα, ἀλλὰ οἱ τρεῖς σύμμαχοι ἦταν πολὺ ἰσχυροὶ καὶ ἡ Ἀθήνα τοῦ 357 δὲν ἦταν ἡ παλιὰ Ἀθήνα. Ἀπόπειρα νὰ καταληφθῇ ἡ Χίος ἀπέτυχε, ἄλλη ἀπόπειρα νὰ προωθηθοῦν τὰ ἀθηναϊκὰ στρατεύματα πρὸς τὰ Στενὰ ἀπέτυχε, ὕστερα ἀπὸ τὸν ἐπιδέξιο ἀντιπερισπασμὸ ποὺ ἔκαναν οἱ σύμμαχοι στὴ Λήμνο, στὴν

1. Weise R., Der athenische Bundesgenossenkrieg. Berlin 1895.

Ἰμβρο καὶ στὴ Σάμο, τρίτη ἀπόπειρα, νὰ ἐνισχυθῆ ἡ ἀνεφοδιαστικὴ βία τῆς Σάμου, ἀπότυχε καὶ αὐτὴ, τέταρτη ἀπόπειρα, νὰ ὑποστηριχτοῦν ἀπὸ τὸν Ἀρτάβαζο, ἀπότυχε καὶ πάλι. Ἀπὸ τοὺς πέντε στρατιωτικοὺς ἀρχηγούς τῶν ἐπιχειρήσεων, ὁ Χαβρίας σκοτώθηκε στὶς ἐπιχειρήσεις τῆς Χίου καὶ τρεῖς ἄλλοι, ὁ Μενεσθεύς, ὁ Τιμόθεος καὶ ὁ Ἰφικράτης, σύρθηκαν στὰ δικαστήρια.

Προτοῦ ἀκόμη τελειώσῃ ἡ σύρραξη, μετὰ τὶς πρῶτες ἀποτυχίες τῶν ἀθηναϊκῶν ὅπλων, σὲ ὄρες φόβου καὶ ἀποφασιστικότητος σκληρῆς, ὁ Ἰσοκράτης ἔρχεται νὰ μιλήσῃ στὸ λαό του.

Ἡ πρότασις ποὺ κάνει μετὰ τὸν «Περὶ εἰρήνης» λόγο του εἶναι καταπληχτική: «Θὰ πρέπει νὰ κάνουμε εἰρήνην ὄχι μόνον μετὰ τοὺς Χίους καὶ τοὺς Ρόδιους καὶ τοὺς Βυζάντιους ἀλλὰ καὶ μετὰ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους καὶ νὰ ἀκολουθήσουμε τὶς συνθήκας ὄχι αὐτὲς ποὺ ἔχουν γράψῃ τώρα μερικοὶ, ἀλλὰ αὐτὲς ποὺ ἔγιναν μετὰ τὸ βασιλεῖα τῆς Περσίας καὶ μετὰ τοὺς Λακεδαιμόνιους καὶ ποὺ ὀρίζουν: νὰ εἶναι αὐτόνομοι οἱ Ἕλληνες, νὰ φύγουν ἀπὸ τὶς ξένες πόλεις οἱ φρουρὲς καὶ καθένας νὰ εἶναι κύριος μονάχῃ στὴ χώρα του» (16). Τῆ σημασία τῶν προτάσεων αὐτῶν θὰ τὴν καταλάβουμε καλύτερα, ἂν θυμηθοῦμε τὸν «Παναηγυρικό», ποὺ ἡ ἀποστολὴ του ἦταν νὰ προπαγανδίσῃ τὴ δημιουργία καινούριας ἀθηναϊκῆς ἡγεμονίας καὶ τὴν ἀποκήρυξη τῶν ὄρων τῆς Ἀνταλκίδειας εἰρήνης. Τώρα, μετὰ τὸν «Περὶ εἰρήνης» προτείνει ἀκριβῶς τὰ ἀντίθετα: κατάρριψη τοῦ συστήματος τῆς ἡγεμονίας καὶ ἐπιστροφή στὸ σύστημα αὐτονομίας, ὅπως εἶχε ὀριστῆ μετὰ τὴν εἰρήνην τοῦ 387. Ἄλλοτε εἶχε μιλήσει πολὺ διαφορετικὰ γιὰ τὴν εἰρήνην τοῦ Ἀνταλκίδα: «Οὔτε βέβηλα τὴν τωρινὴν εἰρήνην, οὔτε τὴν αὐτονομίαν ποὺ δὲν ὑπάρχει στὶς πολιτεῖες, εἶναι ὁμως γραμμένη μέσα στὶς συνθήκας, ἀξίζει νὰ τὴν προτιμῆται κανεὶς περισσότερο ἀπὸ τὴν ἡγεμονίαν τὴ δικιά μας. Γιατὶ ποῖός θὰ ἐπιθυμοῦσε τέτοιες πολιτικὲς συνθήκας, ὅταν πειρατὲς κυριαρχοῦν στὴ θάλασσα καὶ πελταστὲς καταλαμβάνουν τὶς

1. Ὁ λόγος πρέπει νὰ ἔχη γραφτῆ ἐνῶ ἀκόμη συνεχίζεται ὁ πόλεμος (Münster, δ.π.π. 2205) καὶ ὄχι παραμονὲς τῆς εἰρήνης (ὅπως τὸν τοποθετεῖ ὁ Benseleer, *Isokrates, Werke* . . . [Leipzig 1854] 193 κ.ε.) ἢ μετὰ τὴ συνάψῃ τῆς (Meyer Ed., *Geschichte des Altertums* V 494). Ἡ πρεσβεία ποὺ ἔχει ἔρθει γιὰ νὰ ζητήσῃ ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους τὴν αὐτονομίαν τῶν συμμάχων, καὶ ποὺ ἡ παρουσία της δημιουργεῖ τὴν ἀφορμὴν γιὰ νὰ ἐκφωνηθῆ ὁ λόγος, εἶναι, ὅπως παρατήρησε ἤδη ὁ Münster δ.π.π., fiction. Γιὰ τὰ πολιτικὰ πρόσωπα τῆς Ἀθήνας ποὺ θίγονται ἀπὸ τὴν πολεμικὴν τοῦ Ἰσοκράτη, ἰδὲς Schaefer A., *Demosthenes und seine Zeit* 1° (1885) 189, καὶ γιὰ τὴν σχέσιν τοῦ «Περὶ εἰρήνης» μετὰ τὸ «Περὶ προσόδων», ποὺ νομίζεται ἔργο τοῦ Ξενοφώντος, Jaeger W., *Demosthenes* (Berlin, 1939) 54 κ.ε.

πόλεις και αντί να πολεμᾶνε ἐναντίον ἄλλων γιὰ τὴ χώρα τους, μέσα στὰ τείχη πολεμᾶνε μεταξύ τους οἱ πολίτες, καὶ περισσότερες πόλεις ἔχουν ὑποδουλωθῆ παρα ὅσες πρὶν νὰ κάνουμε εἰρήνη καί, ἐπειδὴ εἶναι πολὺ συχνὲς οἱ ταραχές, πῶ στενοχωρημένα ζοῦν αὐτοὶ ποὺ μένουν μέσα στὶς πόλεις τους παρὰ ὅσοι ἔχουν τιμωρηθῆ μὲ ἐξορία. Γιατὶ αὐτοὶ φοβοῦνται γιὰ τὸ μελλοντικὸ, ἐνῶ οἱ ἄλλοι πάντα περιμένουν νὰ ξαναγυρίσουν. Καὶ εἶναι τόσο μακριὰ ἀπὸ τὴν ἐλευθερία καὶ τὴν αὐτονομία, ὥστε ἄλλες εἶναι κάτω ἀπὸ τυράννους, ἄλλες τὶς κατέχουν ἀρμοστὲς, μερικὲς ἔχουν γίνει ἀνάστατες καὶ σὲ ἄλλες ἔχουν ἐγκαθιδρυθῆ ἐξουσιαστὲς οἱ βάρβαροι» (4, 115-117). Πόσο διαφορετικὰ ἐπίσης εἶχε μιλήσει καὶ γιὰ τὴν ἡγεμονία τὸ εἶδαμε μιλώντας γιὰ τὸν «Παναγηγυρικὸ».

Τώρα ὅμως οἱ Ἀθηναῖοι πρέπει νὰ παραιτηθοῦν ἀπὸ τὴν ἡγεμονία στὴ θάλασσα, νὰ ὑποστηρίξουν ὀριστικὰ τοὺς ὄρους τῆς συνθήκης τοῦ Ἀνταλκίδα, νὰ ἀφήσουν, γενικότερα, τὴν πολιτικὴ τῶν μεγάλων ὀνειρών καὶ νὰ ἀκολουθήσουν τὴ σὴφρονα πολιτικὴ ποὺ τηροῦν ἄλλα μικρὰ κρατίδια, ὅπως π.χ. τὸ κράτος τῶν Μεγάρων. Ὁ πόλεμος ποὺ γίνεται τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἀνάμεσα στοὺς Ἀθηναίους καὶ στοὺς συμμάχους θὰ πρέπει νὰ σταματήσῃ, ἔστω καὶ μὲ ὀποιαδήποτε ἐξαγορά, καὶ νὰ ἀκολουθήσῃ ἔπειτα ἀποφασιστικὸς ἀφοπλισμὸς.

Οἱ ὑποδείξεις αὐτὲς γίνονται στοὺς Ἀθηναίους πολίτες, στοὺς Ἀθηναίους ποὺ ἐκατὸ χρόνια πρὶν ἦταν κυρίαρχοι τῶν Ἑλλήνων καὶ προσπαθοῦσαν νὰ ξαναγίνουν καὶ τώρα. Πῶ πεζές, πῶ ἄφτερες πολιτικὲς συμβουλὲς δὲ δόθηκαν ἴσως ποτὲ σὲ ἓνα μεγάλο κράτος, πάντως δὲν ἀκούστηκαν ἄλλοτε ποτὲ νὰ λέγονται στοὺς Ἀθηναίους.

Ὁ Ἰσοκράτης τὸ ξέρει. Ξέρει ὅτι ὅλα αὐτὰ εἶναι ἀντίθετα μὲ τὸ κοινὸ αἶσθημα τῶν Ἀθηναίων, μὲ τὴ μυθικὴ καὶ τὴν ἱστορικὴ τους παράδοση. Ἄν δὲν προκαλέσουν τὴν κοινὴ ἀγανάκτηση, θὰ συναντήσουν ἀσφαλῶς τὴ γενικὴ ἀδιαφορία: εἶναι ἀπόψεις ποὺ κανένας πολιτικὸς δὲν εἶχε προβάλλει ὡς τώρα στοὺς Ἀθηναίους. Καὶ ὅμως ὅλα αὐτὰ εἶναι ἀπολύτως σωστά. Οἱ Ἀθηναῖοι δὲν ἔχουν κανένα δικαίωμα νὰ ἐπικαλοῦνται γιὰ τοὺς μικροὺς καὶ ἄσημους ἑαυτοὺς τους τὴ μεγάλη παράδοση. Ἀξίος νὰ ἔχῃς τέτοιους προγόνους γίνεσαι μονάχα, ὅταν καὶ ἐκεῖνοι θὰ μποροῦν νὰ εἶναι γιὰ σένα περήφανοι. Ἐκεῖνοι πολεμοῦσαν γιὰ τοὺς ἀλύτρωτους ἀδελφοὺς τῆς Ἀσίας κατὰ τῶν βαρβάρων αὐτοὶ ἐδῶ καλοῦν ἀπὸ τὴν Ἀσία βαρβάρους σὲ πολέμους κατὰ τῶν Ἑλλήνων. Ἐκεῖνοι ἀξιώθηκαν τὴν ἡγεμονία ἐλευθερώνοντας τὶς πόλεις τὶς ἐλληνικὲς, ἐνῶ αὐτοὶ ἐδῶ, μάζα ἀπόλεμη καὶ μαλθακὴ, χωρὶς οὔτε κἄν νὰ στρατεῦωνται, θυμῶνουν γιατί δὲν τοὺς ἀναγνωρίζουν ἡγεμόνες. Τοὺς πολέμους τους ἐκεῖνοι τοὺς ἔκαναν πολεμώντας οἱ ἴδιοι!

τὰ μισθοφορικὰ στρατεύματα πού διαθέτουν οἱ σημερινοὶ ἀπὸ ἀνθρώπων «δίχως πατρίδες, δραπετέες πού καταστάλαξαν ἐδῶ ἔπειτα ἀπὸ ἄλλα κακουργήματα» (44), ποτὲ δὲ θὰ μπορούσαν νὰ ἀντιμετρηθοῦνε μ' ἐκεῖνα, οὔτε ὡς στρατιωτικὴ δύναμη, οὔτε ὡς ἠθική. Ἡ σύγκριση μάλιστα στὴν ἐσωτερικὴ πολιτικὴ εἶναι πιὸ χτυπητὴ ἀκόμη: Ἡ παλιὰ ἀθηναϊκὴ φυλὴ ἀρχίζει νὰ σβῆγη· ἡ δημοκρατία, καὶ σ' αὐτὸ ἐλαττωματικὴ, προσφέρει τὸν τίτλο τοῦ πολίτη σ' ὅποιονδήποτε, ὅποιονδήποτε φυλετικῆς ἢ οἰκογενειακῆς καταγωγῆς, ξένο. Νόμοι ἄκριτοι καὶ ἀντιφατικοὶ ψηφίζονται, πόλεμοι ἐπιχειροῦνται χωρὶς σκοποὺς καὶ προπαρασκευῆ, ἀποφάσεις παίρνονται διαφοροτικῆς ἀπὸ τὴ μιὰ στιγμὴ ὡς τὴν ἄλλη, πολιτικοὶ γίνονται «οἱ πονηρότατοι τῶν πολιτῶν», ἀναλαμβάνουν τὴν πολιτικὴ καὶ στρατιωτικὴ ἡγεσίαν τοῦ κράτους ἀπόλεμοι λογοκόποι.

Πρέπει λοιπὸν νὰ γίνῃ πρῶτα ἀπ' ὅλα εἰρήνη: «Ὁ πόλεμος μᾶς ἔχει στέρησει τὰ πάντα· γιατί καὶ πιὸ φτωχοὺς μᾶς ἔκανε καὶ πολλοὺς κινδύνους νὰ βαστάμε μᾶς ἀνάγκασε καὶ στοὺς Ἕλληνας μᾶς ἔχει συκοφαντήσῃ καὶ μὲ κάθε τρόπο μᾶς ἔχει βασανίσει. Ἄν ὅμως κάνουμε εἰρήνην καὶ προσφέρουμε τοὺς ἑαυτοὺς μας τέτοιους, ὅπως ὀρίζουν οἱ κοινὲς συνθήκες, θὰ ζήσουμε στὴν πόλιν μας μὲ μεγάλῃ ἀσφάλεια, γιατί θὰ ἀπαλλαγῶμε ἀπὸ τοὺς πολέμους καὶ τοὺς κινδύνους καὶ τὴν ταραχὴ πού βρεθήκαμε τώρα μεταξύ μας, καὶ κάθε μέρα θὰ πηγαίνουμε ὅλο καὶ καλύτερα, καθὼς θὰ ἔχουμε ἡσυχάσει ἀπὸ τὶς εἰσφορὰς καὶ τὶς τριηραρχίας καὶ τὶς ἄλλες πολεμικῆς ὑποχρεώσεις, καλλιεργώντας δίχως φόβο τὰ χωράφια μας, ταξιδεύοντας στὴ θάλασσα καὶ φροντίζοντας γιὰ τὶς ἄλλες δουλειῆς μας πού τώρα ἔχουν σταματήσῃ ἐξαιτίας τοῦ πολέμου. Θὰ δοῦμε ἀκόμη καὶ τὴν πόλιν νὰ παίρῃν φόρους διπλάσιους ἀπὸ ὅ,τι ὡς τώρα καὶ νὰ εἶναι γεμάτῃ ἀπὸ ἐμπόρους καὶ ξένους καὶ μετοίκους, πού τοὺς ἔχει τώρα χάσει ὅλους. Καὶ τὸ μεγαλύτερο ἀπὸ ὅλα: Συμμάχους θὰ ἔχουμε ὅλους τοὺς ἀνθρώπους ὅχι μὲ ἐξαναγκασμὸ ἀλλὰ μὲ τὴ θέλησή τους καὶ πού δὲ θὰ μᾶς δέχονται σὲ ἡσυχούς καιρούς ἀπὸ φόβο γιὰ τὴ δύναμή μας, γιὰ νὰ μᾶς ἀφήσουν τὶς ὥρες τοῦ κινδύνου, ἀλλὰ μὲ τέτοια συμπεριφορὰ, ὅπως πρέπει νὰ ἔχουν αὐτοὶ πού εἶναι πραγματικοὶ σύμμαχοι καὶ φίλοι. Καὶ ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὰ, ὅσα δὲν μπορούμε τώρα νὰ πάρουμε μὲ πόλεμο καὶ μὲ μεγάλη ἐξοδα, εὐκόλα μὲ πρεσβεία θὰ τὰ πάρουμε» (20-22). Δὲ φτάνει ὅμως νὰ ψηφίσουν στὴν ἐκκλησίαν τοῦ δήμου τὴν εἰρήνην καὶ ἔπειτα νὰ ἡσυχάσουν, ἀλλὰ πρέπει νὰ σκεφτοῦν πῶς θὰ τὴν κρατήσουν καὶ νὰ μὴ βροῦν ἀναβολὴ ἀλλὰ ἀπαλλαγὴ τῶν συμφορῶν. Ὁ μόνος τρόπος εἶναι ἡ ἄσκηση τῆς ἀρετῆς. Μὲ τὴν ἀρετὴ καὶ μόνο ἔφτασαν ἐκεῖ πού ἔφτασαν οἱ παλαιοὶ Ἀθηναῖοι. Καὶ τὸ πρῶτο μέτρο πού πρέπει νὰ πάρουν γιὰ νὰ

καταχτήσουν τὴν ἀρετὴ εἶναι νὰ πάψουν νὰ ἐπιθυμοῦν τὴν ἡγεμονία στὴ θάλασσα : « Ἐγὼ λοιπὸν νομίζω πὼς καὶ στὴν πόλιν ἡσυχότερα θὰ ζήσουμε καὶ καλύτεροι θὰ εἶμαστε καὶ σὲ ὅλες τὶς φροντίδες μας θὰ προσδεύσουμε, ἂν πάψουμε νὰ ἐπιθυμοῦμε τὴν ἡγεμονία στὴ θάλασσα» (64). Ἡ ἡγεμονία αὐτὴ οὔτε δίκαιο εἶναι νὰ ὑπάρχει, οὔτε μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθῆ, οὔτε καὶ συμφέρει στοὺς Ἀθηναίους. «Ὅτι δὲν εἶναι δίκαιο — τὸ εἶπαν καὶ τὸ ξαναεἶπαν οἱ Ἀθηναῖοι ὅταν εἶχαν τὴ δύναμη αὐτὴ οἱ Λακεδαιμόνιοι. «Ποιοὺς λόγους δὲν ξοδέψαμε κατηγορώντας τὴν ἡγεμονία τους καὶ ἀποδείχνοντας πὼς εἶναι δίκαιο νὰ εἶναι αὐτόνομοι οἱ Ἕλληνες. Καὶ ποιὲς ἀπὸ τὶς πόλεις τὶς ξεχωριστὲς δὲν προσκαλέσαμε στὴ συμμαχία ποὺ ἔγινε γι' αὐτοὺς τοὺς σκοποὺς; Πόσες πρεσβεῖες στείλαμε στὸ βασιλεῖα τῆς Περσίας γιὰ νὰ τὸν διδάξουν πὼς οὔτε δίκαιο οὔτε καὶ συμφέρον εἶναι νὰ ἐξουσιάζῃ τοὺς Ἕλληνες μὴ πόλιν; Καὶ δὲν πάψαμε νὰ πολεμᾶμε καὶ νὰ κινδυνεύουμε στὴν ξηρὰ καὶ στὴ θάλασσα πρὶν νὰ θελήσουν οἱ Λακεδαιμόνιοι νὰ κάνουν τὶς συνθήκες γιὰ τὴν αὐτονομία» (67-68). «Ὅσο γιὰ τὸ ὅτι δὲ θὰ μπορέσουν νὰ τὴν ἀποχτήσουν καὶ πάλι, δὲ χρειάζονται νὰ εἰπωθοῦν πολλά. «Γιατὶ αὐτὴ ποὺ δὲν μπορέσαμε νὰ τὴν κρατήσουμε μὲ δέκα χιλιάδες τάλαντα, πῶς θὰ μπορούσαμε νὰ τὴν ἀποχτήσουμε ἀπὸ τὴν τωρινὴ μας φτώχεια καὶ μάλιστα ὄχι μὲ ἐκεῖνα τὰ ἤθη ποὺ τὴν πήραμε, ἀλλὰ μὲ ἐκεῖνα ποὺ τὴ χάσαμε;»(69). Οὔτε δίκαιο λοιπὸν εἶναι, οὔτε καὶ δυνατὸ νὰ ξαναφτιάξουν οἱ Ἀθηναῖοι τὴν ἡγεμονία τους. Ἀλλὰ οὔτε καὶ συμφέρον εἶναι, ὅπως πείθει ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν Ἀθήνα τῶν πρώτων χρόνων τῆς ἡγεμονίας καὶ στὴν Ἀθήνα τῆ σημερινῆ, ὅπως πείθει ἀκόμη καὶ ἡ διαφορὰ τῆς Σπάρτης πρὶν καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς ἡγεμονίας της. «Ὡστε, ἂν κανεὶς μᾶς ἐρωτοῦσε ἂν θὰ δεχόμασταν, ἀφοῦ εἶμαστε τόσοσιν καιρὸ ἡγεμόνες, νὰ δοῦμε ἔπειτα τὴν πόλιν σὲ τέτοιες συμφορές, ποιὸς δὲ θὰ συμφωνοῦσε, ἐκτὸς ἂν εἶναι κανένας ὀλίγελα ἄκριτος καὶ δὲ νοιάζεται οὔτε γιὰ ἱερά, οὔτε γιὰ γονεῖς, οὔτε γιὰ παιδιὰ, οὔτε γιὰ τίποτε ἄλλο, παρὰ μόνον γιὰ τὰ χρόνια τῆς ζωῆς του; Αὐτοὺς ὅμως δὲν ἀξίζει νὰ τοὺς ζηλεύουμε γιὰ τὸ μυαλό τους, ἀλλὰ πολὺ περισσότερο ὅσους εἶναι πολὺ προνοητικοὶ καὶ δὲ φροντίζουν καθόλου λιγότερο γιὰ τὴν κοινὴ δόξα παρὰ γιὰ τὴ δική τους καὶ ποὺ προτιμοῦν περισσότερο μέτρια ζωὴ μὲ δικαιοσύνη παρὰ μεγάλο πλοῦτο μὲ ἀδικία» (93).

Αὐτὸ ποὺ πρέπει νὰ μᾶς σταματήσῃ στὸν «Περὶ εἰρήνης» λόγο εἶναι πρῶτα πρῶτα ἡ πρόταση τοῦ Ἰσοκράτη νὰ αὐτονομηθοῦν οἱ ἑλληνικὲς πόλεις, ἐνῶ δὲν ὑπάρχει πιά κανένα ἰσχυρὸ κράτος γιὰ νὰ τὶς προστατέψῃ. Γιὰ τὴν αὐτονομία, ποὺ ὄριζαν οἱ συνθήκες τοῦ 387, ἐγγύηση ἦταν ἡ δύναμη τῆς Σπάρτης. Τώρα ποὺ ἡ Σπάρτη ἔχει φύγει ἀπὸ τὸ

προσκήνιο τῆς ἱστορίας καὶ δὲν ὑπάρχει καμιά παρόμοια ἄλλη ἐλληνικὴ δύναμη, μιὰ τέτοια πρόταση σημαίνει ὀριστικὴ διάλυση τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ὅπως στὴν πνευματικὴ ζωὴ τοῦ 4. αἰώνα αὐτονομεῖται τὸ ἄτομο, ἔτσι καὶ στὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς ἴδιας ἐποχῆς μὲ τὸν «Περὶ εἰρήνης» λόγο προβάλλεται τὸ ἴδιο αἴτημα αὐτονομίης τοῦ κάθε κρατιδίου. Ἡ πρόταση δὲν ἔχει βέβαια πολιτικὴ σημασία, γιατί οἱ ἐλληνικὲς πόλεις ποῦ θὰ αὐτονομούνταν καὶ δὲ θὰ εἶχαν πλάι τους στήριγμα καὶ ἐγγύηση ἓνα μεγάλο κράτος, ἢ θὰ ἄρχιζαν καὶ πάλι τοὺς πολέμους μεταξύ τους καθὼς κιόλας θὰ βασανίζονταν ἀπὸ τὴν πολὺ κλειστὴ οἰκονομία τους, ἢ θὰ ὑποτάσσονταν ἀργὰ ἢ γρήγορα στὶς περσικὲς δυνάμεις.

Πολιτικὰ λοιπὸν εἶναι ἀπλοϊκὴ ἡ πρόταση τοῦ Ἴσοκράτη. Ἄπλοϊκὴ ὅμως δὲν εἶναι καθόλου ἡ ἄλλη πρότασή του, νὰ διαλυθῇ ἡ ἀθηναϊκὴ ἡγεμονία καὶ νὰ συνεχίσῃ ἔπειτα τὴν ἱστορικὴ ζωὴ τῆς ἢ Ἀθήνας ὡς ξεχωριστὴ πολιτεία ἢ καὶ ὡς ἡγεμονία, στηριγμένη ὅμως αὐτὴ τῇ φορᾷ σὲ στέρεες βάσεις ἀρετῆς—δικαιοσύνης καὶ σωφροσύνης. Αὐτὸ τὸ αἴτημα μπορεῖ πολιτικὰ νὰ μὴ σημαίνει τίποτα, ἠθικὰ ὅμως ἔχει μεγάλη σημασία, γιατί δείχνει πὼς γιὰ τὸν Ἴσοκράτη ἡ πολιτικὴ δὲν εἶναι αὐτόνομη μορφή ζωῆς, ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὸ πνεῦμα καὶ τὸ ἦθος, εἶναι ἀπεναντίας ἀξεδιάλυτα δεμένη μαζί τους.

Ἄλλὰ ὁ συμμαχικὸς πόλεμος ἐξακολούθησε καὶ στὸ τέλος οἱ σύμμαχοι κερδίζουν τὴν ἀνεξαρτησία τους ἀπὸ τὴ δευτέρη ἡγεμονία, ποῦ διαλύεται ἄδοξα. Ἡ Ἀθήνα ἀπομονώνεται καὶ πάλι, ὅπως ἄλλοτε, οἰκονομικὰ εἶναι καταστραμμένη, μὲ τὴ Θήβα νικημένη καὶ χωρὶς στήριγμα στὴ θάλασσα, σὲ πολὺ κακὲς σχέσεις μὲ τὸ κράτος τῆς Περσίας. Οἱ ἥρωες τῆς δευτέρας ἡγεμονίας, ὁ Καλλίστρατος, ὁ Τιμόθεος καὶ ὁ Χαβρίας εἶναι νεκροί, ἡ ἐσωτερικὴ κατάσταση πολιτικὰ καὶ οἰκονομικὰ ἀθλιότατη.

Ἐἰς τὸ «Ἀρεοπαγιτικός» κατὰ τὸ θετικὸ του περιεχόμενον θὰ μπορού-

1. Ὁ *Miltner Franz*, Die Datierung des Areopagitikos des Isokrates. Mitteilungen des Vereines klassischer Philologen in Wien. I (1924) 42-46, μαζί μὲ τὸν *Meyer Ed.*, δ.π.π. V 493 ὑποστηρίζουν πὼς ὁ λόγος πρέπει νὰ ἔχη γραφῆ ἔμπροσθεν τῆς εἰρήνης. Τὴν ἴδια χρονολόγησιν ὑποστηρίζει καὶ ὁ *Jaeger W.*, The Date of Isocrates' Areopagiticus and the Athenian Opposition. Harvard Studies in Classical Philology (Special volume, Cambridge 1941) σελ. 416 κ.ἑ. καὶ *Paideia III* (Oxford 1945) 106 κ.ἑ. Ὁ *Dreverup*, Isocratis opera omnia ICLIV κ. ἑ. καὶ ὁ *Münscher*, δ.π.π. 2206 τὸν χρονολογοῦν μετὰ ἀπὸ τὴν εἰρήνην. Νομίζω πὼς ἡ χρονολόγησιν αὐτὴ εἶναι ἢ πῶς σωστὴ, γιατί ἀπὸ τὸ καίμενον τοῦ λόγου δὲ βγαίνει πὼς ἡ Ἀθήνα ἔχει πόλεμον.

σε να χαρακτηριστῆ σχέδιο νέου συνταγματικοῦ χάρτη. Πρόκειται γὰρ νοσταλγικὴ ἀναδρομὴ στὸ πολίτευμα τοῦ Κλεισθένη καὶ τοῦ Σόλωνος, ποῦ εἶχε ἐξασφαλίσαι εὐδαιμονία στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἀθήνας καὶ ἀσφάλεια στὶς σχέσεις της μὲ ἐξωτερικοὺς ἐχθρούς. Περιέχει διεξοδικὴ ἀνάλυσή του μὲ συνεχῆ ἀναφορὰ στὰ σύγχρονα πράγματα — γιὰτὶ ὁ κύριος λόγος τῆς σημερινῆς κακοπραγίας τῆς Ἀθήνας καὶ τῶν Ἑλλήνων ὀφείλεται ἀποκλειστικὰ στὸ πολίτευμα τῆς Ἀθήνας, στὴν ἀθηναϊκὴ δημοκρατία. "Ὅπως καὶ στὸν «Περὶ εἰρήνης», ἡ περιγραφή τῆς σύγχρονης ἀθηναϊκῆς πολιτικῆς ζωῆς γίνεται μὲ τὰ σκοτεινότερα χρώματα. Τὴν ἀκολασία τῆ λένε δημοκρατία, τὴν παρανομία ἐλευθερία, τὸ δικαίωμα νὰ λέη ὁ καθένας ὅ,τι ἀνοησία τοῦ ἔλθει στὸ νοῦ, ἰσονομία, τὴν «ἐξουσίαν τοῦ ταῦτα ποιεῖν, εὐδαιμονίαν».

Σὲ ἀντίθεσιν μ' αὐτά, τὸ καθεστῶς τοῦ Ἀρείου Πάγου εἶχε ἐξασφαλίσαι μαζὶ τὴν ὕλική του κράτους στερεότητα καὶ τὴν ἠθικὴ ἀριότητα τῶν πολιτῶν του : Τὰ πολιτικὰ ἀξιώματα τὰ ἀπένεμε κατ' ἀξίαν — ποτὲ στὸ ὄνομα τῆς ἰσότητος ὄλων. Οἱ δίκαιοι ἔβρισκαν ἀναγνώριση, οἱ ἄδικοι τιμωροῦνταν καθὼς ταίριαζε· ἡ θρησκευτικὴ λατρεία εἶχε συνέπεια καὶ ἠθικὴ δικαίωση· στὴν ἰδιωτικὴ τους ζωὴ οἱ πολῖτες ἦταν τίμιοι καὶ φιλόπλοιοι, ἐργατικοὶ καὶ προσεχτικοί, φιλομαθεῖς καὶ εὐλακρνεῖς· στὴν πολιτικὴ δράση κατέβαιναν λίγοι καὶ ὕστερα ἀπὸ σκληρὴ προετοιμασία.

Ὁ γενικότερος λόγος τῆς διαφορᾶς τῶν δύο ἐποχῶν ὀφείλεται στὴν ὑπαρξὴ καὶ στὴν κατάργησιν τῆς βουλῆς τοῦ Ἀρείου Πάγου. Τὸ συντηρητικὸ αὐτὸ σῶμα, — ποῦ τὸ ἀποτελοῦσαν οἱ πρὸ καλοὶ πολῖτες, ὅσοι εἶχαν πρῶτα δοκιμαστῆ ὡς ἄρχοντες, — μὲ τὴν αὐστηρή του καὶ ἀγρυπνὴ ἐποπτεία, ἐξασφάλιζε, σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις τῆς δημόσιας ζωῆς, τὸ συμφέρον τοῦ κράτους καὶ τῶν πολιτῶν κατὰ τὸν καλύτερο τρόπο. Ἀπὸ τῆ μιᾶ μεριᾶ βοηθοῦσε τὴν πολιτεία στὶς δύσκολες στιγμὲς της, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἐμπόδιζε τοὺς κακοὺς νὰ τὴ βλάψουν. Μὲ τὴν ἐπίμονη ἐξάλλου ἐποπτεία, ποῦ ἀσκούσε ἐπάνω στοὺς νέους, τοὺς προετοίμαζε σιγὰ σιγὰ νὰ ὀλοκληρωθοῦν σὲ χρήσιμα μέλη τῆς κοινωνίας καὶ τῆς πολιτείας.

Ὁ Ἰσοκράτης πιστεύει ὅτι ἡ σημερινὴ ἀθλιότητα ὀφείλεται ἐξ ὀλοκλήρου στὴν κατάργησιν τοῦ Ἀρείου Πάγου καὶ στὴν ἐπικράτησιν τῆς ὀλοκρατίας. Τὸ πολίτευμα δὲν εἶναι κάτι ἔξω ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὸν πολιτικὸν, εἶναι ἡ ψυχὴ τῆς πόλης, ποῦ διαμορφώνει τὰ ἔθνη, τοὺς πολιτικοὺς καὶ τοὺς ἰδιῶτες. "Ὅπως τὸ παλαιὸ ἀθηναϊκὸ μεγαλεῖο τὸ εἶχε προετοιμάσει καὶ τὸ διατηροῦσε ἡ βουλὴ τοῦ Ἀρείου Πάγου, ἔτσι τὴ σημερινὴ ἀθλιότητα τὴ δημιούργησε ἡ ἀχάλινωτη δημοκρατία. Μόνο λοιπὸν μετὰ ἀπὸ τὴν ἐπαναφορὰ τοῦ Ἀρείου Πάγου θὰ μπορούσε

ἡ Ἀθήνα νὰ διεκδικήσῃ τὰ παλαιὰ τῆς δικαιώματα. Ὡστε ἔχι νέο πολίτευμα, ἐπαναφορά τοῦ παλαιοῦ — ἐκεῖ, στήν «πάτριον πολιτείαν» βρίσκεται τῆς Ἀθήνας καί τῆς Ἑλλάδας ἡ σωτηρία.

Δὲν πρέπει νὰ παραγνωριστῇ πὼς τὸ πολίτευμα τοῦ Ἀρείου Πάγου ἦταν διαφοροτικό ἀπὸ ὅ,τι τὸ περιγράφει ὁ Ἰσοκράτης. Κατὰ τὴ συνήθειά του, τὴ θεμελιωμένη καὶ θεωρητικά, ὁ Ἰσοκράτης παρεισάγει στοιχεῖα ξένα πρὸς τὰ πραγματικά χαρακτηριστικά τοῦ θέματος πού ἐγκωμιάζει, γιατί ἡ πρόθεσή του δὲν εἶναι νὰ περιγράψῃ ἀντικειμενικά στὴ συνείδηση τῶν ἀκροατῶν του μιὰν ὑπαρξή, πόλη ἢ πρόσωπο, ἱστορική, ἀλλὰ νὰ τὴν ὑψώσῃ ὡς παιδαγωγικὸ παράδειγμα, ὡς μῦθο. Τὰ ξένα στοιχεῖα πού παρεισάγει στὸ πολίτευμα τοῦ Ἀρείου Πάγου εἶναι ἀρκετά, ἐμᾶς ὅμως ἐνδιαφέρουν ἐδῶ κυρίως δύο, πού πραγματοποιήθηκαν πολὺ ἀργότερα, μέσα στὸ πλαίσιο τῆς πολιτικῆς ἐκείνης ὀργάνωσης τοῦ Ἑλληνισμοῦ, πού διαδέχτηκε τὸ κράτος-πόλη, δηλαδὴ στὰ Ἑλληνιστικά κράτη. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ εἶναι ἡ συντεχνιακὴ ὀργάνωση τῆς κοινωνίας καὶ ἡ ἐπαγγελματικὴ διαφοροποίηση¹. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο περιεχόμενο τῶν δύο αὐτῶν ὑποδείξεων, πού ἀντιφάσκουν ἄλλωστε μὲ ὅσα ὁ ἴδιος ὁ Ἰσοκράτης προτείνει ἄλλοῦ, τὸ πνεῦμα πού τις προκάλεσε ἔχει ἐξαιρετικὴ σημασία γιὰ νὰ κατανοήσουμε γενικότερα τὴ θέση τῆς πολιτικῆς του ἰδεολογίας.

Ἡ ξεχωριστὴ θέση τοῦ Ἰσοκράτη στήν ἐξέλιξη τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας βρίσκεται στὸ ὅτι, ζώντας κατὰ τὴ μεταβατικὴ γιὰ τὸν Ἑλληνισμὸ περίοδο ἀπὸ τὸ κράτος-πόλη στὸ ἐνιαῖο κράτος, αἰσθάνεται τις ἀδυναμίες τοῦ ἐνὸς καὶ τὰ προτερήματα τοῦ ἄλλου. Τὰ χαρακτηριστικά τῆς ὀλοκρατούμενης δημοκρατίας, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, δὲν τὰ περιέγραψε κανένας σύγχρονός του καλύτερα ἀπὸ αὐτόν. Τὰ πλεονεκτήματα ἐνὸς μεγάλου κράτους πρῶτος αὐτὸς τὰ τόνισε. Ἐνῶ ὅμως περιγράφει τὴν ἀθλιότητα τῆς ὀλοκρατίας, προβαίνοντας σὲ συστηματικὴ ἀντίκρουσή της καὶ θαυμάζει τις μεγάλες προσωπικότητες τοῦ καιροῦ του, ἐν τούτοις ὡς κατάλληλο πολίτευμα προτείνει τὴν ἐπαναφορά τοῦ Ἀρείου Πάγου.

Ἡ πρόταση αὐτὴ δὲν ἔχει, φυσικά, πολιτικὴ ἀξία. Στὸ βάθος βρίσκεται ἡ ἀπλοϊκὴ πίστη, ὅτι οἱ σημερινὲς ἀθλιότητες μποροῦν νὰ γιαντρευτοῦν μόνο ἂν ξαναγυρίσουμε στὰ παλαιὰ καλὰ ἤθη, στοὺς παλαιούς καλοὺς χρόνους, τότε πού ὅλα ἦταν καλὰ καὶ ἄγια.

Ὁ θαυμασμός του πρὸς τις μεγάλες προσωπικότητες δὲν τὸν βοηθεῖ καθόλου οὔτε νὰ δῇ στήν ἔκτασή του καὶ στὴ σημασία του τὴν ἐμ-

1. Pöhlmann R., ὀ.π.π. 119 κ.ἔ. Διεξοδικότερα, Rostovtzeff M., Die Hellenistische Welt II (Tübingen 1955) 905 κ.ἔ.

φάνιση ενός νέου πολιτικού καθεστώτος, πολύ λιγότερο φυσικά να κά-
νη συστηματική του ανάλυση και θεμελίωση. Ἡ σημασία του για
τὴν ἑλληνική πολιτειολογία βρίσκεται στὴν κριτικὴ τῆς ὀχλοκρατίας
καὶ στὸ θαυμασμὸ πρὸς τὴ μοναρχία. Κριτικὸς μελετητὴς τοῦ ἐνὸς
καὶ ἐνθουσιώδης θαυμαστὴς τοῦ ἄλλου. Ἀνάμεσα στὴ δημοκρατία καὶ
στὴ μοναρχία, ὡς πολιτικὸς βρίσκεται πέρα ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ πρὶν ἀπὸ
τὴν ἄλλη. Τὸ ἴδιο ἀκριβῶς, ὅπως καὶ στὶς πολιτικές, ἐθνικὲς πεποιθή-
σεις του. Τὶς ἀδυναμίες τοῦ καθεστώτος πόλης-κράτους τὶς γνώρισε
καὶ τὶς ἀπόδωσε μὲ ἀριτύτατο τρόπο. Τὰ μεγάλα πλεονεκτήματα ἐνὸς
ἐνιαίου ἑλληνικοῦ ἔθνους τὰ περιέγραψε μὲ τρόπο συναρπαστικό. Ἄλλὰ
ἐνῶ ἔχει ὑπερικήσει μέσα του τὸ παλαιὸ πολιτικὸ καθεστῶς τῆς Ἑλ-
λάδας — ὡς τὸν ἀριτύτατο τρόπο ὀργάνωσης τοῦ ἑλληνισμοῦ προτει-
νει τὴ συμμαχία καὶ ὄχι τὴν ἴδρυση ἐνιαίου ἐθνικοῦ ἑλληνικοῦ
κράτους.

Περὶσσότερο ἄλλωστε ἀπὸ τὶς προτάσεις του γιὰ τὴ συμμαχία,
ἔμεινε στὴν ἑλληνικὴ ἱστορία ὁ ἐμπνευσμένος ἐξαγγελτὴς τῆς ἑλλη-
νικῆς ἐνότητος, ὁ προφητικὸς προάγγελός της. Πέρα ἀπὸ τὸ καθεστῶς
πόλης-κράτους, βρίσκεται πρὶν ἀπὸ τὸ ἐνιαῖο ἑλληνικὸ κράτος —
κατὰ τὴν πολιτικὴ του βέβαια ἔννοια, γιατί στὰ ἠθικὰ ἐνωτικὰ στοι-
χεῖα ἀκριβῶς στηρίζει τὶς ἐνωτικὲς του πεποιθήσεις. Μὲ τὸ νὰ βρι-
σκεται πέρα ἀπὸ τὸ ἓνα καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ ἄλλο, δὲ βρίσκεται οὔτε στὸ
ἓνα, οὔτε στὸ ἄλλο. Γι' αὐτὸ ὁ Ἴσοκράτης θὰ πρέπη νὰ θεωρηθῆ ὡς
μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ πονεμένες μορφὲς τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας.

Ἄσπως μέσα στὴν ἐποχὴ του, ἔτσι καὶ μέσα στὸ ἔργο του, μέσα
στὴν ἴδια του τὴν ψυχὴ παλεύουν δυὸ ὀλόκληροι κόσμοι. Νὰ συνειδητο-
ποιήσης, ἀπὸ τὸν κόσμον ποὺ φεύγει, τὰ αἰώνια στοιχεῖα του, νὰ τὰ
κρατήσης καὶ νὰ τὰ χαρίσης στὶς ἐρχόμενες καὶ σὲ ὅλες τὶς μελλοντι-
κὲς γενεές· νὰ καταλάβῃς τὸν κόσμον ποὺ ἔρχεται, νὰ ἀγωνιστῆς γιὰ
νὰ πάρῃ συγκεκριμένη, ἄξια μορφή, νὰ προϋδεαστῆς τὰ χαρακτηριστι-
κά του. Πολέμιος καὶ ὅμως θαυμαστὴς μαζί τοῦ καινοῦριου — αὐτὴ
ἦταν ἡ μοίρα τοῦ Ἴσοκράτη, μοίρα κάθε πνευματικοῦ ἀνθρώπου ποὺ
ζῆ ὀριακὲς στιγμὲς, ἀνάμεσα στὰ ἐρείπια τοῦ παλαιοῦ καὶ στὰ ἄμορφα
πρῶτα φῦτρα τοῦ καινοῦριου.

«ΠΕΡΙ ΑΝΤΙΔΟΣΕΩΣ»

Ἐπειτα ἀπὸ τὶς ἀποτυχημένες προσπάθειές του καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν
τελευταία ἀνοιχτὴ ἐπιστολὴ του, ὁ Ἴσοκράτης γυρίζει πρὸς τὸν ἑαυ-
τό του. Τὴν ἐργασία του μέσα στὴ σχολὴ καὶ ἔξω, στὸ στίβο τῶν πο-
λιτικῶν ἀντιθέσεων, τὴν εἶχαν ὡς τὰ τώρα παραγνορήσει πολλοὶ καὶ

ὄχι μόνο οἱ ἐχθροὶ του¹. Περισσότερο ὅμως ἀπὸ τὴν πρόθεση νὰ ἐξηγήσῃ στοὺς ἄλλους αὐτὸ πὺ ἐπιτελεῖ καὶ αὐτὸ πὺ γυρεῖ, στὸ λόγο «Περὶ ἀντιδόσεως», γραμμένον τὸ 353, ὁ Ἰσοκράτης ἐξηγεῖ στὸν ἴδιο ἑαυτὸ του τὸ νόημα τῆς παιδαγωγικῆς καὶ πολιτικῆς του δουλειᾶς². Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά οἱ διαφωνίες τῶν ἄλλων καὶ οἱ ἀποτυχίες του ἀπὸ τὴν ἄλλη ἢ ἀφοσίωση τῶν μαθητῶν του καὶ ἡ δική του πεποίθηση στὴν ἀλήθεια τῶν ἰδανικῶν του. Ποιὸς ἔχει λοιπὸν δίκιο, πὺ εἶναι τὸ σωστὸ ; Ὁ λόγος («Περὶ ἀντιδόσεως») δὲν ἔχει βέβαια τὸ πνευματικὸ πάθος καὶ τὸ ἦθος τῆς 7. Ἐπιστολῆς τοῦ Πλάτωνος. Τὸ γενναῖο ὅμως ἦθος, πὺ τὸν διαπνεεῖ, ἢ πίστη πὺς ἢ «διάνοια» καὶ τὰ «βεβιωμένα» τοῦ συγγραφέα δὲν ἦταν σκιές, ἀλλὰ σάρκα καὶ αἷμα, ἐξισώνουν, πέρα ἀπὸ τὶς ἐξωτερικὲς διαφορὰς τοῦ λόγου καὶ τοῦ βίου, καὶ τὰ δύο αὐτὰ ἔργα. Ἡ πηγὴ τους εἶναι κοινή : Ἀπὸ ἐξωτερικὲς ἀποτυχίες καὶ ἐσωτερικοὺς κλονισμοὺς κινημένοι καὶ οἱ δύο, ξαναμετροῦν τὴν πίστη τους καὶ τὴ ζωὴ τους — καὶ ἐνῶ ὅλα γύρω τους γκρεμίζονται, ἢ πίστη ἢ δική τους στὸν ἀγῶνα τους ριζώνει ἀκόμη πιὸ βαθιὰ μέσα στὸ πνεῦμα τους³.

1. Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἔχει ἀρχίσει ἢ πολεμικὴ τοῦ Ἀριστοτέλη κατὰ τοῦ Ἰσοκράτη. Ὁ Ἀριστοτέλης συνεχίζοντας τὴν πλατωνικὴ παράδοση, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἐκτίμησή του γιὰ τὸ τεχνικὸ μέρος τῆς ρητορικῆς τοῦ Ἰσοκράτη, ὄχι μόνο δὲν εἶχε κοινὰ σημεῖα μὲ τὸ «ρήτορα», ἀλλὰ καὶ τὸν θεωροῦσε ὡς τὸν κυριότερο ἐκπρόσωπο τῆς φιλοσοφικῆς κτεύθυνσης πὺ πολεμοῦσε. Ἰδὲς *Münscher*, ὁ.π.π. 2209. Ὁ λόγος «Περὶ ἀντιδόσεως» ἐρμηνεύεται συνήθως ὡς ἀπάντηση στὶς ἐπιθέσεις τοῦ Ἀριστοτέλη. Τὸν Ἀριστοτέλη ἀσφαλῶς ὑπονοεῖ στὸ προοίμιον (*σοφιστὰι βλασφημοῦντες... περὶ δικογραφίαν*), ἀλλὰ νὰ ἀποδοθῆ ἢ γένεση τοῦ λόγου μόνο στὸ «Γρύλλο ἢ περὶ ρητορικῆς» τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ στὴν παρωδία ἐνὸς στίχου τραγικοῦ *αἰσχρὸν αἰωπᾶν, Ἰσοκράτη δ' εἶν λέγειν κατωμένη καὶ αὐτὴ ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη*, εἶναι, νομίζω, ὑπερβολικὸ. Στὴν Πλατωνικὴ Ἀκαδημία ἀναφέρονται οἱ ἐπικρίσεις 258-269. Γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς σχέσης τοῦ «Περὶ ἀντιδόσεως» μὲ τὸν «Προτρεπτικὸν» τοῦ Ἀριστοτέλους, ἰδὲς *Düring Ing., Aristotle's Protrepticus. Studia Graeca et Latina, Göteborg 1961*.

2. Ὅτι ἢ κατηγόρια τοῦ Λυσιμάχου εἶναι ὀλογοτεχνικὸ εὔρημα, γιὰ νὰ μπορῆσῃ ἔτσι ἀνετώτερα νὰ μιλήσῃ ὁ Ἰσοκράτης γιὰ τὸν ἑαυτὸ του, μόλις χρειάζεται νὰ εἰπωθῆ, καὶ εἶναι περιεργὸ πὺς ὑπῆρξαν φιλόλογοι πὺ δὲν πρόσεξαν ὅσα λέει ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας μέσα στὸ λόγο του. Ἰδὲς 6 κ.ἔ. *Ξεχωριστὰ 13 ἤδη δ' ἀναγινώσκετε τὴν ἀπολογίαν τὴν προσποιουμένην μὲν περὶ κρίσεως γεγραφθῆ, βουλομένη δὲ περὶ ἐμοῦ δηλώσαι τὴν ἀλήθειαν*. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἀφορμὴ πὺ ἀνάγκασε τὸν Ἰσοκράτη νὰ γράψῃ τὸν «Περὶ ἀντιδόσεως» εἶναι ἢ δική περὶ ἀντιδόσεως πὺ εἶχε γιὰ τὸ Μεγακλείδην πρὶν ἀπὸ τὸ 356. [*Πλουτάρχου*] ὁ.π.π. 43.

3. Ὅπως πολλὸ σωστὰ παρατηρήθηκε, περισσότερο ἀπ' ὅτι ἢ 7. Ἐπιστολῆ τοῦ Πλάτωνος, ὁ λόγος («Περὶ ἀντιδόσεως») εἶναι ἢ πρώτη προσπάθεια αὐτοβιογραφίας. *Misch G., Geschichte der Autobiographie I (Leipzig 1907) 86 κ.ἔ.* Ὁ λόγος ἔχει γραφτῆ μὲ συνειδητὴ ἀναφορὰ πὺ δική τοῦ Ἰσοκράτη καὶ τὴν Ἀπο-

Ἡ μεγάλη ἔκταση τοῦ «Περὶ ἀντιδόσεως» λόγου, ἡ περιαυτολογία καὶ κάποτε περιπτολογία κουράζουν καὶ τὸν πῶ καλοδιατεθειμένο ἀναγνώστη. Τὰ ἐλαττώματα αὐτὰ ἀποδίδονται συνήθως στὴ μεγάλη ἡλικία πού εἶχε ὁ Ἴσοκράτης, ὅταν ἔγραφε τὸ λόγο του. Μιὰ τέτοια ἐξήγηση ὅμως, πού θὰ ζητοῦσε τὴν ἐρμηνεία τοῦ ἔργου ὄχι στὴν προσωπικότητα τοῦ συγγραφέα καὶ στὸ ἴδιο τὸ περιεχόμενο τοῦ ἔργου, ἀλλὰ σὲ παράγοντες ἐξωπνευματικούς, θὰ μετατόπιζε ἀπλῶς τὸ πρόβλημα, χωρὶς νὰ τὸ ἀντιμετωπίσῃ. Ὁ Ἴσοκράτης εἶναι διεξοδικὸς καὶ ἀναλυτικὸς, γιατί πρέπει νὰ ἐξηγήσῃ καὶ νὰ δικαιολογήσῃ τὴν πίστη του καὶ τὴ ζωὴ του. Περιαιτολογεῖ — ἀλλὰ γιατί αἰσθάνεται πὼς παρὰ τίς ἀποτυχίες, παρὰ τὴν πολεμικὴ πού δοκιμάζει, τὸ δίκιο δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι, πρέπει νὰ εἶναι μαζί του. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἐξήγηση τῆς περιαυτολογίας στὸ λόγο «Περὶ ἀντιδόσεως». Ἄλλωστε — κι αὐτὸ πρέπει νὰ τονιστῇ ἐντελῶς ἰδιαίτερα — ὅταν μιλοῦσε ὁ ἀρχαῖος Ἕλληνας γιὰ τὸ ἔργο του, ὅποιοιδήποτε ἔργο καὶ ἂν ἦταν, μιλοῦσε μὲ πίστη, χωρὶς δισταγμὸ γιὰ τὴν ἀξία του, χωρὶς ἀμφιβολία γιὰ τὴν ὑπεροχὴ του μπροστὰ στὸ ἔργο τῶν ἄλλων. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Προσωκρατικῶν, ὅταν ὁ Ἡράκλειτος μιλοῦσε περιφρονητικὰ γιὰ τὸν Πυθαγόρα καὶ γιὰ ὅλους τοὺς ἄλλους γύρω του, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ ἀρχαῖου γλύπτη πού παίνευε τὸ ἔργο του καὶ τὸν ἑαυτό του, ὡς τὸ Σωκράτη πού ἔλεγε πὼς ἦταν ὁ μόνος πολιτικὸς μέσα στὴν Ἀθήνα, μὲ τὴν ἴδια περηφάνια καὶ τὴν ἴδια στερεότητα ψυχῆς ἀντίκριζαν οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες καθένας τοὺς τὸ ἔργο του καὶ τὴ ζωὴ του. Αὐτὸ τὸ αἶσθημα τιμῆς, πού συνακολουθεῖ κάθε ψυχὴ ὅταν ἔχῃ πιά βεβαιωθῇ γιὰ τὴν ὑπαρξή της, μυθοποιήθηκε ἤδη στὸν Ὀμηρὸ μὲ τὴ μορφή τοῦ Ἀχιλλέα.

Τὸ ἴδιο αὐτὸ αἶσθημα προκαλεῖ καὶ τὸν ἀγέρωχο τόνο στὸ λόγο «Περὶ ἀντιδόσεως» τοῦ Ἴσοκράτη. Ὡς πρὸς αὐτὸ λοιπόν, τὸ ἔργο δὲν μπορεῖ νὰ μᾶς ξαφνιάσῃ. Τὸ μόνον πού ἀξίζει νὰ σημειωθῇ εἶναι πὼς κανένας ἀρχαῖος δὲν εἶχε καταδεχτῆ ὡς τώρα νὰ προβάλῃ στὴ δημοσιότητα τὰ συναισθήματά του καὶ νὰ ἀφιερῶσθῃ ἓνα τόσο μεγάλο ἔργο στὴν ἐξιστόρηση τῆς ἀτομικῆς του ζωῆς. Ἀλλὰ δὲν εἶναι καθόλου τυχαῖο πὼς τὸν ἴδιο χρόνο ἴσως, πού δημοσιεύει ὁ Ἴσοκράτης τὸ λό-

λογία» τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ξενοφῶντος. Feddersen, De Xenophontis apologia Socratis et Is. Antidosi quaestiones duae... Jena 1907.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν προσπάθεια αὐτοβιογραφίας ὁ «Περὶ ἀντιδόσεως» ἔχει καὶ ἄλλα δύο τεχνικὰ εὐρήματα πού ἐνδιαφέρουν γενικότερα: Τὴν παρεμβολὴ ἀποσπασμάτων ἀπὸ προηγούμενα ἔργα του (§ 50-87) καὶ τὴν προσπάθεια νὰ μιμηθῇ τὴν τεχνικὴ τῶν Πλατωνικῶν διαλόγων (§ 140-166).

γο του «Περὶ ἀντιδόσεως», δημοσιεύει κι ὁ Πλάτων τὴν 7. 'Επιστολή'. Ὁ 4. αἰώνας εἶναι ἡ ἐποχὴ πού ἀρχίζει νὰ μιλάει τὸ ἄτομο. Στὴν 7. 'Επιστολή προβάλλει γιὰ τελευταία φορὰ ἡ ἀντιειμενικότητα τοῦ λόγου, πού θεωρεῖ καὶ κρίνει τὰ πράγματα. Στὸ λόγο «Περὶ ἀντιδόσεως» τοῦ Ἰσοκράτη ἀρχίζει πιά τὴν ἱστορία τῆς ἡ ἀτομικῆ ψυχῆ.

Μένει ἡ περιττολογία· ἀλλὰ ἂν ζήσουμε τὸν πόνο, ἀπὸ ὅπου δημιουργήθηκε τὸ ἔργο, στὰ μεγάλα καὶ στὰ μικρὰ πού τὸν προκάλεσαν, τότε ὄχι μόνο θὰ δικαιολογήσουμε, ἀλλὰ καὶ θὰ χαροῦμε ὅτι λέγεται πρόχειρα «περιττολογία». Τὸ ἀρχαῖο ἄστυ πού διαλύεται, ὁ ἄνθρωπος πού θὰ χάσει σὲ λίγο τὴν ἰσορροπία καὶ τὸ μέτρο, ἕνας κόσμος πού φεύγει, ἕνας ἄλλος πού ἔρχεται· πῶς μποροῦν ὅλα αὐτὰ νὰ βιωθοῦν καὶ νὰ συνειδητοποιηθοῦν μὲ τὴν ἔκφραση τοῦ Θουκυδίδη, πού εἶχε μπροστά του, πλάι του καὶ μέσα του τὴ στερεότητα τοῦ 5. αἰώνα; Ἀλλωστε, καὶ ἐδῶ εἶναι καὶ ἕνα ἄλλο στοιχεῖο χαρακτηριστικὸ τοῦ πνεύματος τῆς ἐποχῆς: ἡ βαθμιαία τάση νὰ σπάσει καὶ νὰ διαλυθῆ ἡ μορφῆ. Ὁ λόγος «Περὶ ἀντιδόσεως» λέγεται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Ἰσοκράτη λόγος «μικτός» (12) καὶ πραγματικὰ οὔτε δικανικός, οὔτε ἐπιδεικτικὸς λόγος εἶναι· εἶναι καὶ τὰ δυὸ μαζί καὶ συγχρόνως κάτι ἄλλο, σύνθεση ἀπὸ ἑτερογενῆ στοιχεῖα? Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ του εἶναι καὶ αὐτὴ διασπασμένη: «Ἀπορῶ τί νὰ κάνω μὲ τὰ ὑπόλοιπα καὶ ποῦ νὰ θυμηθῶ πρῶτο καὶ ποῦ δεύτερο. Γιατὶ ἔχασα τὴ δυνατότητα νὰ τὰ λέω μὲ τὴ σειρά τους ἕνα ἕνα. Ἴσως λοιπὸν εἶναι ἀνάγκη νὰ μιλήσω γι' αὐτὰ ὅπως τύχη νὰ συναντήσω τὸ καθένα τους. Ὅσα λοιπὸν ἦρθαν τώρα στὸ νοῦ μου...» (140). «Μοῦ ἔρχεται στὸ νοῦ τώρα πού μιλοῦ...» (157). «Καὶ ἐνῶ ἔχω μπροστά μου πολλὰ θέματα γιὰ νὰ μιλήσω, δὲν ξέρω πῶς νὰ τὰ ταχτοποιήσω. Γιατὶ μοῦ φαίνεται πῶς ἂν ἐπιωθῆ χωριστὰ τὸ καθένα ἀπὸ αὐτὰ πού σκέφτομαι, θὰ φανῆ πῶς εἶναι καλὸ· τώρα ὅμως, καθὼς λέγονται ὅλα μαζί, θὰ γίνουν μεγάλο φόρτωμα καὶ σὲ μένα καὶ σὲ ὅσους ἀκοῦνε» (310). Καὶ τὰ δύο αὐτὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ λόγου «Περὶ ἀντιδόσεως», ἡ ἀνάμειξη τῶν λογοτεχνικῶν εἰδῶν καὶ ἡ χαλαρὴ ἀρχιτεκτονικὴ, εἶναι χαρακτηριστικὰ παρακμῆς. Ὁ κλασικὸς Ἕλληνας ἤξερε νὰ χωρίξῃ τὰ εἶδη, ὅπως ἐπίσης ἤξερε νὰ ὀργανώσῃ τὸ ὕλικο του. Ἀπ' αὐτὴ λοιπὸν τὴν ἀποψη ὁ «Περὶ ἀντιδόσεως» εἶναι ἔργο μὲ στοιχεῖα μετακλασικά.

Ὁ λόγος εἶναι ἀπολογία σὲ δύο διαφορετικὲς κατηγορίες: πῶς ὁ Ἰσοκράτης διαφθερίζει ψυχικὰ τοὺς νέους πού τὸν τριγυρίζουν, κερδίζει

1. *Novotny Fr.*, *Platonis epistulae* (Brno 1930) 142. Ἴδὲς καὶ *Κορμπιέτ* Ἡ., ὁ.π.π. 9. καὶ *Baer Eva*, *Die historischen Angaben der Platon-Briefe* 7 und 8 (Berlin 1957) 17 κ.ἑ.

2. Ἴδὲς τὴν ἀρχὴ τοῦ «Περὶ ἀντιδόσεως», καθὼς καὶ τὶς παραγράφους 9 κ.ἑ.

τεράστια χρηματικά ποσά, γράφει έργα που δεν έχουν καμιά σκοπιμότητα και έχει για φίλο του τον Τιμόθεο, έναν από τους χειρότερους 'Αθηναίους. 'Η δεύτερη κατηγορία προσβάλλει γενικότερα το περιεχόμενο της διδασκαλίας στη σχολή, τη «φιλοσοφία», άχρηστη ή βλαβερή, όπως τη χαρακτήριζαν πολλοί. 'Η απάντηση του 'Ισοκράτη στις κατηγορίες αυτές είναι ότι οι καλύτεροι 'Ελληνες ύπηρεζαν μαθητές του, τα πλούτη που του αποδίνουν είναι άνοπαρχτα, τα έργα του στρέφονται γύρω από τα πιο μεγάλα και τα πιο δύσκολα προβλήματα, ο Τιμόθεος ήταν ο μεγαλύτερος 'Αθηναίος των χρόνων του και η «φιλοσοφία» της σχολής, με το συγκεκριμένο θεωρίας και πράξης από τη μια μεριά, λόγου και λογικού από την άλλη, είναι η μόνη αξία πνευματική άγωγή.

Το πολιτικό πρόβλημα, που τόσο δυνατά άπασχόλησε τον 'Ισοκράτη σε όλα τα δημοσιεύματά του από το 380 και πέρα, στον «Περὶ ἀντιδόσεως» λόγο δέ θίγεται ρητά. Παλαιότεροι φιλόλογοι ύπόθεσαν πως το παραμέρισμα αυτό οφείλεται είτε στις ισχυρές επιθέσεις, που γίνονταν τότε κατά των παιδαγωγικών μεθόδων της σχολής, σε επιφυλακτικότητα ίσως του 'Ισοκράτη που παρακολούθησε προσεχτικά την πολιτική του Εὐβούλου, ή και στον πόλεμο Μακεδονίας και 'Αθήνας, που τον κρατούσε σε άναμονή.

Το πολιτικό όμως πάθος του 'Ισοκράτη στον «Περὶ ἀντιδόσεως» κυριαρχεί από την άρχή ως το τέλος του λόγου. 'Ο άγώνας για την παιδεία είναι άγώνας για την άρτίωση του ανθρώπου, επομένως για την άρτίωση του πολίτη. Καλή πολιτεία θα δημιουργηθί μόνο από τέλειους ανθρώπους, που από το ίδιο το νόημα της τελειότητάς τους δεν είναι δυνατόν παρά να είναι και τέλειοι πολίτες. 'Ο 'Ισοκράτης θα μπορούσε να επικαλεστή και για το δικό του άγώνα τη φράση του Θουκυδίδη: *Μόνοι γάρ τον τε μηδέν τώνδε (των πολιτικών έργων) μετέχοντα οὐκ ἀπράγμονα, ἀλλ' ἀρχεῖον νομίζομεν* (II 40). 'Η πολιτεία ως ύψιστη μορφή ζωής είναι μια από τις καιριότερες αξίες του 5. αιώνα. Τόν 4. ύμως αιώνα, ύστερα από τους σοφιστές, ή πολιτεία είναι πια συμβατικότητα, δεν μπορεί να κλείση ή να ολοκληρώση την προσωπικότητα του ανθρώπου. 'Η πραγματικότητα λοιπόν του 5. αιώνα γίνεται τώρα ιδανικό του 4., το ιδανικό του 'Ισοκράτη. Καλή πολιτεία θα δημιουργηθί μόνο από καλούς πολίτες, και αν τώρα ή προσπάθειά του άπότυχε είναι γιατί ή άγωγή δεν είχε κατορθώσει να φτιάξη έξιο ύλικό για το ιδανικό του. 'Η άπογοήτευση από την 'Αθήνα και τη Σπάρτη, ή άποτυχία στις εκκλήσεις προς τους δυνατούς της ήμέρας, ή άδιαφορία, τέλος, των 'Ελλήνων για ένα ζήτημα που ενδιαφέρει όλους τους 'Ελληνες, τον ξαναχρηρίζει στο πρόβλημα της παιδείας και ειδικότερα στη

μορφή τῆς ἀγωγῆς, πού δούλεψε ὡς τώρα μέσα στή σχολή του. Ἐπὶ τὸν ἔλεγχο αὐτὸ καὶ τὸ ἀντιμέτρημα μὲ τὶς ἄλλες μορφές ἀγωγῆς οἱ παιδαγωγικές του πεποιθήσεις βγαίνουν στερεώτερες, ὁ δρόμος πού πῆρε εἶναι ὁ μόνος σωστός καὶ ἔτσι δὲν ἔχει παρὰ νὰ ἐξακολουθήσῃ τὸν ἀγῶνα του, ὅσο σκληρὸς καὶ ἂν εἶναι. Μιὰ μέρα δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ πετύχῃ¹.

ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

Μὲ τὴν ἄνοδο τοῦ Φιλίππου στὸ θρόνο τοῦ μακεδονικοῦ κράτους ἕνας καινούριος, ἄγνωστος ὡς τώρα, παράγοντας προστίθεται στὴν προβληματικότητα τῆς ἐλληνικῆς πολιτικῆς ζωῆς: Ἡ Μακεδονία. Ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ Φιλίππου τὸ μακεδονικὸ κράτος δὲν εἶχε ἀπασχολήσει καὶ πολὺ τὸ νότιο Ἑλληνισμὸ, παρὰ μόνον ὡς περιοχὴ κατάλληλη γιὰ ἐμπορικὲς καὶ ναυτικὲς βάσεις. Οἱ πλουτοπαραγωγικὲς πηγὲς τῆς χώρας καὶ οἱ στρατιωτικὲς δυνάμεις τῆς — αὐτὰ βάρυναν ὡς τώρα στὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς νότιας Ἑλλάδας, ἔχι τὸ ἴδιο τὸ κράτος. Μὲ τὴν ἐμφάνιση ὅμως τοῦ Φιλίππου οἱ σχέσεις τῆς Μακεδονίας μὲ τὸ νότιο Ἑλληνισμὸ ἀλλάζουν ριζικὰ, γιὰ τὸ Φίλιππος δίνει στοὺς τεράστιους ὑλικούς πόρους τῆς χώρας καὶ στὶς ἐξαιρετικὲς στρατιωτικὲς δυνάμεις τῆς ἕνα νόημα καὶ ἕνα σκοπὸ: Τὴν ἐδαφικὴ καὶ οἰκονομικὴ ἀπελευθέρωση τοῦ μακεδονικοῦ κράτους ἀπὸ τὶς ξενικὲς ἐπιρροές.

Τὸ μακεδονικὸ ἔθνος, τμηῖμα καὶ αὐτὸ τῆς ἐλληνικῆς φυλῆς πού κατέβηκε ἀπὸ τὰ βορινὰ στὰ διαδοχικὰ τμήματα τῶν Ἰωνῶν, τῶν Ἀχαιῶν καὶ τῶν Δωριέων, κλεισμένο καθὼς ἔμεινε μέσα στὴν περιοχὴ τῶν μακεδονικῶν βουνῶν χωρὶς ἐπικοινωνία μὲ τὸ νότο, καὶ γιὰ τὸ πολεμοῦσε ἀδιάκοπα μὲ τοὺς βαρβάρους, δὲν μπόρεσε νὰ παρακολουθήσῃ τὴν προοδευτικὴ ἐξέλιξη τῶν νότιων ὁμοφύλων του καὶ ἔτσι, τὸν 6. αἰῶνα π. μ., ἐνῶ ἄλλα ἐλληνικὰ κράτη εἶχαν ἀναπτύξει ἐξαιρετικὸ πολιτισμὸ, αὐτὸ ἐξακολουθοῦσε νὰ μένῃ πρωτόγονο, βάρβαρο, καθυστερημένο. Ἐπὶ τὸ χαμηλὸ αὐτὸ πεδίο τῆς ζωῆς τοὺς Μακεδόνες τοὺς ἀνύψωσαν τὸν 5. αἰῶνα πρῶτα τὰ περιστατικὰ τῶν Περσικῶν πολέμων, ἔπειτα ἡ ἱμπεριαλιστικὴ πολιτικὴ τῆς Ἀθήνας, πού μὲ τὴν ἐγκατάστασή της στὶς παράλιες περιοχὲς τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης μετᾶφερε τὸν πολιτισμὸ της στὶς βόρειες ἐλληνικὲς περιοχὲς καὶ τέλος ἡ ἐκπολιτιστικὴ δράση δύο ἐξαιρετικῶν βασιλέων τῆς Μακεδονίας, τοῦ Ἀλεξάνδρου τοῦ Α' καὶ τοῦ Ἀργελάου. Στὶς ἀρχὲς τοῦ 4. αἰῶνα μ. π. μὲ τὴ βοήθεια τῆς Ἀθήνας ὁ μακεδονικὸς λαὸς εἶχε ἀρχίσει πιά νὰ ἀποτελῇ ἀξιόλογο δέχτη τοῦ νότιου ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ, σιγὰ σιγὰ μάλιστα ἡ σχέση τῆς Ἀθή-

¹ Δαμηρὴ ἀνάλυση τοῦ λόγου «Περὶ ἀντιδόσεως» στὸν Jaeger W., *Paideia* III (Oxford 1945) 132-152.

νας με τή Μακεδονία κατέληξε νά γίνη στήν τελευταία φάση της γιά τήν ἴδια τήν Ἀθήνα τραγική. Σάν τὸ θεὸ τοῦ μύθου, ποὺ ἐβγαλε ἀπὸ τὸν ἀσκό τοὺς ἀνέμους καὶ ἔπειτα δὲν μπορούσε νά τοὺς κλείσῃ πάλι μέσα, ἔτσι καὶ οἱ Ἀθηναῖοι γνώρισαν στοὺς Μακεδόνες τὸν πολιτισμὸ καὶ τοὺς παρακολούθησαν ἔπειτα νά ὀργανώνονται βραβμιαῖα σὲ ἐνιαυτοὺ κράτος, νά ἀποχοτοῦν τεράστια στρατιωτικὴ καὶ οἰκονομικὴ ἀρχὴ καὶ νά ἀρχίζουν νά διεκδικοῦν τὴ γεωγραφικὴ, τὴν οἰκονομικὴ καὶ τὴν πολιτικὴ τους αὐτοτέλεια. Ὅταν λύγισε ἡ Ἀθήνα ἀπὸ τὸν Πελοποννησιακὸ πόλεμο καὶ τοὺς ἐμφύλιους σπαραγμοὺς, ὅταν ἡ Σπάρτη ἐκμηδενίστηκε κάτω ἀπὸ τὰ πλήγματα τῆς Θήβας καί, λίγο ἀργότερα, ἐξαφανίστηκε ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ προσκήνιο ἡ Θήβα, δὲν ἔλειπε στὴ Μακεδονία παρὰ ὁ ἀρχηγός, ποὺ θὰ ἔπαιρνε νά πραγματοποιήσῃ τὰ αἰτήματά της καὶ νά τὴν ὑψώσῃ, μέσα στὰ ἐρείπια τῆς ὑπόλοιπης Ἑλλάδας, στὴ θέση, ποὺ ἡ ἴδια πιά ἡ ἠθικὴ καὶ ἡ στρατιωτικὴ της δύναμη τῆς ὄριζαν. Ὁ ἀρχηγός αὐτὸς βρέθηκε στὸ πρόσωπο τοῦ Φιλίππου. Μὲ τὴν καταπληχτικὴ του δραστηριότητα, τὴν ἐξαιρετικὴ στρατιωτικὴ καὶ διπλωματικὴ του ἰδιοφυΐα, κατόρθωσε σὲ ἐλάχιστο χρονικὸ διάστημα νά ὀργανώσῃ ἓνα κράτος μὲ τεράστιες στρατιωτικὲς καὶ οἰκονομικὲς δυνάμεις καὶ νά τὸ ἐτοιμάσῃ γιά τοὺς ἀπίστευτους ἄθλους ποὺ ἀνοίγονταν μπροστά του.

Τρία χρόνια μετὰ ἀπὸ τὴν ἀνοδοῦ του στὸ θρόνο ἐρχεται, πρώτη φορά, σὲ σύγκρουση μὲ τοὺς Ἀθηναίους, ἀπ' ἀφορμὴ τὴν Ἀμφίπολη. Ἡ Ἀμφίπολη, στὶς ἐκβολὲς τοῦ Στρυμόνα, ἦταν σημαντικώτατη στρατηγικὴ βάση, καθὼς βρισκότανε στὴν εἴσοδο τῆς Θράκης καὶ κοντὰ στὴ θάλασσα, πρὸς τὸ Θρακικὸ καὶ τὸ Αἰγαῖο πέλαγος. Ἡ πόλη εἶχε χωρὶς ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους λίγο μετὰ ἀπὸ τὰ Μηδικὰ καὶ τοὺς ἐξυπηρετοῦσε κυρίως ἐμπορικὰ, γιὰ τὴν τὸ σπουδαιότερο κέντρο εἰσαγωγῆς ἀθηναϊκῶν προϊόντων πρὸς τὴ Μακεδονία καὶ τὴ Θράκη καὶ ἐξαγωγῆς διαφόρων πρώτων ὑλῶν, π.χ. ξυλείας. Κατὰ τὶς ἐπιχειρήσεις τοῦ 424, ὕστερα ἀπὸ σκληρὲς συγκρούσεις σπαρτιατικῶν καὶ ἀθηναϊκῶν δυνάμεων, ἡ πόλη παραδόθηκε στοὺς Σπαρτιάτες. Ἀλλὰ τὸ 421 μὲ τὴν εἰρήνην τοῦ Νικία ἀνακηρύχθηκε ἐλεύθερη καὶ αὐτόνομη κάτω ἀπὸ τὴν ἐμμεση ἡγεσίᾳ τῆς Ἀθήνας.

Τὴν ἐπικυριαρχία ὅμως αὐτὴ δὲν τὴν ἀναγνώρισαν οἱ ἡγεμόνες τῆς Μακεδονίας, πολὺ λιγότερο βέβαια ὁ Φίλιππος, ποὺ ἀφοῦ πῆρε τὴν πόλη ὑποσχέθηκε σὲ λίγο νά τὴν ἀφήσῃ ξανά στοὺς Ἀθηναίους, ἀναγκασμένος καθὼς βρέθηκε νά ἐξασφαλίσῃ τὰ νῶτα του ἀπὸ τοὺς Παίονες καὶ τοὺς Ἰλλυριοὺς, γιά νά τὴν ξαναπάρῃ ὅμως λίγο ἀργότερα ὀριστικὰ.

1. Papastavru J., Amphipolis. Geschichte und Prosopographie (Klio, Beiheft XXXVII, N. F. 24) Leipzig, 1936.

Ἡ Ἀμφίπολη εἶχε πολὺ μεγάλη οἰκονομικὴ καὶ στρατιωτικὴ σημασίαν γιὰ τοὺς Ἀθηναίους. Γιὰ τοὺς Μακεδόνες ὅμως ἦταν ζήτημα ζωῆς ἢ θανάτου, καὶ ἔτσι ἀποτέλεσε μοιραία τὴν πρώτην ἀφορμὴν ῥήξεως Ἀθήνας καὶ Μακεδονίας. Ἀμεση πολιτικὴ δράσις δὲν ἦταν φυσικὰ εὐκόλῃ οὔτε ἀπὸ τὸ μέρος τῶν Μακεδόνων, ποὺ βρίσκονταν πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὴν Ἀττικὴν, οὔτε ὅμως καὶ ἀπὸ τὸ μέρος τῶν Ἀθηναίων, ποὺ οὔτε ἐκστρατευτικὸν σῶμα μπορούσαν νὰ διαθέσουν ἐξ ἀφορμῆς τοῦ συμμαχικοῦ πολέμου, οὔτε καὶ ναυτικὰς δυνάμεις εἶχαν ἀρκετὰς γιὰ ἀπόβασιν ἢ γιὰ θαλάσσιον ἀποκλεισμόν. Ἐτσι ἡ ῥήξις πῆρε στὴν ἀρχὴν τὸ χαραχτήρα μικροσυγκρούσεων καὶ διπλωματικῶν ἐνεργειῶν. Ἀλλὰ φυσικὰ ἡ κατὰληψις τῆς Ἀμφίπολης δὲν ἦταν ἀρκετὴ γιὰ τοὺς πρώτους ἀντικειμενικοὺς σκοποὺς τοῦ Φιλίππου, ποὺ ἀπόβλεπε στὸ νὰ ἀπελευθερώσῃ τὴν μακεδονικὴν ἀκτὴν ἀπὸ τοὺς παρείσαχτους κατακτητὰς καὶ νὰ ἀπομακρύνῃ ὅσο ποῦ μακριὰ τοὺς γείτονες ἀπὸ τὴν περιοχὴν τῆς Μακεδονίας. Τοὺς σκοποὺς αὐτοὺς τοὺς ἐξυπηρετοῦν ἀμέσως ὕστερα ἀπὸ τὰ γεγονότα τῆς Ἀμφίπολης σειρά ἀπὸ θαυμαστὰς στρατιωτικῶν καὶ διπλωματικῶν ἐπιτυχίαν τοῦ Φιλίππου. Καταλαμβάνει τὴν Πύδναν καὶ τὴν Πατιδαία, συμμαχεῖ μὲ τὰ Χαλκιδικὰ κράτη, ποὺ βρίσκονταν κάτω ἀπὸ τὴν ἀδιάκοπην ἀπειλὴν τοῦ στόλου τῶν Ἀθηναίων, κυριαρχεῖ στὴ Θεσσαλίαν, συμμαχεῖ μὲ τοὺς Θηβαίους, ἀπλώνεται ἀνατολικότερα πολὺ πέρα ἀπὸ τὸ Στρυμόνα, καὶ τέλος προωθεῖ τὴν στρατιωτικὰς δυνάμεις του ὡς τὸν Ἑλλάσποντον¹.

Ἡ καταπληκτικὴ αὐτὴ ἐπέκτασις τοῦ Φιλίππου δημιουργεῖ κινδύνους ὄχι μόνον ἄμεσα γιὰ τὴν κυριότεραν ναυτικὰς βάσεις τῶν Ἀθηναίων, ἀλλὰ ἔμμεσα γιὰ τὴν ἀνεξαρτησίαν τῆς ἴδιας τῆς Ἀθήνας. Μέσα στὴν δραματικὴν αὐτὴν στιγμὴν, σὲ ἀτιμώσφιρα ξεχειλισμένη ἀπὸ φόβον καὶ ἀγωνίαν, ὑψώνει πρώτη φορὰ τὴ φωνὴν τοῦ ὁ Δημοσθένους². Ὁ λόγος του

1. Νεώτερες μελέταις γιὰ τὴν ἱστορίαν τῆς Μακεδονίας εἶναι τοῦ Geyer Fr., *Makedonien bis zur Thronbesteigung Philipps II*, München und Berlin 1930. Momigliano A., *Filippo il Macedone*, Firenze 1934 καὶ Wüst R. F., *Philipp II von Makedonien und Griechenland in den Jahren von 346 bis 338*, München 1938.

2. Jaeger W., ὁ.π.π. 98 κ.ε. Ὑπανιγμὸς εἶχε κάνει καὶ σὲ προηγουμένα ἔργα του: Ὁρῶ δ' ἑμῶν ἐπίουσι Φιλίππου μὲν ὡς ἄρ' οὐδενὸς ἀξίου πολλὰς ἀλιγγοῦντας, στὸν «Περὶ τῆς Ροδίων ἐλευθερίας» 24 καὶ ὁ μάλιστα δοκῶν νῦν ἡμῶν ἐχθρὸς εἶναι Φίλιππος στὸν «Κατὰ Ἀριστοκράτους» 121. Ἴδὲς καὶ Vormdran L., *Die Aristokratie des Demosthenes als Advokatenrede und ihre politische Tendenz*. Würzburg 1922 καὶ Kahrstedt, *Zur politischen Tendenz der Aristokratie*. Hermes 46 (1911) 464-470.

είναι γεμάτος βιασιότητα, πόνο, πάθος αλλά και θετικότητες υποδείξεις : Νά ξεπεράσουν την αδράνεια και την άπραγμοσύνη τους οι Ἀθηναῖοι, νά πάψουν τίς συζητήσεις και νά ἀντιμετωπίσουν τήν κατάσταση μέ διαύγεια, μέ θετικότητα, ἀναδιοργανώνοντας ἀμέσως τίς στρατιωτικές και οἰκονομικές δυνάμεις τοῦ κράτους, γιατί ἀπό ὦρα σέ ὦρα παίζεται ἡ τύχη τῆς Ἀθήνας.

«Βλέπετε βέβαια, ἄνδρες Ἀθηναῖοι, τήν κατάσταση, σέ ποιό σημεῖο ξεδιαντροπιᾶς ἔχει προχωρήσει ὁ ἄνθρωπος, πού δέ σᾶς δίνει καν τή δυνατότητα νά διαλέξετε ἀνάμεσα στή δράση και στήν ἡσυχία, ἀλλά φοβερίζει, και λόγια ἀγέρωχα, ὅπως λένε, ξεστομίζει και δέν εἶναι ἱκανός νά κρατάει ὅσα ἔχει ὑποτάξει και νά ἀρکیεται σ' αὐτά, ἀλλά πάντοτε παίρνει και κάτι καινούριο και μᾶς κυκλώνει γύρω γύρω ἀπό παντοῦ, ἐνῶ ἐμεῖς ἀργοποροῦμε και ἀδιαφοροῦμε. Πότε λοιπόν, ἄνδρες Ἀθηναῖοι, πότε θά κάνετε αὐτά πού πρέπει ; Ὅταν γίνη τί ; Ὅταν, μα τὸ Δία, εἶναι ἀνάγκη. Τώρα ὅμως πῶς πρέπει νά κρίνουμε αὐτά πού γίνονται ; Γιατί ἐγὼ τοιλάχιστον νομίζω πῶς στούς ἐλεύθερους ἀνθρώπους ἡ πιό μεγάλη ἀνάγκη εἶναι ἡ ντροπή γιά ὅσα γίνονται. Ἡ μήπως θέλετε, ἄς ἀποκριθῇ ὁ καθένας σας, νά γυρίζετε στήν ἀγορά και νά ρωτᾶτή ὁ ἕνας τόν ἄλλον : « Ἀκούστηκε τίποτα καινούριο ; » Ἀλλά θά μπορούσε νά γίνη τίποτα πιό καινούριο ἀπό ἕνα Μακεδόνα πού καταπολεμᾶει τοὺς Ἀθηναίους και πού διευθύνει τίς ἐλληνικές ὑποθέσεις ; —« Πέθανε ὁ Φίλιππος ; » —« Ὁχι, μα τὸ Δία, ἀλλά εἶναι ἄρρωστος ». Και τί σᾶς νοιάζει ἐσᾶς ; Γιατί και ἂν πάθῃ αὐτός τίποτα, ἐσεῖς γρήγορα θά φτιάξετε ἕναν καινούριο Φίλιππο, ἂν παρακολουθῆτε ἔτσι τήν κατάσταση. Γιατί αὐτός δέν ἔχει τρανέψει τόσο ἀπό τή δικιά του τή δύναμη, ὅσο ἀπό τή δικιά μας τήν ἀναμελία» (9-11).

Τήν κρίσιμη κατάσταση τήν παρακολουθεῖ ἀνήσυχος ἀπό τή σχολή του και ὁ Ἰσοκράτης. Δέν εἶναι ὅμως μονάχα ἡ τύχη τῆς Ἀθήνας πού τόν φοβίζει. Γιά ἄλλη μιὰ φορά ὀρθώνονται ἀντιμέτωπα δυὸ ἰσχυρά ἐλληνικά κράτη· πλάι τοὺς ἀσφαλῶς σέ λίγο θά ταχτοῦν και τὰ ἄλλα, και γιά μιὰ φορά ἀκόμη ὁ πόλεμος, ὁ ἐμφύλιος σπαραγμός, ἡ δυστυχία θά ἀπλωθοῦν στήν Ἑλλάδα. Κι εἶναι τόσο μικρὴ ἡ πρώτη ἀφορμή, πού χώρισε τήν Ἀθήνα ἀπό τή Μακεδονία, τόσο ἀσήμαντη ἡ ὑπόθεση τῆς Ἀμφίπολης, πού προετοιμάζει τὸ σπαραγμό.

Ὁ Δημοσθένης μίλησε πρώτη φορά γιά τόν κίνδυνο ἀπό τή Μακεδονία τὸ 351'. Πολύ πρὶν ἀπό αὐτὸν ὅμως ὁ Ἰσοκράτης πρῶτος εἶχε

1. Νεώτερες ἔρευνες τοποθετοῦν τὸν Ἀ' Φιλιππικὸ στὸ 349/8, *Schwartz Ed., Demosthenes' erste Philippika. Festschrift für Theodor Mommsen. Marburg 1893*, ἀλλὰ ἡ χρονολόγηση αὐτὴ δέν ἀλλάζει τὴ σειρά τῶν σκέψεων πού ἀναπτύσσονται

δεῖ τὴν τραγικὴ ἐξέλιξη ποὺ θὰ εἶχε ἡ διαμάχη γιὰ τὴν Ἀμφίπολη. Ἀμέσως μάλιστα δημιουργήθηκε τὸ ζήτημα, ἀσφαλῶς μετὰ ἀπὸ τὴν ὀριστικὴ κατάρληση τῆς πόλης ἀπὸ τὸ Φίλιππο, ἄρχισε νὰ γράφῃ ἕνα λόγος καὶ γιὰ τὸ ἐπίμαχο ζήτημα, ἀλλὰ καὶ γενικότερα γιὰ ὅλες τὶς δυνατότητες συνεργασίας Μακεδονίας καὶ Ἀθήνας. Ὁ λόγος ἄρχισε νὰ τελειώσῃ, ὄχι ἀπὸ ἀδυναμία τοῦ συγγραφέα, ἀλλὰ γιὰτὶ ἡ ἀντίθεση πῆρε τέτοια ἔκταση, ὥστε νὰ μὴν μποροῦν καθόλου νὰ σταθοῦν μέσα στὴν ἀτμόσφαιρα τοῦ πολέμου οἱ διαλλακτικὲς του προτάσεις.

Τὸ 350, ὕστερα ἀπὸ τὴν ὀλοφάνερα πιά ἱμπεριαλιστικὴ πολιτικὴ τοῦ Φιλίππου, τὰ κράτη τῆς Χαλκιδικῆς διαλύουν τὴ συμμαχία τους μὲ τοὺς Μακεδόνες καὶ προσχωροῦν στὴν παράταξη τῶν Ἀθηναίων. Ἔτσι ὅμως δίνουν πιά τὴ δικαιολογία στὸ σχέδιο τοῦ Φιλίππου νὰ ἐπεκταθῆ καὶ πρὸς τὰ ἐκεῖ. Τὸ 349 εἰσβάλλει στὴ Χαλκιδική, καταλαμβάνει τὴ μεγαλύτερη ἔκτασή της, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ὀλυμπο, μὲ τὸν ἀντιπερισπασμὸ στὴν Εὐβοία ἐξουδετερώνει τὴν προσπάθεια τῶν Ἀθηναίων νὰ προβάλουν ἀντίσταση καὶ τέλος, τὸ 347, καταλαμβάνει καὶ τὴν ἴδια τὴν Ὀλυμπο. Ἡ ἐπίμονη, σκληρὴ, ἀπεγνωσμένη πολιτικὴ τοῦ Δημοσθένη ἀπότυχε. Ἀφοῦ ἡ Ἀθήνα ἔχασε τὶς κυριότερες βάσεις της στὶς μακεδονικὲς ἀκτές, εἶδε ἔπειτα τὸ στρατὸ τοῦ Φιλίππου νὰ ἀπλώνεται ἀπὸ τὴ Θεσσαλία ὡς τὸν Ἑλλήσποντο καὶ τέλος νὰ βγάξῃ στρατὸ στὴν Εὐβοία καὶ νὰ παίρῃ τὴ Χαλκιδική.

«ΦΙΛΙΠΠΟΣ»

Οἱ σημαντικότερες αὐτὲς ἑδαφικὲς ἀπώλειες, νέες περιπλοκὲς στὴ Στερεὰ Ἑλλάδα μὲ τοὺς Φωκεῖς, ἡ ἀδιαφορία ἢ καὶ ὁ φόβος τῶν ἄλλων Ἑλλήνων νὰ μπλεχτοῦν σὲ πόλεμο μὲ τὴ Μακεδονία καὶ τέλος ἡ οικονομικὴ ἀπαθλίωση ὑποχρεώνουν τοὺς Ἀθηναίους νὰ ζητήσουν ἀνακωχὴ καὶ νὰ συνδιαλλαγοῦν μὲ τὸ Φίλιππο. Τὴν εἰρήνην αὐτὴ τὴν ἐπιζήτησαν, ὅπως ξέρομε, πρῶτοι οἱ Ἀθηναῖοι ὕστερα ἀπὸ τὴ μακριὰ σειρά τῶν ἀτυχημάτων τους, τὴ χρειάζονταν ὅμως καὶ οἱ Μακεδόνες γιὰ νὰ ταχτοποιήσουν τὰ μεγάλα διοικητικὰ καὶ οἰκονομικὰ προβλήματα ποὺ συνεπέφερε ἡ καταχρητικὴ πολιτικὴ τους.

Δὲν μπῆκαν βέβαια οἱ Μακεδόνες μέσα στὴν Ἀθήνα, δὲν ἀπόσπασαν ἀπὸ τὴ συμμαχία της τὰ νησιώτικα κράτη καὶ δὲν καταστράφηκε ὁ στόλος της. Μιὰ Ἀθήνα ὅμως χωρὶς τὴν Ἀμφίπολη καὶ τὴ Χαλκιδική,

σονταὶ ἐδῶ. Ἰδὲς καὶ *Jaeger*, δ.π.π. 116 κ.ἑ. Ὁ *Cloché P.*, *Démosthène et la fin de la démocratie athénienne* (Paris 1937) 73 ξαναγυρίζει στὴν παλιὰ χρονολόγησι. Ἰδὲς τοῦ ἴδιου, *La politique de Démosthène de 354 à 346 av. J. C.* BCH 1923, 97-162.

μέ τους Μακεδόνες μέσα στη Θεσσαλία και πλάι στα στενά του Έλλησπόντου, μιὰ Ἀθήνα προπαντός πού νικημένη δέχεται ὄρους εἰρήνης ἐπιβλημένους ἀπό τὸ νικητὴ, εἶναι τόσο ξένη, τόσο διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν ἰδανικὴ πόλη, πού ὕψωσε μέσα στὴν ψυχὴ του καὶ μπρὸς στὰ μάτια τῶν συμπολιτῶν του ὁ Δημοσθένης. Τὴν πικρία αὐτὴ τοῦ πατριώτη θὰ τὴν ἐνωσε βαρῶς μέσα του καὶ ὁ Ἰσοκράτης. Πάνω ὅμως ἀπὸ τὴν ἡττα τῆς Ἀθήνας, πέρα ἀπὸ τὴν ἀτυχία τῆς ἀγαπημένης του πόλης, χαρωπὸ, ἐλπιδοφόρο μένει τὸ γεγονός τῆς εἰρήνης Ἀθήνας καὶ Μακεδονίας.

Ἡ «αἰσχρὰ καὶ ἀναξία τῆς πόλεως» εἰρήνη, ὅπως τὴ χαρακτηρίζει ὁ Δημοσθένης, εἶναι κατὰ τὸν Ἰσοκράτη τιμητικὴ καὶ ἀντάξια πρὸς τίς ἱστορικὲς παραδόσεις καὶ τῶν δύο αὐτῶν μεγάλων κρατῶν. Δὲ μένει τώρα παρὰ ἡ εἰρήνη καὶ ἡ συμμαχία αὐτὴ νὰ γίνῃ στέρεη καὶ νὰ πάρῃ πῶς συγκεκριμένο καὶ πῶς θετικὸ περιεχόμενο γιὰ ὅλη τὴν Ἑλλάδα. Ἀπὸ τίς σκέψεις αὐτὲς κινημένος, τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 346 (ἔταν πιά μετὰ ἀπὸ τὴν εἰρήνη δὲν ὑπῆρχε λόγος νὰ τελειώσῃ τὸ ὑπόμνημά του γιὰ τὴν Ἀμφίπολη) ἀπευθύνει ὁ Ἰσοκράτης μιὰν ἀνοιχτὴ ἐπιστολὴ πρὸς τὸ Φίλιππο, τὸ τελευταῖο πολιτικὸ δημοσίευσμά του.

“Ὅλα τὰ πολεμικὰ καὶ τὰ πολιτικὰ γεγονότα τῆς τελευταίας δεκαετίας ἀποδείχνουν συντριπτικὴ τὴν ὑπεροχὴ τοῦ Φιλίππου—ἡ ἐξαιρετικὴ του ἐπιβολὴ στὴν ἐσωτερικὴ πολιτικὴ τῆς Μακεδονίας, οἱ πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις του στὴ Θράκη, στὴν Ἠπειρο καὶ στὴ Θεσσαλία, οἱ διπλωματικὲς του ἐπιτυχίες στὰ ἴδια αὐτὰ μέρη καὶ στὴν εἰρήνη τοῦ Φιλοκράτη. Κι ὅμως ἡ ἐξαιρετικὴ αὐτὴ μορφή φθεῖρεται ἄσκοπα καὶ μάταια σὲ μικρόπνοες ἐριδές καὶ σὲ ἀσήμαντους ἀγῶνες. Ἄν ὑπῆρχε ἡ δυνατότητα νὰ καθοδηγηθῇ σὲ πράξεις σωφρονέστερες καὶ πῶς ἐλληνικὲς, πόση καὶ ὁ ἴδιος θὰ κέρδιζε τιμὴ καὶ πόση εὐτυχία θὰ χάριζε στὴν Ἑλλάδα! Ὅπως εἶχε συμβῆ καὶ μετὰ τοὺς ἄλλους ἡγεμόνες, πού τοὺς εἶχε καλέσει γιὰ πανελλήνια πολιτικὴ, στὸ πρόσωπο τοῦ Φιλίππου ὁ Ἰσοκράτης δὲ θαυμάζει οὔτε τὸ μακεδονικὸ λαό, οὔτε καὶ τὴν ὀργάνωσιν τοῦ μακεδονικοῦ κράτους. Ὁ λαός—αὐτὸ εἶναι βασικὴ του πεποίθησις— εἶναι μονάχα τὸ ὕλικό, πού παίρνει τὴ μορφή του πάντα ἀπὸ τὸν ἡγεμόνα, καὶ τὸ πολίτευμα—ὡς ἱστορικὸς παράγοντας δὲν ἔχει σημασία. Ἐκεῖνα πού δροῦν μέσα στὴν ἱστορία εἶναι οἱ πολιτειακὲς μορφές καὶ ἡ προσωπικότητά τοῦ ἡγέτη. Τὸ μακεδονικὸ κράτος ὑπῆρχε καὶ πρὶν, ἀλλὰ τί ἦταν καὶ τί θὰ ἐξακολουθοῦσε νὰ ἔμενε δίχως τὸ Φίλιππο! Δὲ μένει λοι-

1. Ὁ Ἰσοκράτης χαρακτηρίζει τοὺς Μακεδόνες ὡς ἔθνος οὐχ ὀμόφυλον § 108, ἀλλὰ τὸ Φίλιππο συνδέοντάς τον μετὰ τὸν Ἡρακλῆ τὸν παρουσιάζει Ἑλληνα. Ἡ στάσις ἐπομένως τοῦ Ἰσοκράτη ἀπέναντι στοὺς Μακεδόνες εἶναι ὅμοια μετὰ

πὸν τὴν παρὰ τὴν ἀποφευχθῆ ἢ ἐπανάληψη τῶν ἐχθροπραξιῶν Ἐλλάδας καὶ Μακεδονίας καὶ ἢ καταπληχτικὴ δραστηριότητα τοῦ Φιλίππου τὴν διοχετευθῆ σὲ γενικότερους καὶ πρὸς ἑλληνικοὺς σκοποὺς. Ὁ Ἰσοκράτης ξαναπαίρνει τὸ παλαιὸ πρόγραμμα τοῦ «Πανηγυρικοῦ» καὶ τῶν ἐπιστολῶν πρὸς τοὺς διάφορους ἡγεμόνες: Τὰ μεγαλύτερα κράτη τῆς Ἑλλάδας βρίσκονται σὲ ἄθλια κατάστασι: ἢ περσικὴ διπλωματία παρεμβαίνει συνεχῶς στὴν ἑλληνικὴ πολιτικὴ ζωὴ καὶ ἐξακολουθεῖ τὴν κρατῆν ὑπόδουλους τοὺς ἀδελφοὺς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ποῦ θὰ φέρῃ στὸ τέλος τὸν Ἑλληνισμὸν αὐτὴ ἢ ἀπαθλίωσι; Καὶ ὅμως ἡ σωτηρία εἶναι τόσο εὐκόλῃ καὶ τόσο ἀπλή: Νὰ ἐνωθοῦν οἱ Ἕλληνες καὶ τὴν ἐπιτεθοῦν κατὰ τῆς Περσίας, στερεοποιώντας ἔτσι μέσα στὸ αἶμα καὶ στὸν κοινὸ πόνον τὴν ἑνωσὴν τους, ἐκμηδενίζοντας τοὺς ἐχθροὺς καὶ ἱκανοποιώντας τὴν ἐδαφικὰ καὶ οἰκονομικὰς ἑλληνικὰς διεκδικήσεις.

Γιὰ τὴν ἑνωσὴν αὐτὴ ὁ μόνος τὴν ἱκανὸς καὶ ὁ μόνος ὑποχρεωμένος ἀπὸ τὴν ἴδιαν τὴν ἀρετὴν του τὴν φροντίσῃ εἶναι ὁ Φίλιππος. Δὲ χρειάζεται παρὰ ἀπλῶς καὶ μόνον τὴν θελήσῃ, γιατί ὅλες οἱ συνθήκες, καὶ οἱ ἀντικειμενικὰς —ἢ κατάστασι τῆς Ἑλλάδας καὶ τῆς Περσίας— καὶ οἱ ὑποκειμενικὰς— οἱ δικὰς του ἱκανότητες καὶ ἡ ἐπιθυμία τῶν Ἑλλήνων— εἶναι ἀπόλυτα εὐνοϊκὰς. Πανελλήνιες ἐλπίδες, εἶναι ἢ ἀλήθεια, εἶχαν ξεσηκώσει παλαιότερα καὶ οἱ ἐπιτυχίαι ἄλλων ἡγεμόνων, τοῦ Ἰάσονα, τοῦ Διονυσίου, τοῦ Ἀρχίδαμου. Ὁ Φίλιππος ὅμως εἶναι ὁ μόνος ἱκανὸς τὴν πραγματοποιήσῃ τοὺς πανελλήνιους πόθους, γιατί, ἀνώτερος σὲ τοῦτο ἀπὸ κάθε ἄλλον ἡγέτην, δὲν εἶναι μόνον στρατιωτικὰ ἀσυναγώνιστος, εἶναι καὶ ἠθικὰ ὁ πρῶτος στὴν Ἑλλάδα: Βλαστάρι ἀπὸ τῆς γενιᾶς τῶν Ἡρακλειδῶν, φίλος τοῦ Ἑλληνισμοῦ, δίκαιος, συνετός, μὲ πολυάριθμους καὶ ἱκανότατους συνεργάτας, δὲν εἶναι πρὸς ὅσον τὴν θὰ μωρέσῃ, ἀλλὰ ὁ διαλεχτὸς τοῦ πρέπει τὴν ἑνωσὴν τῆν Ἑλλάδα. Ἡ προσωπικότητα τοῦ Φιλίππου ὀριμαίνει βαθμιαία μέσα στὸ ὑπόμνημα τοῦ Ἰσοκράτη, ἀπὸ τὴν στρατιωτικὰς ἐπιτυχίαις του, στοὺς διπλωματικούς του συνδυασμούς, ἀπὸ κεῖ στὴν ἡρακλειδεὶα καταγωγὴ καὶ στὸν «φιλελληνισμόν» του, γὰρ τὴν ἀκεραιωθῆ τελικὰ στὴν θεοφιλίαν τῶν τελευταίων

τὴν στάσιν τοῦ Δημοσθένη. Ὅπως ὅμως ἀπόδειξε ὁ Κεραμοπούλλος Α., Οἱ βάρβαροι Μακεδόνες τοῦ Δημοσθένους. «Εἰς μνήμην Σπ. Λάμπρου» 1935, 63-67, ὁ χαρακτηρισμὸς τῶν Μακεδόνων ὡς βαρβάρων ἀπὸ τὸν Δημοσθένη δὲ στηρίζεται σὲ φυλετικὰ ἀλλὰ πολιτιστικὰ κριτήρια—οἱ Μακεδόνες εἶναι «βάρβαροι» ὄχι γιατί δὲν εἶναι ὁμόαιμοι μὲ τοὺς Ἕλληνες τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδας, ἀλλὰ γιατί βρίσκονται σὲ πολὺ χαμηλὴ πολιτιστικὴ βαθμίδα. Ἰδὲ καὶ Λασκαλάκη Α., Ὁ Ἰσοκράτης καὶ τὰ περὶ «οὐχ ὁμοφύλου γένους» τῶν Μακεδόνων. Ἀθῆναι 55, 1951.

παραγράφων—προανάκρουσμα τῆς ἀποθέωσης τοῦ ἡγεμόνα, πού θά ἀρχίσῃ μὲ τὸν Ἀλέξανδρο'. Τέτοιος ἦταν ὁ ἡγεμόνας πού γύρευε ὁ Ἴσοκράτης, καὶ ὅλες ἐκεῖνες οἱ ἐκκλήσεις του πρὸς τὸ Νικοκλῆ, τὸν Ἰάσονα, τὸ Διονύσιο ἢ τὸν Ἀρχίδαμο γίνονται τώρα τὰ σκαλοπάτια μονάχα πρὸς τὴν τελικὴ κατάκτηση τῆς μορφῆς τοῦ ἡγέτη. Ἡ ἀγάπη του γιὰ τὸν Ἀλκιβιάδην ἦταν ἀγάπη γιὰ τὸν ξεχωριστό, πού ἔσπαζε τὰ δεσμὰ τῆς συμβατικότητος, τῆς ἄφτερης ζωῆς. Οἱ ἐλπίδες πού στήριξε στὸν Ἰάσονα ἦταν ἐλπίδες στηριγμένες στὴν ἀλύγιστη δύναμη καὶ στὴ σκληρότητα τοῦ Θεσσαλοῦ ἡγεμόνα. Πνευματικότερη ὑφῆ εἶχε ἡ κύρια ἀρετὴ τοῦ Διονυσίου, ἡ ἐπιδειξιότητά του. Περισσότερο τώρα ἀπὸ τὴν προσωπικότητα πού χάνεται μέσα στὸ ἄμετρο, μὴν μπορώντας νὰ ζήσει μέσα στὸ μέτρο, ἢ ἀπὸ τὴν προσωπικότητα πού ξεπερνᾷ τὸ μέτρο μὲ τὴ δύναμη καὶ τὴ σκληρότητά της, ἀπὸ τὴν προσωπικότητα τέλος πού ἐλίσσεται γύρω στὸ μέτρο, ἡ ἀναζήτηση τῆς ἰδανικῆς μορφῆς ἐφυσχάζει στὴν προσωπικότητα πού ἐνσαρκώνει τὸ μέτρο, στὸν Ἕλληνα τὴν καταγωγή καὶ μὲ ἑλληνικὴ συνείδηση βασιλιά τῆς Μακεδονίας. Ἄν ὁ Φίλιππος εἶναι πραγματικὰ ἔτσι, ὅπως τὸν περιγράφει ὁ Ἴσοκράτης, γι' αὐτὸ ἀμφισβᾷ καὶ ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας τοῦ λόγου. Γιὰ τοὺς δισταγμούς, πού ἔχει, εἶναι χαρακτηριστικὸ τὸ εὑρημα πού χρησιμοποιοῖ στὶς πρώτες κίβλας παραγράφους τῆς ἐπιστολῆς του, βάζοντας νὰ λένε ἄλλοι ὅσα ἀσφαλῶς ὁ ἴδιος σκέφτεται γιὰ τὴν πολιτικὴ τοῦ Φιλίππου².

«Δὲ θά διστάσω ὅμως νὰ σοῦ φανερώσω μὲ τί ἀπόψεις μὲ δυσἀρέστησαν μερικὰ πρόσωπα ἀπὸ τὸ περιβάλλον μου. Νομίζω ἄλλωστε πὼς κάπως θά ὠφελήσῃ. Ὅταν τοὺς ἀνακοίνωσα πὼς πρόκειται νὰ σοῦ στείλω ἓνα λόγο πού δὲ θά εἶχε καμιά ἐπιδεικτικὴ πρόθεση, οὔτε θά ἐγκωμίαζε τοὺς πολέμους πού ἔκανες (αὐτὸ ἄλλωστε θά γίνῃ ἀπὸ ἄλλους), ἀλλὰ πού θά προσπαθοῦσε νὰ σὲ κάνῃ νὰ στραφῆς σὲ πράξεις περισσότερο ἑλληνικῆς, καλῶτερες καὶ πιὸ ὠφέλιμες ἀπ' ὅ,τι ὡς τώρα ἔτυχε νὰ προτιμήσῃς, τόσο ξαφνιάστηκαν, μήπως ἀπὸ τὰ γεράματα δὲν ξέρω τί κάνω, ὥστε τόλμησαν νὰ μοῦ κάνουν παρατήρηση, πράγμα πού δὲν

1. Taeger Fr., Isokrates und die Anfänge des hellenistischen Herrscherkultes. *Hermes* 72 (1937) 356-360. Kaerst J., *Geschichte des Hellenismus I* (Leipzig-Berlin) 480 καὶ Pfister, *Der Herrscherkult*. *Bursians Jahresbericht* 229 (1930) 244 κ.ε.

2. Τὰ μεταφρασμένα ἀποσπάσματα τοῦ «Φιλίππου» εἶναι παρμένα ἀπὸ τὸ *Λαοῦδα Βασ.*, Ἰσοκράτους Φίλιππος. Εἰσαγωγή, μετάφρασις καὶ σημειώσεις. Ἀθῆναι, 1939.

τὸ συνήθιζαν ἄλλοτε, καὶ νὰ μοῦ λὲν πὼς ἀσχολοῦμαι μὲ ἀπίθανα καὶ ἐντελῶς παράλογα πράγματα, ἀπὸ πρόκειται στὸ Φίλιππο νὰ στείλῃς λόγῳ συμβουλευτικῶ, στὸ Φίλιππο, ποὺ κι ἂν παλαιότερα θεωροῦσε τὸν ἑαυτοῦ του λιγότερο ἱκανὸ ἀπὸ ἄλλους νὰ βρῖσκη τὸ σωστό, τώρα, ἐπειδὴ εἶναι πολὺ μεγάλα ὅσα ἔγιναν, δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ μὴ νομίζῃ πὼς εἶναι ἱκανὸς νὰ σκέφτεται καλύτερα ἀπὸ τοὺς ἄλλους. Ἄλλωστε, τριγυρίζεται ἀπὸ τοὺς σπουδαιότερους Μακεδόνες, ποὺ εἶναι φυσικῶ, καὶ ἂν τίποτε ἄλλο δὲν ξέρουν, νὰ ξέρουν πάντως καλύτερα ἀπὸ σένα νὰ ξεχωρίζουν ὅσα συμφέρουν σ' ἐκεῖνον. Μπορεῖς ἀκόμη νὰ δῆς πὼς κατοικοῦν ἐκεῖ πολλοὶ Ἕλληνες, οὔτε ἀσήμαντοι οὔτε ἀκριτοί, ποὺ μὲ τὴ συνεργασία τους μάλιστα ὄχι μόνον δὲν ἐβλάψε τὴν ἡγεμονία του, ἀλλὰ καὶ κατόρθωσε πράγματα ἀντάξια μὲ ὅσα μπορούσαμε νὰ εὐχηθοῦμε. Γιατὶ ποῦ εἶχε φανῆ κατώτερος; Δὲν ἔχει κατορθώσει νὰ παρασύρῃ τόσο μὲ τὸ μέρος του τοὺς Θεσσαλοὺς, τοὺς παλαιοὺς ἐπικυριαρχοῦς τῆς Μακεδονίας, ὥστε καθέννας τους νὰ ἔχη περισσότερη ἐμπιστοσύνη σ' ἐκεῖνον παρὰ στοὺς συμπολίτες του; Καὶ ἀπὸ τὰ γειτονικά του κράτη, ἄλλα μὲ τις εὐεργεσίες του δὲν τὰ τράβηξε νὰ συμμαχήσουν μαζί του, καὶ ἄλλα, ποὺ τὸν ἐνοχλοῦσαν πολὺ, δὲν τὰ κατέστρεψε ὀλότελα; Δὲν ἔχει ἐκμηδενίσει τοὺς Μάγνητες, τοὺς Περραιβοὺς, τοὺς Παίονες καὶ δὲν τοὺς ἔχει μεταβάλλει ὅλους σὲ ὑπηκόους; Δὲν ἔγινε κύριος καὶ ἐξουσιαστὴς ὅλων τῶν Ἰλλυριῶν, ἐκτὸς ἀπὸ ὅσους βρίσκονται κοντὰ στὴν Ἀδριατικὴ; Δὲν ἀνέβασε ὅποιους θέλησε στὸ ἀξίωμα τῶν ἡγεμόνων τῆς Θράκης; Καὶ δὲ νομίζεις λοιπόν, ἐκεῖνος ποῦ τόσα πολλὰ καὶ μεγάλα πραγματοποιήσε, πὼς θὰ χαρακτηρίσῃ πολὺ ἀνόητο τὸν ἀποστολέα τοῦ φυλλαδίου, καὶ πὼς θὰ σχηματίσῃ τὴν ἐντύπωση ὅτι πολὺ γελάστηκε καὶ γιὰ τὴ δύναμη τῶν λόγων καὶ γιὰ τὶς πνευματικὲς του ἱκανότητες;» (17-22).

Ἄλλωστε, ὅχι λιγότερη ἀνησυχία φανερώνει καὶ ὁ ὑπαινιγμὸς του στὴν προτελευταία παράγραφῳ: «Ὑποστηρίζω πὼς πρέπει τοὺς Ἕλληνες νὰ τοὺς εὐεργετῆς, στοὺς Μακεδόνες νὰ βασιλεύῃς καὶ τοὺς βαρβάρους, ὅσο τὸ δυνατόν περισσότερους, νὰ ἐξουσιάζῃς. Ἄν ἀκολουθήσῃς αὐτὴ τὴν πολιτικὴν, ὅλοι θὰ σὲ εὐγνωμονοῦν—οἱ Ἕλληνες γιὰ τὰ καλὰ ποὺ τοὺς ἔκανες, οἱ Μακεδόνες, ἂν τοὺς κυβερνᾷς ὡς βασιλιάς καὶ ὄχι ὡς τύραννος, καὶ τὰ ὑπόλοιπα ἔθνη, ἂν χάρῃ σὲ σένα ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ βαρβαρικὲς δυναστεῖες καὶ τεθοῦν ὑπὸ τὴν προστασία τῶν Ἑλλήνων» (154). Πῶς θὰ μπορούσε ἄλλωστε τόσο εὐκόλα νὰ δεχτῆ ὁ ὑπερπολιτισμένος Ἀθηναῖος τοῦ 4. αἰῶνα τὴ θυελλώδη μορφή τοῦ Μακεδόνα βασιλιᾶ, ποὺ ζοῦσε, δροῦσε καὶ σκεφτότανε μὲ τὴ δύναμη τῆς πρωτόγονῆς του ἰδιοσυγκρασίας; Ὁ Φίλιππος τοῦ λόγου δὲν εἶναι ὁ Φίλιππος ὁ πραγματικός. Εἶναι ἕνας παιδαγωγικὸς μῦθος ὑψωμένος μπροστὰ στὸ Μακε-

δόνα βασιλιά και κλείνει μέσα του τις άνησυχίες, τις ελπίδες και τὰ ιδανικά του 'Αθηναίου πολιτικοῦ'.

Τὸν ιδανικὸ μονάρχη τὸν ζήτησε πολὺ τις πρώτες δεκαετίες τοῦ 4. αἰώνα ἡ ἑλληνικὴ ψυχὴ. Οἱ γενικὲς γραμμὲς τοῦ ιδανικοῦ αὐτοῦ τύπου δὲ διαφέρουν και πολὺ ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ συνιστοῦν τὴν ιδανικὴ μορφή τοῦ ἡγέτη, ὅπως τὴν προβάλλει ὁ 'Ἰσοκράτης' συστηματικὴ ἔρευνα τῶν φιλολόγων ἔχει δείξει πὼς ἡ μορφή τοῦ ἡγέτη, ὅπως τὴν προβάλλει ὁ 'Ἰσοκράτης', βρίσκεται πολὺ κοντὰ στὸν ιδεώδη ἀρχηγό, ὅπως τὸν θέλησε ὁ 'Ἀντισθένης', ἡ Κυνικὴ σχολὴ και ὁ Πλάτων. Θὰ ἦταν ὁμως λάθος, ἀν ταυτιζάμε τις κατευθύνσεις αὐτὲς με τὴν κατεύθυνση τοῦ 'Ἰσοκράτη'. Ἀπὸ τοὺς Ἀντισθενικοὺς τὸν χωρίζει ἡ ἑλληνικότητα τοῦ ιδανικοῦ ἡγέτη. Ἀντὶ γιὰ τὸ βάρβαρο Κύρο, ποὺ ὕμνησαν οἱ Ἀντισθενικοί, ὁ 'Ἰσοκράτης' προβάλλει πρότυπο στὸ Φίλιππο τὸν Ἡρακλῆ, ποὺ ὄχι μόνον ἦταν Ἕλληνας ἀπὸ τὴν καταγωγὴ του, ἀλλὰ πόνεσε και δούλεψε γιὰ τὸν Ἑλληνισμὸ ὅσο κανένας ἄλλος. Ὅσο γιὰ τὸν Πλάτωνα, ὁ Θησεύς, ὁ Ἀγαμέμνων, ὁ Ἡρακλῆς, ὁ Εὐαγόρας, ὁ Τιμόθεος, ποὺ ἐγκαομιάζει ὁ 'Ἰσοκράτης', εἶναι ἡ καλύτερη ἀπάντηση

1. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ «Φίλιππο» σῶζεται και μιὰ ἄλλη ἀκόμη ἐπιστολὴ πρὸς τὸ βασιλεῖα τῆς Μακεδονίας γραμμὴν ἀπὸ τὸν Ἰσοκράτη τὸ 344/3, ὅταν μαθεύτηκε στὴν Ἀθῆνα πὸς ὁ Φίλιππος τραυματίστηκε με κάποιαν ἀπὸ τις ἐκστρατείες του. Ὁ 'Ἰσοκράτης' τοῦ συνιστᾷ νὰ μὴ διακινδυνεύη ἀστόχαστα τὴ ζωὴ του και νὰ μὴ ξεχνᾷ πὸς σκοπὸς του δὲν εἶναι οἱ μικροπόλεμοι με τοὺς γείτονες, ἀλλὰ ἡ Περσικὴ ἐκστρατεία και ἡ συμφιλίωση τῶν Ἑλλήνων. Στὸ σύνολό της ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ εἶναι ἐπανάληψη τοῦ «Φίλιππου», ἡ γνησιότητα της ὁμως ἀναγνωρίζεται ἀπ' ἑλοὺς τοὺς φιλολόγους. Ἰδὲς Meyer Ed., Isokrates zweite Brief an Philipp und Demosthenes zweite Philippika. SBBA 1909, 758 κ.ἑ. Münscher, ὁ.π.π. 2129 και Mathieu G., Les idées . . . 164 κ.ἑ. Μαζὶ με τὰ ἄλλα ἔργα τοῦ Ἰσοκράτη φτάσαν ὡς ἑμᾶς και ἑννέα ἐπιστολὲς με τὸ ὄνομά του. Ἀπ' αὐτὲς ἀσφαλῶς γνήσιες εἶναι I, Διονυσίῳ, ἡ II, Φιλίππῳ, (Jaeger W., ὁ.π.π. 246) ἡ V Ἀλεξάνδρῳ (Ἰδὲς γι' αὐτὴν Beno von Hagen, Isokrates und Alexander. Philologus [67] 190 8, 121 κ.ἑ.) και ἡ IX, Ἀρχιδάμῳ. Ἡ III, Φιλίππῳ, εἶναι ἀσφαλῶς νόθη (Münscher, ὁ.π.π. 2219) ὅπως και ἡ IV Ἀντιπάτρῳ, παρὰ τὴν ἀντιθετὴ γνώμη τοῦ Blass, ὁ.π.π. II 329. Γιὰ τὴν VI, τοῖς Ἰάσονος παισίν, εἶναι δύσκολο ν' ἀποφανθῆ κανεὶς (Wilamowitz, Aristoteles und Athen II 395), μολονότι ὑπάρχουν πολλὰ στοιχεῖα κατὰ τῆς γνησιότητάς της (Münscher, Satura Viadrina [Breslau 1896] 39-47 και RE IX 2203). Πιθανὰ γνήσιες εἶναι οἱ VII Τιμοθέῳ και VIII τοῖς Μυτιληναίων ἀρχοῦσαν. Ἰδὲς Blass, ὁ.π.π. II 330 κ. ἑ. και Drenup, Isocratis opera κτλ. CLIX κ. ἑ. Γενικότερα: Haupt, De Isocratis epistulis. Leipzig 1873. Woyte, De Isocratis quae feruntur epistulis. Leipzig 1907. Weiss S., Zur Echtheit der Briefe des Isokrates. Schwabach. 1914. Münster K., Echthe und unechte Isokratesbriefe. Satura Viadrina altera. Breslau (1921) 41-53.

2. Θησεύς, 10, 18-37. Ἀγαμέμνων, 12, 70-87. Ἡρακλῆς, 5, 109-115. Εὐαγόρας, ὁ ὁμώνυμος λόγος. Τιμόθεος, 15, 107-139,

στην πικρή φράση του VI βιβλίου της «Πολιτείας»: «Έναν άνθρωπο τέλειο ἀρετῇ παρισώμενον καὶ ὁμοιωμένον μέχρι τοῦ δυνατοῦ τελείως ἔργω τε καὶ λόγῳ, δυναστεύοντα ἐν πόλει ἐτέρα τοιαύτη» (498e) ποτὲ δὲν ἔχουν δεῖ.

Δὲν εἶναι ὅμως μόνο οἱ λαθραῖοι αὐτοὶ συσχετισμοὶ τοῦ Ἰσοκράτη μὲ τοὺς Ἀντισθεναίους, τὴν Κυνική σχολή ἢ τὸν Πλάτωνα, ποὺ παραπλάνησαν ὡς τώρα τοὺς μελετητὲς τοῦ Ἰσοκράτη. Τὸ ἴδιο παραπλανητικὸς εἶναι καὶ οἱ ἐπικρίσεις ποὺ ἀκούστηκαν ἀπὸ μελετητὲς καὶ θαυμαστὲς τοῦ πλατωνικοῦ φιλόσοφου ἡγέτη. Εἶναι ἀλήθεια πὼς ἡ μορφή τοῦ ἰσοκρατικοῦ ἡγεμόνα—ὁ Ἀρχίδαμος, ὁ Διονύσιος, ὁ Φίλιππος— δὲν μπορεῖ νὰ σταθῇ πλάι στὸ φιλόσοφο πολιτικὸ τῆς πλατωνικῆς «Πολιτείας». «Ὅταν ὅμως ἀπὸ τὸ ὕψος τοῦ φιλόσοφου πολιτικοῦ ἐπικρίνουμε τὸν ἥρωα τοῦ Ἰσοκράτη, δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾶμε ὅτι ὁ ἕνας ξεκινᾷ ἀπὸ αἰώνιο πόνο, ἐνῶ ὁ ἄλλος ξεκινᾷ ἀπὸ πόνο συγκεκριμένο. Ὁ Πλάτων στάθηκε ἀμείλιχτος μπρὸς στὴν πολιτικὴ κίνηση τῆς ἐποχῆς του, ἔφτασε μάλιστα νὰ ἐπικρίνῃ ἀκόμη καὶ τὸ Θεμιστοκλή καὶ τὸν Περικλῆ, ποὺ μὲ τὸσους ἄλλους μαζί «χωρὶς σωφροσύνη καὶ δικαιοσύνη ἔχουν γεμίσει τὴν πόλιν ἀπὸ λιμάνια καὶ ναυστάθμους καὶ τεῖχη καὶ φόρους καὶ παρόμοιες φλυαρίες»· καθὼς μάλιστα ζητοῦσε νὰ προβάλῃ γιὰ μόνη θετικὴ πολιτικὴ ἡ πράξις τῆ φιλοσοφικῆ καὶ τὴν πολιτικὴ παιδεία, ἐρμήνευε ὁ ἴδιος, ὅπως ἔπρεπε, τὴ σχέση του μὲ τὴν πολιτικὴ λέγοντας μὲ τὸ στόμα τοῦ Σωκράτη: «Νομίζω πὼς εἶμαι ἀπὸ τοὺς λίγους Ἀθηναίους, γιὰ νὰ μὴν πῶ ὁ μόνος, ποὺ δουλεύει τὴν ἀληθινὴν πολιτικὴν τέχνην, πὼς εἶμαι ὁ μόνος ἀπὸ τοὺς τωρινούς ποὺ κάνει πολιτικὴν»¹. Ἡ πορεία τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὰ αἰσθητὰ ὡς τὴν ἰδέα τῆς δικαιοσύνης καὶ τὸ ξαναγύρισμά του ἔπειτα στὴν πολιτεία, ποὺ θὰ ζητήσῃ νὰ τὴν ἀνυψώσῃ καὶ νὰ τὴν καταξιώσῃ ἠθικά, εἶναι βέβαια αἰώνιο μάθημα πολιτικῆς ζωῆς, ἀλλὰ τί θὰ μποροῦσε νὰ δώσῃ στὴν Ἀθήνα τοῦ καιροῦ του, ὅταν μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὰ τεῖχη τῆς παιζότανε κάθε στιγμὴ ἡ τύχη τῆς ἡ ἰδία; «Ὅχι ποῦ εἶναι τὸ καλύτερο πολίτευμα, ἀλλὰ πὼς θὰ μπορέσῃ νὰ σωθῇ ἡ Ἑλλάδα τῆς ἐποχῆς του —αὐτὸ εἶναι τὸ πρόβλημα ποὺ βασιανίζει τὸν Ἰσοκράτη. Ὁ Πλάτων εἶναι θεωρητικός, ὁ Ἰσοκράτης εἶναι πολιτικός. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ πρέπει νὰ κυριαρχῇ σὲ κάθε κρίσις— εἴτε ἔγκριση εἶναι εἴτε ἐπικρίσις τοῦ ἰδανικοῦ ἡγέτη κατὰ τὸν Ἰσοκράτη.

Ποιὰ ἀπήχησις εἶχε στὸ Φίλιππο ἢ ἀνοιχτὴ Ἐπιστολὴ τοῦ Ἰσοκράτη καὶ τί σχέση ἔχουν οἱ ὑποδείξεις τῆς μὲ τὴν ἐξέλιξις τῆς πολιτι-

1. Γοργίας 519a.

2. Γοργίας 521d.

κῆς τῆς Μακεδονίας μετὰ ἀπὸ τὸ 346 εἶναι πρόβλημα βασικῆς σημασίας, γιὰ νὰ κατανοήσουμε τὴν ἱστορία τῆς περιόδου πού μᾶς ἐνδιαφέρει τώρα¹. Ὅτι πάντως ὁ Φίλιππος θὰ ἄκουσε εὐχάριστα τὸ φιλικὸ αὐτὸ μήνυμα τοῦ Ἰσοκράτη ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, πρέπει νὰ τὸ θεωρήσουμε βέβαιο. Τὸ ἑλληνικὸ βᾶθος πού ἔπαιρνε μὲ τὴν Ἐπιστολὴ αὐτὴ ἡ ζωὴ καὶ ἡ πολιτικὴ τοῦ Φιλίππου ἦταν ἡ καλύτερη ἀπάντηση στὰ συνθήματα τῆς ἀντιμακεδονικῆς παράταξης μέσα στὴν Ἀθήνα². Τὸ ὄνομα ἀκόμη τοῦ Ἰσοκράτη, ἡ συνδιαλλακτικὴ πολιτικὴ του ὡς τώρα, ἡ ἀγάπη του γιὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὸ ἐξαιρετικὸ λογοτεχνικὸ ταλέντο του ἦταν πολὺτιμο στήριγμα τῆς προπαγάνδας τοῦ Φιλίππου μέσα στὶς ἄλλες ἑλληνικὲς πολιτείες.

Ἀλλὰ φυσικὰ, αὐτὸ πού γύρευε ὁ Ἰσοκράτης, ἦταν διαφορετικὸ ἀπὸ ὅ,τι πραγματοποιοῦσε ὁ Φίλιππος πρὶν καὶ μετὰ ἀπὸ τὸ 346. Κατὰ τὴν οὐσία τῆς καὶ κατὰ τὴ μορφή τῆς ἡ πολιτικὴ τοῦ Φιλίππου ἦταν ἡ ἱμπεριαλιστικὴ πολιτικὴ ἐνὸς καινούριου καὶ μάλιστα ἰσχυρότατου κράτους μέσα σὲ μὴν ἐνόητα κράτων στὶς παραμονὲς τῆς διάλυσής τους ἀπὸ τὸν ὑπερπολιτισμὸ, τὶς οικονομικὲς ἀντιθέσεις καὶ τοὺς ἐσωτερικοὺς σπαραγμούς. Ἡ διαφορὰ ἄλλωστε αὐτὴ ἀνάμεσα στὶς ὑποδείξεις τοῦ Ἰσοκράτη καὶ στὶς πραγματοποιήσεις τοῦ Φιλίππου ἔγινε αἰσθητὴ στὸ συνέδριο τῆς Κορίνθου: Ὁ Ἰσοκράτης δὲ ζήτησε ἀπὸ τὸ Φίλιππο (πολιτικῶν) ἔνωση τῶν Ἑλλήνων μὲ τὴ μορφή ἐνιαίου κράτους, συνομοσπονδίας ἢ κοινωνίας κρατῶν. Ζοῦσε ἀκόμη πολὺ δυνατὰ τὴν ἱστορικὴ παράδοση τῶν Ἑλλήνων, τὸ καθεστῶς τῆς πόλης-κράτους ἦταν φυσικὴ κατηγορία τῆς σκέψης του, ὥστε νὰ μὴν μπορῆ τόσο εὐκόλα νὰ τὴν ὑπερικήσῃ. Ἐκεῖνο πού ζητοῦσε ἦταν ἡ ἠθικὴ ἔνωση τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ὁ Φίλιππος θὰ εἶχε τὴν ἀνώτατη ἐξουσία, συμβουλευτικὴ καὶ στρατιωτικὴ, ἀποκλειστικὰ γιὰ τὰ προσωπικὰ του χαρίσματα: «ἔτσι ὄχι μόνο θὰ σὲ φθονοῦν οἱ ἄλλοι, ἀλλὰ καὶ ἐσὺ ὁ ἴδιος θὰ μακαρίζῃς τὸν ἑαυτὸ σου. Ποιὰ μεγαλύτερη εὐδαιμονία, ἀλήθεια, θὰ μποροῦσε νὰ γίνῃ ἀπὸ αὐτὴν,

1. Πρβλ. *Pertman S., Isocrates Philippus—a Reinterpretation. Historia* 6 (1957) 306 κ.ἑ.

2. Φιλομακεδόνες στὴν Ἀθήνα ἦταν ὄχι μόνο ὅσοι ἀνήκαν στὴν ἀνώτερη κοινωνικὴ τάξη, ἀλλὰ καὶ οἱ πρὸ γνωστοὶ διανοούμενοι. Τρία χρόνια ἔπειτα ἀπὸ τὸ «Φίλιππο» τοῦ Ἰσοκράτη, ὁ Σπεύσιππος, διάδοχος τοῦ Πλάτωνος στὴν Ἀκαδημία, δημοσίευσε κι αὐτὸς μὴν ἀνοιχτὴ ἐπιστολὴ στὸ Φίλιππο, ὅπου ἐπέκρινε τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Ἰσοκράτη, ἐπειδὴ δὲν εἶχε ἐξυμνήσει ὅσο ἔπρεπε τὶς εὐεργεσίες τοῦ Φιλίππου καὶ τῶν προγόνων του στοὺς Ἕλληνες καὶ ἐπειδὴ δὲν εἶχε ἀντικρούσει τὶς συκοφαντίες τῆς ἀντιμακεδονικῆς παράταξης. Ἰδὲς *Ἐπιστολαὶ Σωκρατικῶν* XXX 2: Ἰσοκράτης μὲν γάρ οὔτε τὰς εἰς τὴν Ἑλλάδα γενομένης εὐεργεσίας ὑπὸ σοῦ καὶ τῶν σῶν προγόνων δεδήλωκεν οὔτε τὰς ὑπὸ τῶν κατὰ σοῦ γεγενημένας διαβολὰς λέλακε ... *Bickermann E. und Sykutris J.,* ὁ.π.π.

ὅταν ἀντιπρόσωποι ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα κράτη, οἱ πῶς ξεχωριστοί, ἐρχονται στὴν ἡγεμονία σου καὶ μαζί τους συσκέπτεσαι γιὰ τὴν κοινὴ σωτηρία —γιὰ κάτι ποῦ κανένας ἄλλος δὲν ἔχει πραγματικὰ τόσο φροντίσει— καὶ ἀντιλαμβάνεσαι μὲ ζωνρότατο ἐνδιαφέρον νὰ παρακολουθῇ ὀλόκληρη ἡ Ἑλλάδα τὶς εἰσηγήσεις σου καὶ δὲν ἀδιαφορῇ κανεὶς γιὰ ὅ,τι ἐσὺ ἐγκρίνεις καὶ ὅταν ἄλλοι ζητοῦν νὰ μάθουν σὲ ποῖο σημεῖο βρίσκονται οἱ ἐνέργειές σου, ἄλλοι εὐχονται νὰ μὴν ἀποτύχης στὰ σχέδια ποῦ συνέλαβες, καὶ ἄλλοι φοβοῦνται μήπως πάθης τίποτε προτοῦ ὀλοκληρώσης τὴν πολιτικὴ σου ; "Ὅταν γίνονται ὅλα αὐτά, πῶς δὲ θὰ ὑπερφηανεύεσαι, καὶ μὲ τὸ δίκιο σου ; Καὶ πῶς δὲ θὰ περνᾷς τὴ ζωὴ σου χαρούμενος, ὅταν γνωρίζεις ὅτι ἔχεις ὑπὸ τὴν προστασία σου ὑποθέσεις τόσο μεγάλες ; Καὶ ποιός, χωρὶς νὰ ἔχῃ ἐξαιρετικὸ μυαλό, δὲ θὰ σὲ παρακινούσε νὰ προτιμᾷς κατ' ἐξοχὴν ἐκεῖνες τὶς πράξεις ποῦ θὰ μπορούν, σὰν καρπούς, καὶ τὰ δυὸ νὰ ἀποφέρουν, εὐχαριστήσεις ἐξαιρετικὲς καὶ τιμὲς ἀνεξάλειπτες ;» (69-71).

Τὸ Κορινθιακὸ συνέδριο ὅμως ἐπικύρωσε ἀπλῶς τὴ μακεδονικὴ κυριαρχία στὴν Ἑλλάδα καὶ ἀναγνώρισε ἐπίσημα τὸ Φίλιππο σὰν ἀνώτατο ρυθμιστὴ τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς ζωῆς. Ἡ τυπικὴ, κάτω ἀπὸ τὴ μακεδονικὴ στρατοκρατία, ἔνωση τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ ἡ ἐξασφαλίθησιν τοῦ ἐμφύλιου σπαραγμοῦ ἦταν ἐπομένως πολὺ διαφορετικὸ ἀπ' ὅ,τι γύρευε ὁ Ἰσοκράτης'.

Πολλοὶ ὅμως εἶναι οἱ δρόμοι ποῦ ἔχει ὁ νοῦς καὶ πολλὴ περισσότερο ἀκόμη οἱ δρόμοι τῆς ιστορικῆς μοίρας. Πέρα ἀπὸ τὴν πικρία γιὰ τὴν ὑποδούλωσιν, ὁ Φίλιππος ἄρχισε, ἔτσι ἢ ἀλλιῶς ἀδιάφορο, νὰ πραγματοποιοῖ τὴν ἰδεολογία τοῦ Ἰσοκράτη. Ὅταν στὸ Κορινθιακὸ συνέδριο κηρύχθηκε ἐπίσημα ἀπὸ ὅλους σχεδὸν τοὺς Ἕλληνας ὁ πόλεμος κατὰ τῆς Περσίας, μέσα στὶς νέες, τὶς πολιτειακὲς καὶ τὶς οικονομικὲς προοπτικὲς, ἡ ἱστορικὴ ζωὴ τῆς Ἑλλάδας πῆρε πιά τὶς κατευθύνσεις τοῦ Ἰσοκράτη. Δὲν πραγματοποιήθηκε εἰρηνικὰ ἡ ἔνωση τοῦ Ἑλληνισμοῦ —θὰ μπορούσε ὅμως ποτὲ νὰ ὑπερникηθῇ μόνο μὲ τὴν καλὴ διάθεσιν ἢ μορφή ἐκείνη τῆς ζωῆς, ποῦ εἶχε μέχρι τότε ὁ Ἑλληνισμὸς ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τῆς ἐμφάνισής του στὴν ἱστορία ; Ἡ ἔνωση πραγματοποιήθηκε, μέσα στὸ αἶμα, μὲ τὸν πόνο καὶ τὴν ταπείνωσιν, μὲ τὸ σίδερο καὶ τὴ φωτιὰ ἔστω, ἀλλὰ πραγματοποιήθηκε. Ἡ συνειδησὴ τῆς ἠθικῆς καὶ ἐθνικῆς ἐνότητος θὰ ἔρθῃ ἔπειτα καὶ θὰ δικαιώσῃ τὸ ἔργο τῆς βίας, θὰ δώσῃ

1. Wilcken U., Philipp II von Makedonien und die panhellenische Idee. SBBA 1929, No. 18, 290 κ.ε. Wendland, Beiträge κτλ. δ.π.π. 123 κ.ε. Kessler, δ.π.π. Διαφορετικὰ κρίνει τὴν ἀπόχρησιν τοῦ ἔργου τοῦ Ἰσοκράτη στὸ Φίλιππο ὁ Barker E., Cambridge Ancient History VI 518.

ἀξία καὶ νόημα στὴν πράξη τοῦ κατακτητῆ, καὶ ὅταν τὰ ἐλληνικὰ στρατεύματα θὰ διασχίζουσι τὴν ἀπέραντην ἐκτάσειν τῆς Ἀσίας, ἰδρύοντες νέα κέντρα πολιτισμοῦ καὶ φωτίζοντας μὲ τὸ ἐλληνικὸ φῶς τὴν σκοτεινὴν ψυχὴν τῆς Ἀνατολῆς, τὰ θαυμαστά αὐτὰ καὶ μοιραία γιὰ τὴν ἐξέλιξιν ὁλόκληρου τοῦ κόσμου περιστατικὰ δὲ θὰ εἶναι πιά τὸ ἀποτέλεσμα τῆς βίας, ἀλλὰ τῆς ἠθικῆς καὶ ἐθνικῆς ἐνότητος ὅλου τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Ἡ ἱμπεριαλιστικὴ αὐτὴ πολιτικὴ ἐξασθένησε βέβαια τὸν πληθυσμὸν τῆς Ἑλλάδας καὶ διευκόλυνε ἔτσι τὴν κατάκτησιν τῆς χώρας ἀπὸ τοὺς Ῥωμαίους. Ὅθι μὴ μπορούσαν ὅμως νὰ λυθοῦν τὰ οἰκονομικὰ καὶ τὰ κοινωνικὰ προβλήματα τῆς Ἑλλάδας μὲ ἄλλη πολιτικὴ ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὴν ποὺ ὑπόδειξε ὁ Ἰσοκράτης καὶ πραγματοποιήσῃ ὁ Φίλιππος ; Καὶ περισσότερο ἀκόμη : Πῶς ἀλλοῶς θὰ μπορούσε νὰ ἀπαλλαγῇ ἀπὸ τὸ πνευματικὸν ὑπερτροφικὸν πιά ἐλληνικὸν χῶμα ὁ ἐλληνικὸς πολιτισμὸς, ποὺ εἶχε ἀποτελειώσῃ τὴν πορείαν του καὶ γύρευε τώρα καινούριον χῶμα νὰ ριζώσῃ, καινούριον ἀπλαστὴν ὕλην γιὰ νὰ τῆς δώσῃ μορφήν ; Μὲ τὴν πράξιν τοῦ Ἀλεξάνδρου κλονίστηκε γιὰ αἰῶνες ἡ ἐλληνικὴ φυλὴ ποὺ ζῆ στὰ ἐδάφη τῆς Ἑλλάδας. Ὁ ἐλληνιστικὸς πολιτισμὸς μὲ τὸν ὑπερεθνικὸν του χαρακτήρα, μὲ τὸ ξερίζωμα τοῦ πνεύματος ἀπὸ τὸ ἔδαφος, τὸ τοπίον, τὸ λαόν, μὲ τὸ κοσμοπολιτικὸν ἦθος του καὶ τὴν κοσμοπολιτικὴν του θρησκείαν, ἀναπτύχθηκε ἀφοῦ θυσιάστηκε γιὰ λίγο ἡ ἐλευθερία τοῦ Ἑθνους. Πάνω ὅμως ἀπὸ τὰ ἐρείπια τῆς ἐλευθερίας ὑψώθηκε καὶ πάλι ἀθάνατον τὸ πνεῦμα τῆς Ἑλλάδας καὶ, ἀφοῦ στήριξε τὴν θρησκείαν τοῦ Χριστοῦ, συνεχίζει τὴν ζωὴν του ὡς τὴν μέρες μας.

Τὸν ἐλληνικὸν ἱμπεριαλισμὸν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης δὲν εἶναι σωστὸ νὰ τὸν κρίνωμε μὲ τὰ συνηθισμένα κριτήρια, ποὺ χρησιμοποιοῦνται γενικὰ γιὰ τὴν ἐρμηνείαν τῶν ἱμπεριαλιστικῶν φαινομένων. Δὲν εἶναι ἡ κερφαλοκρατία ποὺ παρασύρει τοὺς Μακεδόνες καὶ ἔπειτα ὅλους τοὺς Ἑλληνιστὰς οὐδὲ τὴν Ἀσίαν. Εἶναι κυρίως τὸ ὅτι καμιά ἄλλη ἀναπροσαρμογὴ τῶν οἰκονομικῶν καὶ τῶν κοινωνικῶν ὄρων δὲ θὰ μπορούσε νὰ πραγματοποιηθῇ, γιατί δὲν εἶχαν μεταβληθῇ οἱ παραγωγικοὶ ὄροι (μὲ τὴν ἴδρυσιν π. χ., ὅπως στὰ νεώτερα χρόνια, βιομηχανικῶν καὶ τὴν ἀνάγκη ἔτσι νέων ἀγορῶν καὶ φτηνότερων πρώτων ὑλών), ἀπλῶς οἱ παλαιοὶ ἦσαν πιά ὁλότελα ἀνεπαρκεῖς.

Οἱ κύριοι παράγοντες τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ, ἄσχετοι μὲ τὴν ἴδιαν τὴν Μακεδονίαν, ἦσαν ὁ ὑπερπληθυσμὸς, ἡ μεγάλη οἰκονομικὴ ἐξαθλίωσις ἀπὸ τοὺς συνεχεῖς πολέμους καὶ ἡ συνένωσις ὅλου τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ, ποὺ ἀπόκτησε ἔτσι συνειδησὴν τῶν ἱστορικῶν δικαιωμάτων του, συνειδησὴν τῆς δυνάμεως του καὶ ταυτόχρονα διέξοδον τῆς πολεμικῆς του δραστηριότητος. Ὡς πρὸς τὴν Μακεδονίαν, παράγοντας στάθηκε πρῶτα πρῶτα ἡ

ζωτικότητα της καθυστερημένης ως τώρα φυλής, που με τη γνωριμία του αθηναϊκού πολιτισμού άποχτησε συνείδηση των δικαιωμάτων και της δύναμής της και ξαναφέρει έτσι την ελληνική ιστορία στις πρώτες της αρχές, όταν νέοι, άδοκίμαστοι ακόμη και αδιάφθοροι από τον υπερπολιτισμό λαοί δημιουργούσαν, από την ίδια τους τη δυναμική φύση κινημένοι, νέες ιστορικές εποχές. Σημαντικός παράγοντας στάθηκε ακόμα η ευκολία των κατακτήσεων, σε μιαν εποχή που τα υπόλοιπα ελληνικά κράτη κουρασμένα από τους μακροχρόνιους πολέμους και τους έσωτερικούς σπαραγμούς, ούτε την ύλική, ούτε και την ήθικη δύναμη είχαν για να αντισταθούν στην όρμητικότητα του καινούριου λαού. Αυτά είναι τα κίνητρα του ιμπεριαλισμού της Μακεδονίας. Όσο για τις βαθμιαίες κατακτήσεις, η αιτιολογία πρέπει να βρεθῆ στα προβλήματα που συμπεριλαμβάνονταν διαδοχικά στην επέκτατική πολιτική της Μακεδονίας. Την επέκταση προς τις μακεδονικές άκτες την επέβαλλε η προσπάθεια της Μακεδονίας να απαλλαγῆ από την αθηναϊκή εκμετάλλευση: την κατάκτηση των Ήλυριων, των Παιώνων και των Θρακιών ή ανάγκη να απελευθερωθῶν τὰ πλευρὰ τοῦ μακεδονικοῦ κράτους ἀπὸ τοὺς ἐπικίνδυνους αὐτοὺς λαοὺς, που κάθε τόσο ἀπειλοῦσαν τὴν ἀκεραιότητα τῆς χώρας: τὴν κατάληψη τῆς Θεσσαλίας ἢ πρόθεση νὰ ἀπομακρυνθοῦν οἱ γειτονικοὶ λαοὶ ἀπὸ τὸ κέντρο τῆς Μακεδονίας καὶ νὰ ἐξασφαλιστῆ μαζί ἡ χώρα ἀπὸ τὴν ἀδιάκοπη αὐτὴ ἐστία ταραχῶν. Ὅλες αὐτὲς οἱ κατακτήσεις ἔφεραν τελικὰ στὴ σύγκρουση μὲ τὴν Ἀθήνα. Καὶ ὅταν λύθηκε καὶ τὸ πρόβλημα αὐτό, ἡ Μακεδονία βρέθηκε ἀντιμέτωπη μὲ τὸν «προαιώνιο» ἐχθρὸ τῆς Ἑλλάδας, που καταδυναστεύει τις ελληνικές μικρασιατικές πόλεις, που ἀπειλοῦσε τὰ νησιά καὶ τις μακεδονικές άκτες, τὴν Περσία. Οἱ σχέσεις ἄλλωστε Περσίας καὶ Ἑλλάδας εἶχαν ὀξυνθῆ καὶ πάλι ἐπικίνδυνα τὸν 4. αἰώνα. Οἱ μικρασιατικές πόλεις γίνονταν ὄλο καὶ ἰσχυρότερες, ὁ πληθυσμὸς τους μεγάλωνε ἀδιάκοπα καὶ αὐτὸ προκαλοῦσε ἀκόμη βιαιότερη τὴν ἀντίδραση τοῦ κατακτητῆ.

Ἡ Ἑλλάδα ἀπὸ τοὺς περσικοὺς πολέμους καὶ πέρα, ὡς πνεῦμα καὶ ὡς κράτος, ἔζησε σὲ ἀδιάκοπο ἀνταγωνισμὸ μὲ τὴν Ἀσία. Οἱ «Πέρσες» τοῦ Αἰσχύλου, ὅπως καὶ οἱ «Ἰκέτιδες» του μυθοποίησαν ἀπὸ πολλὸ νωρὶς τὴ διαλεχτική αὐτὴ σχέση ἀνάμεσα σὲ ὅ,τι ἦταν ἑλληνικὴ μορφή καὶ ἀνατολικὴ ἀμορφία, ἐνῶ τὰ ἱστορικὰ περιστατικὰ ἀπὸ τις ἀρχές τοῦ 4. αἰώνα δημιούργησαν καὶ μιὰν ἄλλη ἔννοια διάστασης, τὴ συνείδηση γιὰ τοὺς «ἀλύτρωτους μικρασιάτες ἀδερφούς», ἔννοια ποὺ προστέθηκε ὡς ἄλλο στοιχεῖο διαφορᾶς ἀνάμεσα στοὺς δύο αὐτοὺς κόσμους. Ὁ ἀγώνας γιὰ τὴν ἀπελευθέρωσή τους πῆρε βαθμιαία τὴν ἔκταση Μεγάλης Ἰδέας, θέρμαινε καὶ ἐνθουσίαζε τις καρδιές τῶν παιδιῶν τῆς μητέρας Ἑλλά-

δας και έφτασε να γίνη στα μέσα του 4. αιώνα από τα πιο βασικά προβλήματα της πολιτικής ζωής στις περιοχές γύρω από το Αιγαίο.

Η προσπάθεια του Άγησιλάου απότυχε γρήγορα, κανένας όμως πολιτικός δὲ θέλησε να δεχτῆ την παραχώρηση της Μικρῆς Ἀσίας στους Πέρσες και την ανάμειξή τους στην έσωτερική πολιτική τῆς Ἑλλάδας, κατά τους ἔρους τῆς ειρήνης του Ἀνταλκίδα, ὡς ὀριστικά γεγονότα. Ἡ περιφρόνηση πρὸς τὸ βάρβαρο ἔχθρο, ἡ ἐκδίκηση γιὰ τὴν εἰσβολή, τὸ μίσος γιὰ τὴν ἐπέμβαση τῆς Περσίας στις ἑλληνικὲς ὑποθέσεις, ἡ συνεχίζουσα καταδυναστευση τῶν μικρασιατῶν Ἑλλήνων καί, παράλληλα, ἡ ἀδυναμία τοῦ περσικοῦ κράτους, ἔλα αὐτὰ μαζί ἦταν βασικὲς αἰτίες γιὰ τὴν δικαιωθῆ ἢ ἀνάγκη ἐκστρατείας στην Ἀσία. Καί πάνω ἀπὸ ἔλα αὐτά, μυστική δύναμη, πὺ κίνησε ἔλους τὸς Ἑλληνας πρὸς τὴν Ἀσία, ὁ πόθος τῆς ἑλληνικῆς ψυχῆς νὰ σπάση πὺ τὰ ἔρια τοῦ κλασικοῦ, νὰ ἐκταθῆ πρὸς τὸ ἄπειρο, γιὰ νὰ συνεχίσῃ μέσα σὲ καινούρια ἔλη, ἀδιάκοπα αὐτοεξελισσόμενη, αἰώνια ἀνανεούμενη καί ὅμως ἡ ἴδια πάντα, τῆ ζωῆ τῆς².

Ἰστερα ἀπὸ τὴς διευκρινίσεις αὐτὲς μπορούμε τώρα νὰ ἀνασυνθέσουμε τῆ μοῖρα τοῦ 4. αἰώνα καί τῆ θέση τοῦ Ἰσοκράτη μέσα σ' αὐτή. Ἡ μορφή τῆς πόλης-κράτους ἐξάντλησε καί τὴς τελευταῖες τῆς δυνα-

1. Ἡ ἑλληνική περιοχή στην Ἀσία ἦταν, κατά τὸν Ἰσοκράτη, ἀπὸ Κνίδου μέχρι Σινώπης 4, 162. Στὸ Φίλιππο ὑποδεικνύει νὰ πάρῃ ἀπὸ τὸ βασίλειο τῶν Περσῶν, ἂν δὲν μωρόσει νὰ τὸ κατακτήσῃ ὀλόκληρο, τὴν περιοχή ἀπὸ Κιλικίας μέχρι Σινώπης 5, 120. Ἰδὲς καί 12, 59, ὅπου λέει ὅτι τὴν ἐποχὴ τῆς ἀθηναϊκῆς ἡγεμονίας οἱ βάρβαροι δὲν μπορούσαν νὰ περάσουν μὲ τὸ πεζικό τους ἐντὸς Ἀλφειοῦ καί μὲ τὰ καράβια τους ἐπὶ τὰδε Φασηλίδος. Γιὰ τὸς βαρβάρους μίλησε πάντοτε σκληρά. Ἰδὲς 4, 131, 152, 181. 5, 137. Ἡ περιφρόνησή του ὅμως καί ὁ φόβος του γιὰ τὸς βαρβάρους φαινόταν ὑπερβολικὸς καί ἀδικαιολόγητος στὸ Δημοσθένη, Δ'. Φίλιππικὸς 33-34 (Γιὰ ἔλους αὐτὸς τὸς λόγους πρέπει, κατά τὴν γνώμη μου, νὰ στελιούμε μιά πρεσβεία γιὰ νὰ συνεννοθῆ μὲ τὸ βασιλεῖα τῶν Περσῶν [ἐναντίον τοῦ Φιλίππου] καί νὰ ἀφήσουμε τὴν ἀνοησία πὺ τόσες φορές ὡς τώρα μᾶς ἔχει φέρει συμφορές, ὅλες τὴς φράσεις «ὁ βάρβαρος», «ὁ κοινὸς ἔχθρος ὅλων τῶν Ἑλλήνων» καί ἔλα τὰ παρόμοια. Ὅταν βλέπω πὺς αὐτὸς ὁ κάποιος μιλάει ἐντελῶς πὺν βρίσκεται στὰ Σούσα καί στὰ Ἐκβάτανα καί τὸν λέει ἔχθρο τῆς Ἀθῆνας, ἂν καί προηγουμένως εἶχε βοηθῆσει τὴν ἀνῶρωση τοῦ κράτους μας καί τώρα ἀκόμη ἔδινε παρόμοιες ὑποσχέσεις (ἂν δὲν τὴς δεχτῆκατε εἰσεῖ, ἀλλὰ τὴς ἀποκρούσατε, τὸ λάθος δὲν εἶναι δικό του), καί ὅταν βλέπω πὺς αὐτὸς ὁ κάποιος μιλάει ἐντελῶς διαφορετικά γιὰ τὸ ληστή τῶν Ἑλλήνων πὺν βρίσκεται μπροστὰ στις πόρτες μας καί ἀποχτᾶ δυνάμεις μέσα στην Ἑλλάδα, ξαφνίζομαι καί τὸν φοβᾶμαι, ὅπως καί ἂν εἶναι, ἀκριβῶς ἐπειδὴ δὲ φοβᾶται τὸ Φίλιππο).

2. Μερικὲς πολὺ ὠραῖες σκέψεις πάνω στὸ σημεῖο αὐτὸ ἰδὲς στὸν Παπαληγοῦρα Α. Π., Ἀπὸ τὸν Πλάτωνα στὸν Ἀλέξανδρο. Προπύλαια Α' (1938) 233 - 245.

τόττες στα τέλη του 5. αιώνα. Η ιστορική περίοδος που τη διαδέχεται, παίρνει τη μορφή του έναίσιου, πέρα από την πόλη, κράτους. Φορέας της νέας αυτής μορφής είναι η Μακεδονία. Τα άλλα κράτη ήταν πολύ συνυφασμένα με την παλαιότερη μορφή ζωής, πολύ εξαντλημένα εξάλλου, ώστε να μην μπορούν να γίνουν οι φορείς του νέου πνεύματος. Στη νέα όμως περίοδο που αρχίζει, τα κράτη αυτά δε μένουν ουδέτερα, όσο και αν στην αρχή πολέμησαν τη Μακεδονία, αλλά συμμετέχουν με το στρατό τους και με το ήθος τους. Η μετάβαση από τη μιá μορφή στην άλλη δεν έγινε ομαλά. Χρειάστηκε πόνος και αγώνας για να πραγματοποιηθί ή συνένωση, που δεν πήρε άλλωστε παρά μόνο όσο ζούσε ο 'Αλέξανδρος τη μορφή του έναίσιου κράτους. Μετά το θάνατό του δημιουργήθηκαν και πάλι διάφορα κράτη, που εξακολούθησαν τους πολέμους μεταξύ τους. Ο 'Ισοκράτης στάθηκε στα χέρια της ιστορικής μοίρας το όργανο εκείνο που προετοίμασε θεωρητικά και ήθικα το έδαφος για τη νέα περίοδο. Δεν έφτασε εύκολα και δεν έφτασε ποτέ καθαρά στη συνείδηση των αναγκών και της μορφής της νέας περιόδου. Ο πόνος της μετάβασης από τη μιá μορφή στην άλλη είναι πόνος μέσα στο ίδιο το έργο του. Η όδυνηρή πορεία της ιστορίας, που καταχτά με τη θυσία και το αίμα τη νέα της μορφή, γίνεται όδυνηρή πορεία και στον ίδιο τον 'Ισοκράτη. Αυτό το πονεμένο κυνήγι της πολιτείας ή του προσώπου, που θα πραγματοποιήση τα ιδανικά του, έχει παράλληλο στην ιστορία της ίδιας εποχής τις πονεμένες προσπάθειες των διαφόρων κρατών και των διαφόρων ήγεμόνων να βρούν διέξοδο, με νέες πολιτειακές μορφές, στις άπειρες άνωμαλίες. Με το πάθος του όμως και τις γενικές, άρνητικές και θετικές, υποδείξεις του ο 'Ισοκράτης είναι ο προφήτης της νέας εποχής, της εποχής που αρχίζει όσο ζή και που θα ολοκληρωθί πολύ μετά από το θάνατό του.

Τραγικά συμβολική, κατά τη διαφορά της, πλάι στη μορφή του 'Ισοκράτη είναι ή μορφή του Δημοσθένη. Στο πρόσωπό του το καθεστώς της πόλης-κράτους, την ώρα ακριβώς που τέλειωνε μέσα στην ιστορία ή πορεία του, βρήκε τον πιό μεγάλο, τον πιό εύγλωττο έρμηνευτή του. Και ο Δημοσθένης αγαπούσε την 'Ελλάδα, αγαπούσε και αυτός την 'Αθήνα, αλλά ή 'Ελλάδα ήταν γι' αυτόν μονάχα ή 'Αθήνα του, ήταν ή 'Ελλάδα κάτω από την ήγεμονία της 'Αθήνας. Από πολύ νωρίς είχε δεί στο Φίλιππο τον έχθρο της 'Αθήνας' τον πολέμησε όσο και όπως μπόρεσε, λύγισε για λίγο μπροστά του, φρόντισε για την ειρήνη του 346, αλλά ξανακέρδισε το θάρρος του, και ενώ ο 'Ισοκράτης παρακολουθούσε με έλπίδα την εξέλιξη της μακεδονικής πολιτικής, ο Δημοσθένης την παρακολουθούσε με αγωνία. Από το 341 και πέρα παίρνει στα χέ-

ρια του όριστικά τήν τύχη τῆς Ἀθήνας καί ἀρχίζει μιὰ καταπληχτική διπλωματική δράση μέ θαυμαστά ἀποτελέσματα: Μέσα σ' ἐλάχιστο χρονικό διάστημα πετυχαίνει νά καθαιρεθῶν οἱ ἀρχεῖς πού εἶχε ἐγκαταστήσει ὁ Φίλιππος στήν Εὐβοία, ξαναφέρνει κάτω ἀπό τήν ἀθηναϊκή ἡγεμονία τή Χίο, τή Ρόδο καί τὸ Βυζάντιο, πηγαίνει στήν Πελοπόννησο ἀπό πόλη σέ πόλη καί κατορθώνει νά συμμαχήσουν μέ τήν Ἀθήνα ἡ Κόρινθος, ἡ Ἀχαΐα, ἡ Μεσσηνία, ἡ Ἀρκαδία καί τὸ Ἄργος, καί τήν τελευταία ὥρα φτάνει σέ κάτι ἀπίστευτο ὡς τῆ στιγμῆ ἐκείνη: σέ συμμαχία τῆς Ἀθήνας μέ τῆ Θήβα. Ἦταν μιὰ δράση θαυμαστή, πού τήν ἀναγνώρισαν ἐπίσημα οἱ Ἀθηναῖοι, τιμώντας τὸ Δημοσθένη στὰ Παναθηναία τοῦ 340 μέ ἓνα στεφάνι χρυσό. Ἦταν ὅμως μιὰ δράση πού δὲν ὑπηρετοῦσε κανένα πρακτικό σκοπό. Ἡ Ἑλλάδα ἔπρεπε νά ἐνωθῆ —κι αὐτὸ μονάχα ἡ Μακεδονία θά μπορούσε νά τὸ κάνει. Ὁ Δημοσθένης στάθηκε ὁ ἀπολογητὴς ἐνὸς καθεστώτος πού εἶχε τελειώσει τήν πορεία του ἦταν ἓνας συντηρητικὸς σέ μιὰν ἐποχὴ πού ἡ ἐξέλιξη ἀλλάζε μορφή ἀπὸ τῆ μιὰ μέρα ὡς τήν ἄλλη. Ἦταν ἓνας πολιτικὸς πού πολέμησε γιὰ ἰδέα ξεπερασμένη κιόλας στήν ἐποχὴ του¹.

Ὁ Ἐπιτάφιος λόγος του στοὺς νεκροὺς τῆς Χαιρώνειας ἦταν ἐπιτάφιος καί τῆς προσωπικῆς του πολιτικῆς καί τοῦ ἀθηναϊκοῦ μεγαλείου. Οἱ Ἀθηναῖοι, πού τοῦ ἀνέθεσαν νά μιλήσῃ ὁ ἴδιος κατὰ τήν κηδεία τῶν θυμάτων τῆς πολιτικῆς του, ἔκαναν καλὴ ἐκλογή, γιατί κανένας ἄλλος δὲ θά μπορούσε νά ἐξηγήσῃ γιατί πολέμησαν καί σκοτωθῆκανε στῆ μάχη τῆς Χαιρώνειας οἱ Ἀθηναῖοι στρατιῶτες. Ὁ Δημοσθένης μίλησε συγκρατημένα καί γαλήνια. Ἀρκέστηκε νά συνθέσῃ σέ λίγες ἀλλὰ δυνατὲς φράσεις τήν ἱστορικὴ παράδοση τῆς πόλης του. Γι' αὐτὴν εἶχαν ἀγωνιστῆ καί γιὰ τήν υπεράσπισή της πολέμησανε καί σκοτωθῆκανε².

«ΠΑΝΑΘΗΝΑΙΟΣ»

Τὸ τελευταῖο ἔργο τοῦ Ἰσοκράτη εἶναι ὁ «Παναθηναϊκός». Ἡ συγγραφή του ἄρχισε τὸ 342, ἀλλὰ μιὰ ξαφνικὴ ἀρρώστια—ὁ Ἰσοκράτης ἦταν 94 χρονῶν— τὸν ἀνάγκασε νά σταματήσῃ τῆ δουλειά γιὰ νά τὴν ξαναπάσῃ καί πάλι τὸ 339, ὕστερα ἀπὸ τρία χρόνια.

Ὁ «Παναθηναϊκός» εἶναι ἔργο μορφικὰ ἀποτυχημένο. Τὸ δυσκίνητο

1. Ἡ προσπάθεια τοῦ *Jaeger*, Demosthenes κτλ. νά βρῆ πανελληνίους προθέσεις στήν πολιτικὴ τοῦ Δημοσθένη πρέπει νά θεωρηθῆ, νομίζω, λαθεμένη. Τὸ ζήτημα τὸ ἀντιμετωπίζει πειστικὰ ὁ *Dunkel H. B.*, Was Demosthenes a Panhellenist? *Classical Philology* 33 (1938) 291-305.

2. *Sykoutris J.*, Der demosthenische Epithaphios. *Hermes* 63 (1928) 241-258 καί ἐλληνικὴ μετάφραση *Λαούδα Βασ.*, Νέα Ἑστία 63 (1958) 498-509.

ὕφος του, ἡ στρυφνή, βιασμένη ὀργάνωση τῆς φράσης, ἡ συχνὴ ἀκυριολεξία καὶ ἡ ἀναλυτικότερη διατύπωση ἔρχονται πολὺ ἄσκημα σὲ ὅποιον διαβάζει τὸ λόγῳ καὶ θυμᾶται τὴ νεανική, ἀδρὴ διατύπωση τῆς «Ἐλένης» ἢ τὴν ὄριμη καὶ μεσωμένη φράση τοῦ «Παναγιουροῦ». Ἀλλὰ καὶ οἱ ἰδέες του δὲν εἶναι πρωτότυπες. Τὰ περισσότερα ἀπὸ ὅσα περιέχει, εἶχαν εἰπωθῆ πολλὰς φορὰς καὶ ἀπὸ τὸν Ἰσοκράτη καὶ ἀπὸ τοὺς περισσότερους πολιτικούς, ἱστορικούς καὶ ρήτορες τῆς Ἀθήνας. Εἶναι ὅμως τέτοια ἡ χρονικὴ στιγμή πού δημοσιεύεται τὸ ἔργον, καὶ τὸ γενικὸ πνεῦμα του εἶναι τόσο ἀποκαλυπτικὸ καὶ γιὰ τὸν ἀγῶνα τοῦ ἴδιου τοῦ Ἰσοκράτη καὶ γιὰ τὴν ἱστορικὴ περίοδο πού ἀρχίζει, ὥστε πέρα ἀπὸ τὶς κοινοτοπίες καὶ τὴ λειψὴ του σύνθεσι καὶ ἀποτελεῖ σήμερα γιὰ μᾶς ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ συγκλονιστικὰ κείμενα πού βγῆκαν ἀπὸ τὰ χέρια τῶν ἀρχαίων.

Ὁ λόγος ἄρχισε νὰ γράφεται λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκρηξὴ τοῦ δευτέρου πολέμου ἀνάμεσα στὴ Μακεδονία καὶ στὴν Ἀθήνα, καὶ τελείωσε τὴν ποχὴ τοῦ πολέμου τῶν Ἀμφικτυόνων κατὰ τῆς Ἀμφισσας, λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνάμειξή τοῦ Φιλίππου.

Ὅλα τὰ φαινόμενα δείχνουν πόσο δίκιο εἶχε ὁ Δημοσθένης : Ἀφοῦ ἀπαλλάχθηκε ἀπὸ ὅλους τοὺς ἄλλους περισπασμούς, ὁ Φίλιππος γυρίζει τώρα ἄμεσα κατὰ τῆς Ἀθήνας. Ἡ ὑποδούλωσις τῆς χώρας ἔρχεται ἀπὸ στιγμή σὲ στιγμή. Αὐτὸ λοιπὸν γύρευε ὁ Ἰσοκράτης, ὅταν ἔστειλε τὴν ἐπιστολὴν του στὸ Φίλιππον, αὐτὸ ἐπιδίωκε ἡ πολεμικὴ του κατὰ τῆς Ἀθήνας ; Τέτοιες κρίσιμες ὥρες, ὥρες ἐνὸς ἀνθρώπου στὸ κατώφλι τοῦ θανάτου καὶ ὄρες κρίσιμες γιὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ κόσμου, ὁ Ἰσοκράτης γυρίζει πρὸς τὸν ἑαυτὸν καὶ λογοδοτεῖ μπροστὰ σὲ ὅσους τὸν ἀγάπησαν, τὸν πίστεψαν καὶ τὸν βοήθησαν στὴν πολιτικὴ του.

Εἶναι πιά ἡλικίας 97 χρονῶν. Στὸ μεγάλο διάστημα τῆς ζωῆς του γνώρισε ἀπειροὺς ἀνθρώπους καὶ πράγματα, ἔζησε πολυάριθμες ἰδέες καὶ γεγονότα, πίστεψε καὶ ἀπαρνήθηκε, ἀγάπησε καὶ μίσησε, λαχτάρησε καὶ πολέμησε, μὲ ὅλο τὸ πάθος τῆς ὑπαρξῆς του—πάθος βαθύτατα ἑλληνικόν.

Τώρα, κοντὰ στὶς στιγμὰς τοῦ θανάτου καὶ στὶς κρίσιμες γιὰ τὴν Ἀθήνα ὥρες, ξαναμετράει καὶ σταθμίζει τὴ ζωὴν του. Ἡ συνειδησις τοῦ θανάτου, πού ὀλοκληρῶνει τὴ ζωὴν μας, ἡ συνειδησις ἀκόμη τῆς θύελλας πού σὲ λίγο θὰ ξεσπάσῃ, τὸν γυρίζει στὸν ἴδιον ἑαυτὸν του, στὴν πιὸ κρυφὴ καὶ πιὸ βαθιὰ μυστικὴ του οὐσία.

Ἄν πολέμησε καὶ ἂν πόνεσε στὴ ζωὴν του, πολέμησε καὶ πόνεσε μόνον καὶ μόνον γιὰ τὴν Ἑλλάδα. Ἀλλὰ τὴ στιγμή αὐτὴ πού γράφει τὸν «Παναθηναϊκόν» του, δὲν εἶναι πιά οὔτε ὁ Ἀθηναῖος Ἰσοκράτης, οὔτε ὁ Ἕλληνας—ὁ ρητοροδιδάσκαλος καὶ ὁ πολιτικός.

Τὴν ἱερὴ αὐτὴ στιγμή τοῦ «λόγον διδόναι», πέρα ἀπὸ τὰ φαρτὰ

καλύμματα τῆς ψυχῆς του, ἀνθίζει μέσα του ὁ πνευματικὸς ἄνθρωπος, ποὺ πίσω ἀπὸ τὴ δράση του, πλάι στὸν ἀγῶνα του, μέσα στὶς πράξεις του καὶ μέσα στὰ ἔργα του, ζοῦσε καὶ πονοῦσε. Τὸν πνευματικὸ αὐτὸν ἄνθρωπο ἀνακαλύπτει τώρα, τὴ στιγμή ποὺ ἡ λογοδοσία στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ του ἐνώνει μέσα του τῆς ζωῆς του τὴν ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος.

Ὁ Ἴσοκράτης ἀγάπησε καὶ πόνεσε στὴ ζωὴ του τὴν Ἀθῆνα, ὅχι ὅμως τὴ φθαρτὴ πολιτεία, ποὺ ἄλλοτε ἐφτιαχνε ἡγεμονίες καὶ ἄλλοτε τὶς χαλοῦσε, ποὺ δημιουργοῦσε μεγάλους ἄνδρες γιὰ νὰ τοὺς στείλῃ ἀργότερα στὸ θάνατο, ποὺ ἔφασκε καὶ ἀντέφασκε, ποὺ πραγματοποιοῦσε τὴν πορεία τῆς μέσα σὲ ἀντινομίες. Σὲ ὅλη του τὴ ζωὴ ἀγάπησε καὶ πόνεσε τὴν Ἀθῆνα ὡς Ἰδέα, ὡς ἀρχὴ τῆς ζωῆς μας. Ἔτσι μιλοῦσε γιὰ τὴν πόλη του ἀπὸ τὸ 380 κίβλας: «καὶ ἔχει ἀφήσει τόσο πίσω ἡ πόλη μας τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους στὴ σκέψη καὶ στὸ λόγο, ὥστε αὐτῆς οἱ μαθητὲς ἔχουν γίνῃ δάσκαλοι τῶν ἄλλων καὶ ἔχει κάνει τὸ ὄνομα τῶν Ἑλλήνων νὰ μὴ φαίνεται πὼς εἶναι γιὰ φυλὴ, ἀλλὰ γιὰ πνευματικὴ καλλιέργεια, καὶ νὰ λέγονται Ἑλληνες πρὶν πολὺ ἐκεῖνοι ποὺ μετέχουν στὴ δικὴ μας παιδεία παρὰ ἐκεῖνοι ποὺ εἶναι τῆς ἴδιας φυλετικῆς καταγωγῆς» (4, 50)¹. Ἡ συνείδηση αὐτῆ τῆς Ἀθῆνας ὡς Ἑλλάδας καὶ τῆς Ἑλλάδας ὡς Ἰδέας ἀκραιώνεται τώρα στὸν «Παναθηναϊκὸν» μὲ τὴν ἀνύψωση τῆς Ἀθῆνας ὡς τῆς πρὶν τέλειας πολιτείας. Μέσα ἀπὸ αὐτὸν τὸν πυρῆνα βγαίνουν καὶ διακλαδίζονται ἡ θρησκεία, ἡ τέχνη καὶ ὁ ἥρωας, μέσα σ' αὐτὸν τὸν πυρῆνα ἐνυφαίνονται τὸ τοπίο καὶ ἡ γλῶσσα—οἱ μορφὲς ζωῆς ποὺ ἀπαρτίζουν σήμερα γιὰ τὴ συνείδηση τοῦ Εὐρωπαίου καὶ τοῦ Νεοέλληνα τὴν Ἑλληνικότητα ὡς ἀπόλυτη ἀξία.

Στὸν «Παναθηναϊκὸν» ὁ Ἴσοκράτης εἶχε μιλήσει πρὶν ἀναλυτικὰ, ἀλλὰ καὶ γι' αὐτὸ λιγότερο καίρια γιὰ τὴν Ἀθῆνα ὡς Ἰδέα. Στὸν «Παναθηναϊκὸν» προβάλλεται μονάχα ἡ πολιτεία, ποὺ εἶναι ὅμως ἀκραιώωση καὶ σύνθεση τῶν ἄλλων μορφῶν τῆς ἀθηναϊκῆς καὶ ἔτσι τῆς ἐλληνικῆς ψυχῆς. Τὸ κείμενο αὐτό, ποὺ ἔχει παρερμηνευτῆ πολλές φορὲς ὡς τώρα ἀπὸ τοὺς φιλολόγους, εἶναι οὐσιαστικὰ συνέχεια καὶ μετασχηματισμὸς ἐνὸς πολὺ γνωστοῦ ὡς τὰ τότε λογογραφικοῦ εἶδους τῆς Ἀθῆνας: τοῦ Ἐπιτάφιου. Ὁ Ἐπιτάφιος ὡς λογοτεχνικὴ μορφή βγήκε ἀπὸ τὶς αὐτοσχέδιες ὁμιλίαις ποὺ ἔκαναν κάθε φορὰ στὴν Ἀθῆνα, ὅταν ἔθιβαν τοὺς νεκροὺς τοῦ πολέμου, πολιτικοὶ διαλεγμένοι ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν πόλη. Ἡ τελετὴ αὐτὴ γινόταν ἀρχικὰ κάθε φορὰ ποὺ εἶχε ἡ Ἀθῆνα

1. Ὁ Ἴσοκράτης δὲν ἐνοεῖ ἐδῶ τοὺς «βαρβάρους» ποὺ μὲ τὸ νὰ μορφωθοῦν ἐλληνικὰ θὰ εἶχαν τὸ δικαίωμα νὰ λέγονται Ἑλληνες, ἀλλὰ τοὺς ὑπόλοιπους Ἑλληνες ποὺ μόνον ἔταν ἀποχοῦσαν τὴν ἀθηναϊκὴν παιδεία θὰ μπορούσαν νὰ λέγονται Ἑλληνες. *Jüthner J., Hellenen und Barbaren (Leipzig 1923) 34-43*

πόλεμο, αργότερα όμως, καθώς οι Ἀθηναῖοι πολεμοῦσαν ἀδιάκοπα, ὀρίστηκε νὰ γίνεται μόνο μιὰ φορά τὸ χρονο, τὶς ἀρχές τοῦ Πυανεψιῶνος (τοῦ δικοῦ μας Ὀκτώβρη), ὅταν σταματοῦσαν πιά οἱ στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις στὴν ξηρὰ καὶ στὴ θάλασσα. Ἀπὸ τὶς ἀρχικὲς αὐτοσχέδιες ὁμιλίαι, ποὺ γινόντουσαν τὴν ὥρα τῆς τάφης, δημιουργήθηκε σιγὰ σιγὰ μιὰ λογοτεχνικὴ μορφή ὅχι μόνο μὲ σταθερὸ σχέδιο, ἀλλὰ καὶ μὲ πολλοὺς «τόπους», ποὺ ἐπαναλαμβάνονταν ἀδιάκοπα ἀπὸ τὸν ἓνα λόγο στὸν ἄλλο. Ἔτσι, κάθε ὁμιλητής, ὕστερα ἀπὸ σύντομο προοίμιο γιὰ τὴν ἀνάγκη νὰ ὑμνηθοῦν οἱ νεκροὶ καὶ μαζί γιὰ τὶς δυσκολίες ἐνὸς τέτοιου ὕμνου, ἐπλεκε πρῶτα πρῶτα τὸ ἐγκώμιο τῆς Ἀττικῆς γῆς καὶ τῆς αὐτοχθονίας τῶν Ἀθηναίων, ἔπειτα τῆς ἀνατροφῆς καὶ τῆς ἀγωγῆς τοῦ ἀθηναϊκοῦ λαοῦ, ὕστερα τοῦ ἀθηναϊκοῦ πατριωτισμοῦ, ὅπως φανεροῦνταν στὰ πολεμικὰ κατορθώματα τῶν προγόνων, καὶ τέλος τοῦ ἥθους τῶν νεκρῶν ποὺ θὰ ἔθαβαν σὲ λίγο¹.

Στὸ σχέδιο αὐτὸ πολὺ κοντὰ βρίσκεται καὶ ὁ «Παναθηναϊκός» καὶ ὁ «Παναθηναϊκός», περισσότερο μάλιστα ὁ πρῶτος καὶ λιγότερο ὁ δευτέρος, χωρὶς νὰ εἶναι κανένας ἀπὸ τοὺς δύο Ἐπιτάφιος. Ὁ «Παναθηναϊκός» συναρεῖ τὰ θέματα τοῦ Ἐπιταφίου στὸ ἐγκώμιο τῆς Ἀθηναϊκῆς Πολιτείας, ὅχι στὰ «συνταγματικά», ἀλλὰ στὰ ἱστορικὰ τῆς στοιχειᾶ, στὸ νόημα ποὺ εἶχε ἀπὸ τὰ πολὺ παλαιὰ χρόνια ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰσοκράτη ἢ ἱστορία τῆς. Ἔτσι ὅμως, μοιλονότι δὲν εἶναι τυπικὰ Ἐπιτάφιος, γίνεται καὶ πάλι Ἐπιτάφιος λόγος, καθὼς γράφεται ὅταν ἢ Ἀθήνα τελειῶνῃ τὴν πορεία τῆς καὶ φεύγῃ πιά ἀπὸ τὸ προσκήνιο τῆς ἱστορίας. Ὅπως οἱ νεκροὶ κάθε πολέμου περνοῦσαν μὲ τὸν Ἐπιτάφιο ἀπὸ τὸ χρονο στὸ μῦθο, ἔτσι καὶ ἡ Ἀθήνα μὲ τὸν «Παναθηναϊκὸ» ὑψώνεται ὡς μυθικὸ καὶ αἰώνιο σύμβολο. Ἐνας Ἐπιτάφιος λοιπὸν εἶναι καὶ ὁ «Παναθηναϊκός», ἓνας Ἐπιτάφιος λόγος πάνω στὴν Ἀθήνα, γραμμένος ἀπὸ ἄνθρωπο ποὺ τὴν εἶχε ἀγαπήσει, τὴν εἶχε πονέσει καὶ εἶχε ἀγωνιστῆ γι' αὐτὴν σ' ὅλη τὴ ζωὴ του. Καὶ ὅπως οἱ ἄλλοι Ἐπιτάφιοι πάνω ἀπὸ τὰ πτώματα τῶν ἡρωικῶν ἀγωνιστῶν τῆς Ἀθήνας ὑψωναν τὸ σύμβολο τοῦ μεγαλείου τῆς πόλης, ἔτσι καὶ ὁ «Παναθηναϊκός» πάνω ἀπὸ τὴν ἐτοιμοθάνατη πόλη ὑψώνει ἀθάνατο σύμβολο τὸ μεγαλεῖο τῆς καὶ τὸ νόημά τῆς, αἰώνιο πρότυπο στὸ Φίλιππο καὶ στὴ νέα ἐποχὴ.

1. Gossmann E., Quaestiones ad graecarum orationum funebrium formam pertinentes. Iena 1908. Plugmacher K., Locorum communium specimen. Greifswald 1909. Schroeder O., De laudibus Athenarum a poetis tragicis et ab oratoribus epidiicticis excultis. Göttingen 1914. Oppenheimer K., Zwei attische Epitaphien. Berlin 1933. Σκουτοῦλη Ἰ., Ἐπιτάφιοι πρὸς τιμὴν τῶν πεσόντων εἰς τὰς ἀρχαίας Ἀθήνας. Νέα Πολιτικῆ, Β, I, τεύχη 1, 2, 3, 4, 6, 1937.

Ἡ Ἀθηναϊκότητα, πού ἔχει γίνει πιά στὸν «Παναθηναϊκὸ» Ἑλληνοκότητα, δὲν ὀρίζεται μὲ ἔννοιες, γιατί εἶναι Ἰδέα, δὲν εἶναι ἀντικείμενο προσπελαστὸ στὴν ἀναλύουσα σκέψη. Ὁ Ἰσοκράτης ἀπλῶς τὴν περιγράφει, ἀκόμη καλύτερα : τὴ δείχνει μέσα σὲ συγκεκριμένες ἐμφανίσεις τῆς καὶ μάλιστα ὄχι, ὅπως θὰ περιμέναμε, στὶς ἐμφανίσεις πού λαχαραζονται σήμερα ὡς ἀντιπροσωπευτικότερες τῆς ἑλληνικῆς ψυχῆς, ὅπως ἡ τέχνη καὶ ἡ θρησκεία, ἀλλὰ, ὅπως εἶδαμε, ἀποκλειστικά καὶ μόνο στὴν πολιτικὴ τῆς ἱστορίας. Ἔτσι, ὄχι μόνο δὲν ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ Ἐπιταφίου λόγου, πού περιοριζόταν στὸ δημόσιο βίο καὶ στὴν πολιτικὴ ἱστορία τῆς χώρας, ἀλλὰ καὶ ἐρμηνεύει τὴν Ἑλληνικότητα ἀπὸ τὴν πιά καίρια πηγὴ τῆς.

Τὸ ἐγκώμιο τῆς Ἀθήνας ἀπλώνεται σ' ὅλες τὶς μορφές τῆς δημόσιας ζωῆς, στὸ πολίτευμα, στὴν παιδεία, στὰ πολεμικὰ κατορθώματα, στὴν πολιτικὴ καὶ ὀλοκληρώνεται μὲ τὴν προβολὴ τοῦ Θησέα, πού εἶναι, ὄχι μόνο γιὰ τὸν Ἰσοκράτη ἀλλὰ καὶ γιὰ ὅλους τοὺς Ἀθηναίους ἐραστὲς τῆς πόλης τους, ἡ μορφή πού συνταιριάζει μέσα τῆς σὲ πλήρη ἐνότητα τὸ ἦθος τῆς Ἀθήνας.

Τὸ ἦθος αὐτὸ τῆς ἐνάρετης πόλης, μὲ τὴ σωφροσύνη, τὴ δικαιοσύνη, τὴν εὐσέβεια καὶ τὴν ὀσιότητα τῆς εἶναι πού προβάλλει τώρα ὁ Ἰσοκράτης στὸ Φίλιππο. Ἔτσι μόνο θὰ δικαιωθῆ ἡ μακεδονικὴ κυριαρχία, ἔτσι μόνο θὰ καταξιωθῆ ἡ ἐποχὴ πού ἀρχίζει : Ἄν τὸ ἦθος τῆς ἀπαρόμοιας τῆς πόλης γίνῃ Ἰδέα παιδευτικῆ, ἀν γίνῃ νόμος καὶ νόημα τῆς ἐνωμένης, κάτω ἀπὸ τὴ δύναμη τῶν ὄπλων τοῦ Φιλίππου, Ἑλλάδας. Δυὸ ἦταν οἱ σκοποὶ τῆς Ἀθήνας σὲ ὅλη τὴν πορεία τῆς : Νὰ φροντίξῃ γιὰ τοὺς Ἑλληνες καὶ νὰ κρατᾷ πάντα ἀσίγαστη τὴ διαφορὰ τους ἀπὸ τοὺς ξένους λαούς. Αὐτὸ εἶναι καὶ τώρα τὸ χρέος τοῦ Φιλίππου. Νὰ φροντίξῃ γιὰ τοὺς Ἑλληνες, γιὰ τὴν ὀμόνοια, τὴν προκοπὴ καὶ τὴ μεγαλοσύνη τους—καὶ νὰ κρατᾷ πάντα ἀγρυπνῶν τὴ συνείδηση τῆς φυλετικῆς καὶ τῆς πνευματικῆς τους διαφορᾶς ἀπὸ τοὺς ξένους λαούς. Στὸ χρέος του αὐτὸ ἡ Ἀθήνα πού ἔχει γίνει πιά Ἑλλάδα καὶ ἀκόμα ψηλότερα : πού ἔχει γίνει κανόνας ζωῆς, εἶναι ὁ μόνος βοηθός.

Ἄλλὰ γιατί ἡ Ἀθήνα καὶ ὄχι ἡ ἄλλη μεγάλη ὡς τώρα δύναμη, ἡ Σπάρτη, νὰ μὴ γίνῃ πρότυπο στὸ Φίλιππο ; Τὸ ἐρώτημα αὐτὸ θὰ τὸ αἰσθανόταν ἀδύνητὰ ὁ Ἰσοκράτης. Καὶ οἱ δυὸ χῶρες φεύγουν τώρα πιά ἀπὸ τὸ προσκῆνιο τῆς ἱστορίας. Γιατί ὅμως νὰ ὑψωθῆ ὡς πρότυπο ἡ μιὰ καὶ ὄχι ἡ ἄλλη ; Τὸ θέμα εἶναι πολὺ ἀγαπητὸ στὸν Ἰσοκράτη καὶ τὸ ἔχει δουλέψῃ πολλές φορές ὡς τώρα. Μὲ πάθος ἰσάζιο τοῦ «Παναγυρικοῦ» του ξαναγυρίζει ἄλλη μιὰ φορὰ στὴν ἱστορία τῆς Σπάρτης καὶ τὴ χαρακτηρίζει σκληρότατα : Τὴν ἐποχὴ πού ἡ Ἀθήνα ἔκανε τοὺς ἀπαικτικούς πολέμους τῆς, ἡ Σπάρτη κοίταζε νὰ ὑποτάξῃ τὴν Πελοπόννη-

σο· όταν ἤρθαν στήν Ἑλλάδα οἱ Πέρσες, ἡ Ἀθήνα ἐρίζε ὅλες τίς δυνάμεις της, ἐνῶ ἡ Σπάρτη ἔστειλε δέκα μονάχα τριήρεις καί ἕναν ἄθλιο στρατηγό· ἐνῶ ἡ Ἀθήνα βάστηξε ἐξήντα πέντε χρόνια τήν ἡγεμονία της, ἡ Σπάρτη τή βάστηξε μονάχα δέκα χρόνια, γιατί ἀμέσως οἱ ὑπήκοοί της τή μισήσανε. Ἀκόμα πιῶ ἄθλιες σταθῆκαν οἱ σχέσεις της μέ τοὺς βαρβάρους. Ἐνῶ ἡ Ἀθήνα τοὺς κρατοῦσε πάντα μακριά ἀπό τὰ ἑλληνικά ἐδάφη, ἡ Σπάρτη τοὺς ἄφησε νά περάσουν στίς ἑλληνικές περιοχές, τοὺς παράδωσε τοὺς Ἴωνες καί φέρθηκε μαζί τους μέ τρόπο ἀταίριαστο στήν ἑλληνική ψυχή. Καί οἱ διαφορές συνοψίζονται τελικά στήν ἀντίθεση τῆς «πολιτείας» τῆς Ἀθήνας καί τοῦ «κόσμου» τῆς Σπάρτης· ἐνῶ ἡ πολιτεία τῆς Ἀθήνας εἶναι παιδεία καί τῶν πολιτῶν της καί τῶν ἄλλων Ἑλλήνων, ὁ κόσμος τῆς Σπάρτης φτιάχνει τοὺς πολίτες της στρατιῶτες καί ζητάει νά κἀνῃ τοὺς Ἑλλήνες δούλους της. Ἐχει βέβαια εὐταξία, σφραγισμένη καί πειθαρχία ἡ Σπάρτη (115) καί ὀλόκληρη ἡ ἱστορία της εἶναι παραδειγματική γιά τήν ἀνδρεία, τήν καρτερία καί τήν ὁμόνοια τῶν πολιτῶν της (258), ὅλα ὅμως τὰ προτερήματα αὐτά ὑπηρετοῦν μονάχα τήν ὑπεροψία, τίς στρατοκρατικές διαθέσεις καί τήν πλεονεξία της (241). Ἐτσι, ἐνῶ ἡ Ἀθήνα εἶναι σύμβολο γιά τὰ δικαιώματα πού ἔχει μέσα στή ζωὴ ὁ ἠθικά καί πνευματικά καλλιεργημένος λαός, ἡ Σπάρτη συμβολίζει τὸ δίκαιο τοῦ ἰσχυροτέρου—καί γι' αὐτὸ ὡς λαός καί ὡς πολίτευμα δὲν ἔχει ἀξία.

Ἄ «Παναθηναϊκός» ὅμως δὲν τελειώνει μέ τὴ βία καὶ αὐτὴ πολεμική. Ὅταν ὁ Ἰσοκράτης ἔγραψε ὅσα εἶχε νά γράψῃ ἐναντίον τῆς Σπάρτης, κάλεσε ἕναν ἀπὸ τοὺς φίλους του, πού εἶχε ζήσει σὲ ὀλιγαρχικὸ καθεστῶς, καί τοῦ ζήτησε νά δῇ μήπως εἶχε πεῖ καμιάν ἀνακρίβεια. Ὁ φίλος του διαφωνῶντας μέ τίς κατηγορίες αὐτές, τοῦ ἀνάπτυξε τίς δικές του ἀπόψεις γιά τήν ἱστορία καί τὸ πολίτευμα τῆς Σπάρτης (234-263)¹. Εἶναι βέβαια «ὑπεροπτικοί», «πολεμικοί» καί «πλεονέκται» οἱ Σπαρτιάτες, ἀλλὰ καί οἱ τρεῖς αὐτές ιδιότητες δὲν εἶναι πάντοτε ἐλαττώματα καί προπαντὸς δὲν εἶναι ἰδιότητες πού ταιριάζουν σὲ μικρόχαρες ψυχές· ὅλοι θὰ ἐπιθυμοῦσαν νά τίς ἔχουν, ἀλλὰ ἐπειδὴ δὲν μποροῦν, γι' αὐτὸ κατηγοροῦν τοὺς Σπαρτιάτες. Ἡ ἱστορία τους εἶναι ἀτελεύτητη σειρά ἀπὸ ἡρωικά κατορθώματα, καί μέ κάθε πράξη τους σταθῆκαν ἀπαρά-

1. Ὁ φίλος του αὐτὸς πρέπει ἀσφαλῶς νά ἦταν μαθητὴς του. Münscher, ὁ.π.π. 1218. Οἱ προσπάθειες πού ἔγιναν ἀπὸ διάφορους φιλόλογους νά βρεθῇ ποιοὺν ἔννοεῖ ἐδῶ ὁ Ἰσοκράτης, δὲν κατάληξαν σὲ τίποτα θετικό. Ὁ Beckhaus ὑποθέτει τὸ νεώτερο Ξενοφῶντα, ὁ Brand τὸ Θεόπομπο, ὁ Bergk τὸ Διοσκουρίδη. Ἰδὲς Blass, ὁ.π.π. 322^δ.

μίλλα πρότυπα ἀνδρείας, καρτερίας καὶ ὁμόνοιας. Οἱ Σπαρτιάτες εἶναι ἕνας λαὸς πειθαρχημένος, ἐνωμένος, πολεμικός, ἕνας λαὸς ἀπὸ γενναίους ἄντρες.

Ὁ Ἰσοκράτης παραθέτει τὶς γνώμες τοῦ φίλου του χωρὶς νὰ τὶς σχολιάζη. Ἀλλὰ γιὰ νὰ τὶς παραθέσῃ σημαίνει πὼς τὶς λογαριάζει πολὺ. Τὸ 339, τὴ χρονία πού ἀποτελεῖται τὸ λόγο του καὶ τὸν δίνει στὴ δημοσιότητα, ἡ Ἀθήνα βρίσκεται καὶ πάλι σὲ πόλεμο μὲ τὴ Μακεδονία. Καὶ ἀπὸ τὰ δύο μέρη δὲν ὑπάρχει καμιά διάθεση γιὰ φιλικὴ συνεννόηση· ἡ διαφορά τους θὰ κριθῆ μονάχα μὲ τὰ ὅπλα. Τὴν ὥρα ἡμῶς πού ὁ Δημοσθένης μὲ τὸν τρίτο «Φιλιππικόν» του ἔδωσε τὸ σύνθημα τῆς σκληρῆς ἀποφασιστικότητος καὶ ἐνῶ τὰ μέλη τῆς Πλατωνικῆς Ἀκαδημείας παρακολουθοῦν σιωπηλὰ τὴν καταιγίδα νὰ σιμῶνῃ, ὁ Ἰσοκράτης ἀγκαλιάζει καὶ κλείνει μέσα στὴν ψυχὴ του ὅλη τὴν Ἑλλάδα. Ὁ Φίλιππος θὰ νικήσῃ, ἡ Ἑλλάδα θὰ ἐνωθῆ καὶ ἔτσι ἡ Ἀθήνα καὶ ἡ Σπάρτη θὰ πάψουν νὰ εἶναι αὐτόνομα κράτη. Πέρα ἡμῶς ἀπὸ τὶς ἀντιθέσεις πού τὶς χώρισαν καὶ πού θὰ πρέπη νὰ μένουν πάντοτε συνειδητὸς στὶς καρδιὰς τῶν Ἑλλήνων, καὶ ἡ Ἀθήνα καὶ ἡ Σπάρτη (καὶ αὐτὴ ἀκόμη ἡ Θήβα!) εἶναι κράτη ἑλληνικά. Τώρα πού ἡ ζωὴ τους περνáει στὴν ἄλλη ὄχθη καὶ ἡ ἱστορία θὰ συνεχισθῆ μὲ ἄλλους πρωταγωνιστὲς, πρέπει νὰ κρατηθοῦν καὶ ἀπὸ τὶς δύο αὐτὲς χώρες μόνο τὰ αἰώνια, τὰ γόνιμα στοιχεῖα τους, ὅποιαδήποτε καὶ ἂν εἶναι, ὅσο καὶ ἂν εἶναι διαφορετικὰ μεταξὺ τους. Ἡ ἐποχὴ πού ἀρχίζει χρειάζεται ὅλους τοὺς Ἕλληνας μαζί, τοὺς θέλει ἐνωμένους, τὸν ἕναν πλάι στὸν ἄλλο, γιὰτὶ εἶναι βαρὺ τὸ χρέος πού ἀρχίζει, καὶ κάθε κράτος μόνο του ἔχει πολὺ μικρὰς δυνάμεις.

Ἔτσι, μέσα σ' αὐτὴ τὴ γαληνὴ, συνδιαλλαχτικὴ ἀτμόσφαιρα τελειώνει ὁ «Παναθηναϊκός», ἡ διαθήκη ἐνὸς ἡρωικοῦ ἀγωνιστῆ πρὸς τὸ λαὸ του καὶ πρὸς τὶς μελλοντικὰς γενεάς.

Οἱ πληροφορίες πού ἔχουμε γιὰ τὸ θάνατο τοῦ Ἰσοκράτη εἶναι ἀντιφατικές. Σύμφωνα μὲ μιὰ παράδοση, πέθανε ἐκούσια λίγες μέρες

1. Ἡ στάση τοῦ Ἰσοκράτη μπροστὰ στὴ Θήβα εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὴ: Ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ «Παναθηναϊκοῦ», ὅποτε μιλοῦσε γιὰ τὴν πολιτικὴ τῆς, ἦταν πάντα αὐστηρότατος. Γιὰ τὸν Ἀθηναῖο πατριώτη ἦταν ἀσυγχώρητὴ ἡ προδοσία τῆς στοὺς Μηδικούς πολέμους (I4, 59-61-62) καὶ ἡ σκληρὴ τῆς συμπεριφορὰ μετὰ τὴν ἀθηναϊκὴ καταστροφὴ στοὺς Λιγὸς ποταμούς (I4, 31). Ἰδὲς ἀκόμη καὶ 6, 47 καὶ 104. Τὸ 339 ἡμῶς, τὴν ἐποχὴ πού κυκλοφορεῖ ὁ «Παναθηναϊκός», ἀπὸ τὴν πολιτικὴ τῆς Θήβας θὰ ἐξαρτηθῆ ὄχι μονάχα ἡ τύχη τῆς Ἀθήνας ὡς πόλης, ἀλλὰ καὶ τῆς Ἀθήνας ὡς Ἰδέας. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ Ἰσοκράτης τώρα γίνεται πολὺ πρὸ συνδιαλλαχτικὸς, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸν τρόπο πού ἐρμηνεύει αὐτὴ τὴ φορὰ τὸ μῦθο τοῦ Ἀδράστου. Ἰδὲς σχετικὰ Λαούρδα Βασ., Ὁ μῦθος στὴν πολιτικὴ τοῦ Ἰσοκράτη. Ἀθηνᾶ 51 (1942) 77 κ.ἑ.

μετά από τὴ μάχη στὴ Χαϊρώνεια, θέλοντας νὰ κλείσῃ τὴ ζωὴ του ὕστερα ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῆς πατρίδας του, μιὰ καὶ δὲν ἤξερε ἀκόμη πῶς θὰ ἐκμεταλλευθῇ ὁ Φίλιππος τὴν κυριαρχία του πάνω στὴν Ἑλλάδα.

Ἄλλη παράδοσι ἀναφέρει λεπτομερέστερα πῶς, ὅταν ἔμαθε στὴν παλαιστρα τοῦ Ἰπποκράτη τὴν καταστροφὴ, ἀπάγγειλε τοὺς πρώτους στίχους δραμάτων τοῦ Εὐριπίδη, ποὺ μιλοῦσαν γιὰ τρεῖς βαρβαρικές ἐισβολές στὴν Ἑλλάδα, τοῦ Δαναοῦ, τοῦ Πέλοπα καὶ τοῦ Κάδμου, προσθέτοντας πῶς μὲ τὸ Φίλιππο γίνονται τώρα τέσσερις, καὶ πέθανε ὕστερα ἀπὸ τέσσερις ἡμέρες ἀπὸ ἐκούσια στέρηση τῆς τροφῆς². Τρίτη παράδοσι, τροποποιώντας τὴ δεύτερη, ἀναφέρει πῶς πέθανε ἀπὸ ἐκούσια στέρηση τῆς τροφῆς κατὰ τὴν ἑνατὴ ἢ τέταρτὴ ἡμέρα τῆς συμφορᾶς, τὴν ἴδια μέρα ποὺ ἔθραβαν τοὺς νεκροὺς τῆς Χαϊρώνειας³.

Οἱ παραδόσεις αὐτὲς θεωρήθηκαν ἀληθινὲς ἀπὸ τοὺς περισσότερους ὡς τώρα φιλολόγους⁴. Τὸ πιθανότερο ὅμως εἶναι πῶς ὁ Ἰσοκράτης πέθανε ἀπὸ φυσικὸ θάνατο. Ἡ μεγάλη ἡλικία του, οἱ συγκινήσεις τοῦ 338 καὶ ἡ ἀρρώστια, ποὺ τὴν ἀναφέρει κίβλας στὸν «Παναθηναϊκόν», εἶναι ἀρκετὲς ἐξηγήσεις τοῦ θανάτου του. Οἱ ἄλλες παραδόσεις θὰ δημιουργήθηκαν σὲ κύκλους φίλων του, ποὺ θέλησαν νὰ ἡρωοποιήσουν ἔτσι τὸν Ἰσοκράτη δείχνοντας πῶς θυσιάσε τὴ ζωὴ του ἀπὸ πόνο γιὰ τὴ συμφορὰ τῆς πατρίδας του—ἢ ἴσως καὶ στοὺς κόλπους τῆς ἀντιμακεδονικῆς

1. Διονύσιος, 2.

2. [Πλουτάρχου], ὁ.π.π. 14.

3. [Πλουτάρχου], ὁ.π.π. 22. Πρβλ. τὴν παλαιὰ ἀλλὰ πάντοτε ἀξιόλογη μελέτη τοῦ Blass Fr., Isokrates III Brief und die gewöhnliche Erzählung von seinem Tod. RM NF, 20 (1865), 109.

4. Χαρακτηριστικοὶ εἶναι οἱ στίχοι τοῦ Milton, Sonnet 5 :

as that dishonest victory of Chaeronea, fatal to liberty,
killed with report that old man eloquent.

⁵Ἰδὲς Münscher, RE, IX 2249, Gregor J., ὁ.π.π. 278. Ἡ γνησιότητα τῶν πληροφοριῶν γιὰ τὴν αὐτοκτονία του συνδέεται συνήθως μὲ τὴ γνησιότητα τῆς III Ἐπιστολῆς, πρόκειται ὅμως γιὰ δύο προβλήματα τελείως διαφορετικά. Ἡ III Ἐπιστολὴ δὲν εἶναι γνήσια, γιὰτὶ ἡ γλῶσσα τῆς δὲν εἶναι ἡ γλῶσσα τοῦ Ἰσοκράτη Woyte, De Isocratis quae feruntur epistulis quaestiones selectae (Leipzig 1907) 9 κ.ἔ. (καὶ Münscher, Philol. Wochenschr. 1911 (1911), 1348 κ.ἔ. σὲ κριτικὴ τοῦ Wendland, Beiträge κ.τ.λ. ὁ. π. π. 177 κ. ἔ.). Ὅσο γιὰ τὴν αὐτοκτονία ἰδὲς καὶ Mathieu G. et Brémond E., Isocrate discours I (Paris 1229) III κ. ἔ. Ὁ Wüst Fr., Philipp II von Makedonien und Griechenland in den Jahren von 346 bis 338 (München 1938) 171 κ. ἔ. ἀθετεῖ τὶς πληροφορίες γιὰ τὴν αὐτοκτονία, δέχεται ὅμως τὴ γνησιότητα τῆς ἐπιστολῆς. Ἰδὲς καὶ Θ. Σ. Τζαννετάτου, Τὸ περὶ τὸν θάνατον τοῦ Ἰσοκράτους πρόβλημα, Ἀθῆνᾶ 61 (1957) 289-322.

παράταξης, που θα είχε έτσι άλλο ένα ακόμη όπλο στην πολεμική της. Όλη πάντως η έρμηνεία αυτή είναι παρερμηνεία τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Ἰσοκράτη. Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του ἐκλείσαν μόλις ἄρχισε ἡ νέα ἐποχὴ, μὲ τὴν ἐντολὴ τοῦ «Παναθηναϊκοῦ» που ὀλοκλήρωσε καὶ στεφάνωσε τὸν ἡρωικό του ἀγώνα. Ἄν ἡ ὑποταγὴ τῆς Ἀθήνας καὶ ἡ νίκη τῆς Μακεδονίας, ἂν ἡ διάλυση τῆς Πόλης καὶ ἡ δημιουργία τοῦ Κράτους ἦταν ἢ δὲν ἦταν ἡ σωτηρία τῆς Ἑλλάδας, αὐτὸ μόνο οἱ μελλούμενοι καιροὶ θὰ μπορούσαν νὰ τὸ δείξουν.

αποδοτικότητα είναι 40% αλλά από 2006 και έπειτα η τιμή αυτή μειώθηκε
και η απόδοση είναι 30% και η απόδοση είναι 20% και η απόδοση είναι 10%
και η απόδοση είναι 5% και η απόδοση είναι 2% και η απόδοση είναι 1%
και η απόδοση είναι 0,5% και η απόδοση είναι 0,2% και η απόδοση είναι 0,1%
και η απόδοση είναι 0,05% και η απόδοση είναι 0,02% και η απόδοση είναι 0,01%

Ε Π Ι Μ Ε Τ Ρ Ο

ΟΥΤΕΡΓΙΑ

I. ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ: RE=Real Encyclopaedie der classischen Altertums - Wissenschaft (Pauly - Wissowa - Kroll). RM = τὸ περιοδικὸ Rheinisches Museum. BCH = τὸ περιοδικὸ Bulletin de correspondance hellénique. SBBA = Sitzungsberichte der Berliner Akademie der Wissenschaften.

Γιὰ νὰ μὴν ἀναφέρω κάθε φορά τὸν τίτλο τῶν διαφόρων ἔργων τοῦ Ἰσοκράτη, χρησιμοποίησα στὶς παραπομπὲς τὴν ἀρίθμηση ποὺ ἔχει καθιερωθῆ στὶς ξένες ἐκδόσεις. Ἡ σειρά εἶναι ἡ ἀκόλουθη: **Λόγοι:** 1, Πρὸς Δημόνικον. 2, Πρὸς Νικοκλέα. 3, Νικοκλή. 4, Πανηγυρικός. 5, Φίλιππος. 6, Ἀρχίδαμος. 7, Ἀρεοπαγίτικος. 8, Περὶ εἰρήνης. 9, Εὐαγόρας. 10, Ἑλένη, 11, Βούσειρις. 12, Παναθηναϊκός. 13, Κατὰ τῶν σοφιστῶν. 14, Πλαταϊκός. 15, Περὶ ἀντιδόσεως. 16, Περὶ τοῦ ζεύγους. 17, Τραπεζιτικός. 18, Πρὸς Καλλιμαχον. 19, Αἰγινητικός. 20, Κατὰ Λογίου. 21, Πρὸς Εὐθύνοον. **Ἐπιστολές:** I, Διονυσίω. II, Φιλίππῳ. III, Φιλίππῳ. IV, Ἀντιπάτρῳ. V, Ἀλεξάνδρῳ. VI, Τοῖς Ἰάσονος παισίν. VII, Τιμοθέῳ. VIII, Τοῖς Μυτιληναίων ἄρχουσιν. IX, Ἀρχιδάμῳ. X, Διονυσίῳ. Ὁ λόγος 1 δὲν εἶναι ἔργο τοῦ Ἰσοκράτη, ὅπως ἀποδείχεται ἀπὸ τὴ γλώσσα καὶ τὸ ὄφος του. Ἄν ἦταν ἔργο τοῦ Ἰσοκράτη, θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε γραφτῆ γύρω στὰ 370, τὴν ἐποχὴ ὅπως αὐτὴ ὁ Ἰσοκράτης εἶχε ξεπεράσει πιά τὸ γοργίειο ὄφος, ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ συγγραφέας τοῦ «Πρὸς Δημόνικον». Τὸ ἔργο ἔχει μετακλασικὰ γλωσσικὰ στοιχεῖα (καθιζάνουσαν—λαμβάνουσαν 52, εἰδήσεις—εὐρήσεις 44), ἐπίσης λέξι καὶ σύνταξι διαφορετικὰ ἀπὸ τὶς λέξεις καὶ τὴ σύνταξι τοῦ Ἰσοκράτη. Ἐξὶ χασμωδίες ἀποδείχουν καὶ αὐτὲς πὼς τὸ ἔργο εἶναι νόθο. Κατὰ τὶς πληροφορίες παλαιότερων γραμματικῶν, στὸν Ἀρποκρατίωνα (ἐπακτὸς ὄρκος), συγγραφέας ἦταν ὁ Ἰσοκράτης ἀπὸ τὴν Ἀπολλωνία. Ἀπὸ τοὺς νεώτερους ὁ Wendland P., Anaximenes von Lampsakos (Berlin 1905) 81 κ.ἑ. τὸ ἀποδίνει στὸν Ἀναξιμένη καὶ ὁ Drerup, Isocratis opera omnia I (Lipsiae 1906) CXXXIV κ.ἑ. στὸ Θεόδωρο ἀπὸ τὸ Βυζάντιο. Τὸ πιὸ πιθανὸ εἶναι πὼς ἔχει γραφτῆ ἀπὸ μαθητὴ τοῦ Ἰσοκράτη γύρω στὰ 370-360. Jaeger W., Aristoteles (Berlin, 1923) 58 κ.ἑ.

II. ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΩΝ ΕΡΓΩΝ ΤΟΥ ΙΣΟΚΡΑΤΗ: Α') Ἀπαντα: 1) Drerup *En.*, Isocratis opera omnia. I τόμος Leipzig 1906. Δεύτερος τόμος δὲν

1. Στὴν κ. Χαρά Ἰ. Συκουτρῆ, ποὺ εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ μοῦ ἐπιτρέψῃ νὰ χρησιμοποίησω τὴν πλουσιότητα, γιὰ τὸ θέμα ποὺ μὲ ἐνδιέφερε, βιβλιοθήκη τοῦ διδασκάλου μου Ἰωάννου Συκουτρῆ, ἐκφράζω καὶ ἐδῶ τὶς θερμὲς εὐχαριστίες μου.

δημοσιεύθηκε. Ἡ ἔκδοσις αὐτὴ εἶναι δύσχρηστη, γιὰτὶ ὁ Drerup ἀλλάξε τὴν παραδομένη σειρά τῶν λόγων καὶ φόρτωσε τὸν apparatus criticum μὲ πολλὰς περιττὰς γραφὰς καὶ περιττὰς διορθώσεις. Εἶναι ὅμως χρήσιμη γιὰ τὴν ἀφθονὴ βιβλιογραφία τῆς. 2) *Mathieu G. et Brémond E.*, *Isocrate discours I* Paris 1929, *II* Paris 1938, *III* Paris 1960 καὶ *IV* Paris 1962. Ἡ ἔκδοσις αὐτὴ εἶναι ἡ καλύτερη πού ἔχομε ὡς τώρα. Γιὰ τὸν πρῶτο τόμο ἴδὲς τὴν κριτικὴ τοῦ *Sylkultris J.*, *Gnomon* 6 (1930) 348-349. 3) *Norlin G. καὶ V. Hook*, *Isocrates*. London and New York I-II 1928. Ἐπισημαστέον ὅτι ἡ ἀπλὴ ἔκδοσις ἀλλὰ πολὺ φροντισμένη. Ἀπὸ τῆς παλαιότερης ἐκδόσεως ἐξαιρετικὰ καλὴ μένει πάντοτε ἡ ἔκδοσις τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραΐ, 2 τόμοι Παρίσιου 1807. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ἐκδόσεως τοῦ Κοραΐ ὡς σήμερα ἡ μελέτη τῆς χειρόγραφης παραδόσεως τοῦ Ἰσοκράτη ἔπαισε καὶ ἡ κατανόησις τοῦ ἔργου του ἔχουν προχωρήσει πολὺ. Ἐκεῖνο ὅμως πού δίνει ἐντελῶς ἰδιαίτερη ἀξία στὴν ἔκδοσις τοῦ Κοραΐ εἶναι τὸ πλῆθος τῶν ἐπιτυχῶν διορθώσεων του. Ἀπ' αὐτὴ κυρίως τὴν ἀπόψιν ἡ ἔκδοσις του μένει πάντοτε πολὺτιμο βοήθημα στοὺς μελετητὰς τοῦ Ἰσοκράτη. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἔκδοσις τοῦ Κοραΐ χρήσιμη εἶναι καὶ ἡ ἔκδοσις τοῦ *Benseler G. E.*, *Isocratis orationes* στὴ σειρά *Teubner I* καὶ *II* 1851 καὶ μὲ τὴν ἐπεξεργασία τοῦ *Blass Fr.*, 1878/9, ἀπὸ τότε καὶ ἔπειτα σὲ πολλὰς ἀνατυπώσεις. Ἀπὸ τῆς ἐκδόσεως πού ἀνέφερα ὡς τώρα ἡ ἔκδοσις τοῦ *Mathieu G., et Brémond E.* καὶ ἡ ἔκδοσις τοῦ *Norlin G.* συνοδεύονται ἡ πρῶτη ἀπὸ γαλλικὴ καὶ ἡ δευτέρα ἀπὸ ἀγγλικὴ μετάφρασις, ἀπὸ σύντομες εἰσαγωγὰς καὶ ἀπὸ σχόλια.—B') *Σχολιασμέναι ἐκλογαί: Jebb*, *Selections from the Attic orators II* London 1893. *Schneider O. und Schneider M.*, *Isokrates Ausgewählte Reden I* Leipzig 1886 *II* Leipzig 1888. *Rauchenstein—Münscher*, *Ausgewählte Reden des Isokrates*. Berlin 1908. *Flacelière R.*, *Isocrate. Cinq discours*. Paris 1961. *Brindesi F.*, *Eginetico*. Firenze 1963. Γ') *Σχολιασμέναι ἐκδόσεις διαφόρων λόγων χωριστὰ* (κατ' ἐκλογὴν ἀπὸ ὅσες γνωρίζω): *Mathieu G.*, *Philippe et lettres à Philippe, à Alexandre et à Antipatros*. Texte et traduction, introduction et notes. Paris 1924. *Laistner M.L.W.*, *De Pace and Philippos*. Edited with a historical introduction and commentary. London-New York 1927. *Treves P.*, *II Panegyrico*. Con introduzione e note. Torino 1933. *Sangiacombe L.*, *II Trapezitico*. Con introduzione e note. Firenze 1934. *Nuccioli A.*, *II Panatenaico*. Milano 1935. *Buonocore A.*, *II Eginetico*. Napoli 1935. *Λαοόρδα Βασ.* Φίλιππος. Κείμενον, μετάφρασις, εἰσαγωγή, σημειώσεις. Ἀθήνα 1939. *Giovannacci L.*, *II Busiride*. Firenze 1955. *Coppola C.*, *Areopagitico*. Milano 1956.

III. ΜΕΛΕΤΕΣ. Γιὰ τὸν Ἴσοκράτη γίνεται λόγος σὲ ὅλα τὰ γραμματολογικὰ ἔργα γιὰ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ λογοτεχνία¹ καθὼς καὶ σὲ ὅλα τὰ συνθετικὰ ἱστορικὰ ἔργα ποὺ ἀναφέρονται στὸν 4. αἰῶνα π.Χ. Μερικὰ ἀπ' αὐτὰ ἀνέφερα στὶς ὑποσημειώσεις. Ἐπίσης γίνεται λόγος καὶ στὶς μελέτες γιὰ τὴν πρώτη περίοδο τῆς σοφιστικῆς. Εἰδικότερα γι' αὐτὲς ἰδὲς *Lortzing F.*, Bericht über die Literatur zur älteren griechischen Sophistik aus den Jahren 1876-1911. *Bursian-Kroll*, Jahresbericht über die Fortschritte der klassischen Altertumswissenschaft. Leipzig 163 (1913) 84-336 καὶ 168 (1914) 1-158. Στὸν Ἴσοκράτη ἀφιερώνει ἓνα μεγάλο μέρος τοῦ τρίτου τόμου τοῦ βιβλίου του Παιδεία ὁ *Werner Jaeger*, Paideia, the Ideals of Greek Culture (Oxford 1945) σελ. 46-153 καὶ σημειώσεις σελ. 300-323. Τὸ βιβλίο τοῦ Jaeger δὲν μπόρεσα νὰ τὸ χρησιμοποιήσω, γιατί δημοσιεύτηκε ἓνα χρόνο ἔπειτα ἀπὸ τὴν πρώτη ἔκδοση (1944) τῆς δικῆς μου ἐργασίας. Ἡ κύρια διαφορὰ ἀνάμεσα στὶς δύο ἐργασίες εἶναι στὴ χρονολόγησι τοῦ «Ἀρεοπαγιτικοῦ», ποὺ ὁ Jaeger τὸν χρονολογεῖ πρὶν ἀπὸ τὸ 357, χωρὶς ὅμως, νομίζω, νὰ εἶναι πειστικός. Ἄλλες μικρότερες διαφορὲς ἐσημείωσα σ' ἓνα μικρὸ ἄρθρο μου στὴ «Νέα Ἑστία» τοῦ 1945, σελ. 1111-1112. Ὁ Jaeger ἀναλύει κυρίως τοὺς λόγους «Κατὰ σοφιστῶν», «Ἐλένη», «Παναγυριότις», «Νικοκλῆς», «Πρὸς Νικοκλέα» καὶ «Παναθηναϊκότις», γιατί ἡ πρόθεσί του δὲν ἦταν νὰ παρουσιάσῃ τὴν ἀνέλιξι τῆς προσωπικότητος τοῦ Ἴσοκράτη χρονικὰ, ἀλλὰ νὰ ἀναλύσῃ τίς ἰδέες του γιὰ μερικὰ βασικὰ προβλήματα. Ἀπὸ τίς πολυάριθμες ἄλλες εἰδικὲς μελέτες, ἐκτὸς ἀπὸ ὅσες ἀνέφερα στὶς ὑποσημειώσεις, ἐνδιαφέρουσες εἶναι οἱ ἀκόλουθες :

Amatucci A. C., Isocrate pedagoga. Atene e Roma 4 (1923) 113-118.

Bodin L., Isocrate et Thucydide. Mélanges Gustave Glotz (Paris 1932) 93-102.

Bonner R., The legal setting of Isocrates' Antidosis. Classical Philology 15 (1920) 193-197.

Cloché P., Isocrate et Callistratos. Revue Belge 6 (1927) 673-687.

Cloché P., Isocrate et la politique lacédémonienne. Revue des études anciennes 35 (1933) 129-145.

Cloché P., Isocrate et la politique theramenienne. Études classiques 5 (1936) 342-412.

1. Ἰδιαίτερα πρέπει νὰ μνημονεῦθῃ ἐδῶ ἡ Ἱστορία τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς λογοτεχνίας τοῦ Albin Lesky, μετάφρασι στὰ ἑλληνικὰ ἀπὸ τὸν Ἄγαπητὸ Γ. Τσοπανάκη (Θεσσαλονίκη 1964) σελ. 803-815 καὶ 843-844.

Coch H., Quo modo Isocrates saeculi quinti res enarraverit. Giessen 1914.

Drexler E., Epikritisches zum Panegyrikos des Isokrates. Philologus 54 (1895) 636 κ.ξ.

Flacelière R., L' éloge d' Isocrate à la fin du «Phèdre». Revue des études grecques 46 (1933) 224-232.

Gercke A., Die Replik des Isokrates gegen Alkidamas. Rheinisches Museum 2 (1907) 170-202.

Hagen Beno von, Num similtas intercesserit Isocratis cum Platone. Jena 1906.

Heichelheim F., Ein Isokrates fragment. Hermes 60(1925)372.

Hook R., Alcidas versus Isocrates. The spoken versus, the written word. Classical Weekly (1920) 89-94.

Howland R. L., The attack on Isocrates in the «Phaedrus». Classical Quarterly 31 (1937) 151-159.

Hubbel H. M., The influence of Isocrates on Cicero, Dionysius and Aristides. New Haven 1913.

Jüthner J., Isokrates und die Menschheitsidee. Wiener Studien 47 (1929) 26-31.

Kappelmacher A., Xenophon und Isokrates. Wiener Studien 43 (1923/4) 212-213.

Kleine Peining F., Quo tempore Isocratis orationes quae «Περὶ εἰρήνης» et «Ἀρεσπαγυτικὸς» inscribuntur compositae sint. Paderborn 1930.

Κυριαζίδου Γ., Θωμᾶς ὁ Μάγιστρος καὶ Ἴσοκράτης. Erlangen 1893.

Laistner M. L. W., The influence of Isocrates' political doctrines on some fourth century men of affairs. Classical Weekly 23 (1929/30) 1271-30.

Laistner M. L. W., Isocratea. Classical Quarterly 15 (1921) 78-84.

Lincke K., Phokylides, Isokrates und der Dekalog. Philologus 70 (1911) 438-442.

Mathieu G., Isocrate et Thucydide. Revue de philologie, d'histoire et de littérature anciennes (1918) 122-129.

Mathieu G., Sur quelques variantes de texte d'Isocrate. Mélanges Navarre. Toulouse 1935, 285-295.

Mesk J., Studien zu Isokrates. Wiener Studien 38 (1916) 1-34.

Momigliano A., L' Europa come concetto politico presso Isocrate e gli Isocratei. Rivista di filologia e di istruzione classica 11 (1913) 477-487.

Momigliano A., Un momento di storia greca. La pace del 375 a. C. e il Plataico di Isocrate. *Atheneum* 14 (1936) 3-35.

Mühl M., Die politischen Ideen des Isokrates und die Geschichtschreibung. Würzburg 1917.

Mühl M., Isokrates und die Völkerrechtsidee. *Philologische Wochenschrift* 41 (1921) 1078-1080.

Münscher K., *Quaestiones Isocrateae*. Göttingen 1895.

Münscher K., Der sechste Isokratische Brief. *Satura Viadrina*. Breslau (1896) 39-47.

Münscher K., Die Isokratesüberlieferung. *Philologus* 58 (1899) 88-110.

Münscher K., 'Ἰσοκράτους Ἑλένης ἐγκώμιον. *Rheinisches Museum* 54 (1899) 248-276.

Münscher K., Die Rhythmen in Isokrates Panegyrikos. *Ratiobor* 1908.

Münscher K., Isokrates' Euagoras. *Philologische Wochenschrift* (1927) τ. 47 1063-1070, 1098-1103.

Παυταζή Μ., 'Ἡ Ἰσοκράτους ρητορική. I, Ἀθηνᾶ 16 (1904) 88-115 καὶ II, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν 2(1906) 385-426.

Πούλου Ι., Πολιτεία καὶ πολιτικοὶ ἄρχοντες. Γνώμαι, ἰδέαι, ὑποδείξεις Ἰσοκράτους. Ἀθῆναι 1954.

Pfister Fr., Isokrates und die spätere Gliederung der Narratio. *Hermes* 68 (1933) 457-460.

Pounton A. B., *Isocrates. A public lecture*. Oxford 1928.

Preuss S., *Index Isocrateus*. Fürth 1904 καὶ Hildesheim 1963.

Stevens D. E., Divinity and deliberation. *American Journal of Philology* 54 (1933) 224-246.

Τζαννετάτου Θ., Ἡ ρητορική καὶ ὁ Ἰσοκράτης. *Πλάτων* 12 (1960) 139-154.

Τζαννετάτου Θ., Ὁ πρόεχων ἐν τῷ Πανηγυρικῷ τοῦ Ἰσοκράτους σκοπός. Ἐπ. Φιλ. Σχολῆς Παν. Ἀθηνῶν 7 (1956-57) 419-452.

Verdam H. D., Quo ordine Isocratis Busiris, adversus sophistas et Helena orationes inter se succedant. *Mnemosyne* 44(1916) 373-395.

P. Von der Muehll, Isokrates und der Protrephtikos des Aristoteles. *Philologus* 94 (1941) 250-265.

Zycha S., Bemerkungen zu den Anspielungen und Beziehungen in der XIII und X Reden des Isokrates. Wien 1932.

Wirth G., *Der Busiris des Isokrates*. M. Schönberg 1910.

Wenig K., Essai de classification des discours d'Isocrate. *Listv Filologicke* (1920), 259-266. [Τὸ περιεχόμενον τῆς ἐργασίας αὐτῆς τὸ γνωρίζω μόνον ἀπὸ τὴν περίληψιν τοῦ *Marouzeau J.*, *Dix années de bibliographie classique 1914-1924 I.* (Paris 1927) 210].

Wilcox S., Criticism of Isocrates and his philosophia. *Transactions of the American Philological Association* 74 (1943) 113-118.

Williams Hudson L. H., Thucydides, Isocrates and Rhetorical Composition. *Classical Quarterly* 42 (1948) 76-81.

Wolff E., Quae ratio intercedat inter Lysiae Epitaphium et Isocratis Panegyricum. Berlin 1895.

IV. ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ : Ἄντωνιάδου Π. Πανηγυρικός. Ἀθήναι 1838. Τσάτσου Α., Πρὸς Νικοκλέα, Νικοκλής, Ἀρειοπαγίτικος, Πλαταικός. Ἀθήναι 1864. Ἀρχίδαμος, Εὐαγόρου ἐγκώμιον, Παραίνεσις πρὸς Δημόνικον. Ἀθήναι 1864 ἀπὸ ἀνόνημο, δαπάνη Α. Ναδίρη. Τσάτσου Α., Πανηγυρικός. Ἀθήναι 1865. Κωνσταντινίδη Α., Ἴσοκράτους λόγοι κατ' ἐκλογὴν, Ἀθήναι 1904. Δημητρίου Κ., Πρὸς Νικοκλέα, Εὐαγόρας. Ἀθήναι 1933. Πετρίδου Π., Ἐπιστολαί. Ἀθήναι 1938. "Ὅλα τὰ ἔργα τοῦ Ἴσοκράτῃ ἔχουν μεταφραστῆ στὴ σειρά α' Ἀρχαῖοι "Ἑλληνες συγγραφεῖς" τοῦ ἐκδοτικοῦ οἴκου Ι. Ν. Ζαχαροπούλου καὶ ἔχουν δημοσιευθῆ μετὰ τὸ κείμενον καὶ σύντομα σχόλια : 1. Πρωτοπόρῳ Μ., Πρὸς Δημόνικον, Πρὸς Νικοκλέα, Βούσειρις, Κατὰ τῶν σοφιστῶν. Κωνστανταράκη Γ. Φ., Περὶ εἰρήνης. Γεωργαντοπούλου Α. Μ., Φίλιππος. 2. Γεωργαντοπούλου Α. Μ., Πανηγυρικός. 1940. 3. Γεωργαντοπούλου Α. Μ., Ἀρειοπαγίτικος, Εὐαγόρας, Ἑλένη, Πλαταικός. Θ. Γ. Παπακωνσταντινίου, Περὶ ἀντιδόσεως. Ι. Ἰωαννίδη Φαληριώτῃ, Περὶ τοῦ ζεύγους. 4. Εὐαγ. Πανέτσου, Ἀρχίδαμος, Παναθηναϊκός, Τραπεζιτικός, Πρὸς Καλλίμαχον, Αἰγυνητικός, Κατὰ Λοχίτου, Πρὸς Εὐθύνονον. Μυτιληναίου, Ὀρφ. Χ. Πανηγυρικός. Ἐκδόσεις «Γρηγόρη» Ἀθήναι [1925].

Ἄνεφερα μερικῆς ἀπὸ τῆς νεοελληνικῆς μεταφράσεως, δὲν μπορῶ ὅμως δυστυχῶς νὰ συστήσω καμμίαν ἰδιαίτερα.

V. Η ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΤΟΥ ΚΕΙΜΕΝΟΥ : Ἡ συλλογὴ τῶν ἔργων τοῦ Ἴσοκράτῃ πού ἔφτασε ὡς τὰ χρόνια μας περιέχει 21 λόγους καὶ 10 Ἐπιστολές, ὁ Ψευδοπλούταρχος § 28 ὅμως μᾶς παρέχει ἄλλα στοιχεῖα : Φέρονται δ' αὐτοῦ λόγοι ἐξήκοντα, ὧν εἰσι γνήσιοι κατὰ μὲν Διονύσιον εἰκοσιπέντε, κατὰ δὲ Καικίλιον εἰκοσιοκτὼ, οἱ δ' ἄλλοι κατεφωτισμένοι. Ἡ ἔκδοσις ἢ δική μας φαίνεται πῶς ἔχει γίνεαι τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἑρμογένη. Ἄν οἱ πρῶτοι ἐκδότες παραλείψανε ἔργα τοῦ Ἴσοκράτῃ, δὲν μπορούμε

νά τὸ ξέρουμε, οὔτε ὅμως εἶναι πιθανό. Τὸ κείμενο ἔχει φτάσει ὡς ἐμᾶς σὲ δύο οἰκογένειες : Τὴν πρώτη τὴν ἀντιπροσωπεύει ὁ κώδικας Urbinas 111 τοῦ 9. ἢ τοῦ 10. αἰῶνα (Γ), μὲ τὸν Vaticanus 936 (Δ) καὶ τὸν Ambrosianus O 144 (Ε)· οἱ δύο τελευταῖοι προέρχονται ἀπὸ τὸν Γ καὶ γι' αὐτὸ δὲν ἔχουν σημασία. Ὁ κώδικας Γ χρησιμοποιήθηκε πρῶτα ἀπὸ τὸν Bekker *Im.*, *Oratores Attici* II, Oxford 1823 καὶ μελετήθηκε ἀπὸ τότε πολλὰ φορές. Εἶναι ὁ καλύτερος κώδικας ποὺ ἔχουμε γιὰ τὸν Ἴσοκράτη. Τὴ δεύτερη οἰκογένεια τὴν ἀντιπροσωπεύει τὸ ἀρχέτυπο τῆς Vulgata, ποὺ τὸ ἀποκατάστησαν οἱ φιλόλογοι μὲ τὴ βοήθεια ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά τοῦ Laurentianus 87, 14 (Θ) καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τοῦ Vaticanus 65 (Α) καὶ τῶν ἀπογόνων του. Ἄλλοι φορεῖς εἶναι τριάντα περὶπου πάπυροι, ὅλοι τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων μὲ ἀποσπάσματα ἀπὸ ἔργα τοῦ Ἴσοκράτη. Εἰδικότερες πληροφορίες δίνουν οἱ *Burmann H.*, *Die handschriftliche Überlieferung des Isokrates*. I Berlin 1885 καὶ II Berlin 1886. *Drerup E.*, *De codicum Isocratorum auctoritate*. Leipzig Studien. XVII 1, 1894, καὶ σὲ ἄλλα περιοδικά. Βιβλιογραφία δίνει ὁ ἴδιος στὸν πρόλογο τῆς ἔκδοσός του. Ἐπίσης Mathieu, Brémond *ῥ.π.π.* I, XX-XXV (*le texte d'Isocrate*), Minscher, RE IX 2224 κ.ἑ. καὶ τοῦ ἴδιου *Die Isokratesüberlieferung*. *Philologus* 58 (1899) 88-110.

Τώρα τελευταῖα τὴν ἀξία τοῦ κώδικα Γ ἐπιζήτησε νὰ κλονίσῃ, ἐξαιρώντας τὴν παράδοση τῆς Vulgata, ὁ *Fr. Seck*, *Untersuchungen zum Isokrates-text* (διδασκαρική διατριβὴ στὸ Hamburg 1965) ποὺ παρατηρεῖ ὅτι οἱ νέοι πάπυροι, ἡ ἔκδοση τοῦ Drerup (1906) καὶ ὁ Index Isocrateus τοῦ Reuss ἔχουν δημιουργήσει τις προϋποθέσεις γιὰ μιὰ νέα ἐπανεκτίμηση τῆς ἀξίας τοῦ Γ. Ἐπιπλέον, ἡ ἔξαρση τῆς ἀξίας τοῦ Γ ἔχει γίνει αἰτία νὰ μὴν ἐξετασθοῦν μὲ τὴν προσοχὴ ποὺ πρέπει ὅλοι οἱ κώδικες ποὺ ἀνήκουν ἢ θεωρήθηκε ὅτι ἀνήκουν στὴν παράδοση τῆς Vulgata. Ἡ μελέτη τοῦ Seck συνοδεύεται ἀπὸ νέα ἔκδοση τοῦ κειμένου τοῦ Ἴσοκράτη «Πρὸς Νικοκλέα» καὶ ἀπὸ σειρά μεθοδολογικῶν ὑποδείξεων γιὰ τὴν ἀναγκαῖα μελλοντικὴ νέα μελέτη τῆς χειρόγραφης παράδοσης γενικὰ τοῦ κειμένου τοῦ Ἴσοκράτη. Ἡ μονογραφία αὐτὴ μὲ τις τολμηρὰς ἀλλὰ καὶ πειστικὰς διαπιστώσεις της θὰ ἀνοίξῃ ἀσφαλῶς ἕνα νέο κεφάλαιο στὴ μελέτη τοῦ κειμένου τοῦ Ἴσοκράτη.

Ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ Ἰσοκράτη ἀπὸ τὸ Σωκράτη στὸ «Φαῖδρον» τοῦ Πλάτωνος 279a ἔχει δημιουργήσῃ πλῆθος ἀπὸ ἀντικρουόμενες ἀπόψεις ἀνάμεσα στοὺς φιλόλογους καὶ στοὺς ἱστορικοὺς τῆς φιλοσοφίας. Ἐπειδὴ τὸ πρόβλημα ἔχει μεθοδικὸ καὶ οὐσιαστικὸ ἐνδιαφέρον, νόμισα πὼς θὰ ἔπρεπε νὰ μὴν ἀρκεστῶ στὴ σύντομη ὑποσημείωση τῆς σελίδας 32^a, ἀλλὰ νὰ τὸ ἐξετάσω ἐδῶ πιὸ εἰδικά. Ἀπὸ τὴ σωστὴ ἐρμηνεία τοῦ χαρακτηρισμοῦ θὰ ἐξαρτηθῇ κατὰ μεγάλο μέρος ἡ ἐρμηνεία τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στὸν Πλάτωνα καὶ στὸν Ἰσοκράτη.

I. Τὸ πρῶτο πρόβλημα ποὺ παρουσιάζει ὁ χαρακτηρισμὸς αὐτὸς εἶναι ἂν εἶναι ἔπαινος ἢ εἰρωνεία γιὰ τὸν Ἰσοκράτη. Οἱ γνώμες τῶν φιλολόγων διχάζονται, ὅπως τὸ δείχνουν καὶ μόνο οἱ τίτλοι δυὸ σχετικῶν ἐργασιῶν, τοῦ *Flacelière R.*,¹ καὶ τοῦ *Howland R. L.*² Νομίζω πάντως πὼς δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ λόγος γιὰ «εἰρωνεία», πολὺ λιγότερο γιὰ «περιγέλασμα» ἢ γιὰ «ἐχθρότητα», ὅπως εἰπώθηκε³. Μέσα στὸ πλατωνικὸ κείμενο δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἔνδειξη γιὰ τίποτε τέτοιο. Οἱ φιλόλογοι ποὺ μίλησαν γιὰ «ἐπίθεση» κτλ. στηρίχτηκαν σὲ στοιχεῖα ποὺ μᾶς δίνονται ἔξω ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ κείμενο, στὴν κριτικὴ τῆς ἐπιδεικτικῆς καὶ τῆς δικανικῆς ρητορικῆς ποὺ γίνεται μέσα στὸ «Φαῖδρον», ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλους πλατωνικοὺς διαλόγους, ἢ στὴν πολεμικὴ ποὺ κάνει ὁ Ἰσοκράτης σὲ διάφορα ἔργα του ἐναντίον τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας. Τὸ κείμενο πάντως τοῦ «Φαῖδρου» εἶναι πολὺ καθαρὸ: Ὁ Σωκράτης ξεχωρίζει τὸν Ἰσοκράτη ἀπὸ τὸ Λυσία καὶ προφητεύει κάτι καλὸ γιὰ τὸ μέλλον του⁴. Ὁ Ἰσοκράτης εἶναι καὶ αὐτὸς «ρήτωρ», ὅπως ὁ Λυσίας. Ἐχει ὅμως τίς δυνατότητες νὰ ξεπεράσῃ τὸ στάδιο αὐτὸ καὶ νὰ ἀνεβῆ ψηλότερα ἀπὸ τὴν περιοχὴ ποὺ ἀπασχολεῖ τὸ Λυσία.

II. Τὸ δεύτερο πρόβλημα εἶναι πότε πλέκεται αὐτὸ τὸ ἐγκώμιο. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ ἔγραψε ὁ Πλάτων τὸ «Φαῖδρον», τὸ

1. L' éloge d' Isocrate à la fin du «Phédre». Revue des études grecques. 46 (1933) 224-232.

2. The Attack on Isocrates in the «Phaedrus». Classical Quarterly 31 (1937) 151-159.

3. *Rueder Hans*, Platons philosophische Entwicklung (Leipzig 1905) 276.

4. Ἰδὲς καὶ *Friedländer P.*, Platon (Berlin und Leipzig 1928) 129^a.

ἐγκώμιο πρέπει νὰ ἀναχθῆ σὲ μιὰν ἐποχὴ ποὺ ὁ Ἴσοκράτης ἔδινε τέτοιες ἐλπίδες στὸν Πλάτωνα, ὥστε νὰ τοῦ ἐπιτρέπουν καὶ τὸ ἐγκώμιο καὶ τὴν προφητεία, πρέπει ἐπομένως—ὅπως δείχνει καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς (ἀνέος)— νὰ εἶναι γραμμένο μόλις ἄρχισε τὴ δημόσια ζωὴ του ὁ Ἴσοκράτης, πάντως ἀφοῦ εἶχε δημοσιεύσει ἕνα ἢ περισσότερα ἔργα του. Τὴν ἐποχὴ ὅμως ποὺ ὁ Ἴσοκράτης ἦταν λογογράφος, αποκλείεται, γιατί δὲν εἶναι πιθανὸ πὼς ὁ Πλάτων θὰ μιλοῦσε γιὰ τὴ «φιλοσοφία» ἐνὸς ἀνθρώπου ποὺ ἀσχολεῖται μὲ δικαστηριακὲς ὑποθέσεις. Τὸ ἐγκώμιο πρέπει νὰ ἔχη γραφτῆ, ὅταν ὁ Ἴσοκράτης εἶχε ἀρχίσει νὰ πορεύεται φιλοσοφικά, ἐπομένως ὅταν εἶχε ἀφήσει πιά τὸ ἐπάγγελμα τοῦ λογογράφου, ὅταν εἶχε ἀνοίξει τὴ σχολὴ του, ἀλλὰ καὶ προτοῦ ἀκόμη διατυπώσῃ ἔτσι καθαρὰ τὶς παιδευτικὲς του ἀρχές, ὥστε νὰ φανῆ πόσο μακριὰ βρισκεται ἀπὸ τὸν Πλάτωνα. Ὁ Max Pohlenz¹ ἀνάγει τὸ ἐγκώμιο ἀμέσως ἔπειτα ἀπὸ τὸ φυλλάδιον τοῦ Ἴσοκράτη («Κατὰ τῶν σοφιστῶν»), νομίζω πολὺ σωστά. Ὁ Πλάτων βλέπει πὼς παρουσιάζεται κι ἄλλος σύντροφός του στὴν πολεμικὴ κατὰ τῆς σοφιστικῆς καὶ τὸν χαιρετίζει φιλικὰ μὲ τὸ ἐγκώμιο στὸ «Φαῖδρο».

III. Τὸ πρόβλημα ὅμως τίθεται διαφορετικὰ, ἂν δοῦμε καὶ τὴν ἐποχὴ ποὺ ἔγραψε ὁ Πλάτων τὸ «Φαῖδρο». Ὅτι ὁ «Φαῖδρος» δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἔργο νεανικόν, ὅπως εἶχε νομιστῆ ἀπὸ ἀρχαίους ἀλλὰ καὶ ἀπὸ πολλοὺς νεώτερους φιλολόγους, ὅπως τὸν Schleiermacher, τὸν Bonitz καὶ τὸν Usener, δὲ χρειάζεται πιά νὰ συζητηθῆ διεξοδικὰ ὕστερα ἀπὸ τὴ στατιστικὴ μελέτῃ τῆς γλώσσας ποὺ ἀπόδειξε πὼς τὸ ἔργο γλωσσικὰ ἀνήκει στὴν ἐποχὴ τῆς «Πολιτείας»². Τὸ μόνον ἀντεπιχείρημα στὴ διαπίστωση αὐτὴ εἶναι πὼς ἐνῶ οἱ Ἰδέες παρουσιάζονται στὸ «Φαῖδωνα» (ἕνα ἔργο γραμμένο πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴν «Πολιτεία»), ὡς κάτι πολὺ γνωστό³, στὸ «Φαῖδρο» παρουσιάζονται ὡς ἕνα ὄραμα μόνον, ποὺ ἡ ψυχὴ τὸ θεᾶται, χωρὶς νὰ τολμᾷ νὰ τὸ ἐκφράσῃ⁴. Νομίζω ὅμως πὼς δὲ χρειάζεται νὰ σταθοῦμε καὶ πολὺ στὸ ἀντεπιχείρημα αὐτὸ λέγοντας μαζὶ μὲ τὸν Comperz π. χ.⁵ πὼς πρέπει νὰ ἔχη προηγηθῆ ὁ «Φαῖδρος», ἢ θεὰ τῶν Ἰδεῶν, καὶ νὰ ἔχη ἀκολουθήσει ὁ «Φαῖδων», ἡ λογικὴ κατάληξή τους. Ὅτι οἱ Ἰδέες εἶναι μόνον θεατὲς καὶ ὄχι προσπελαστὲς στὴν

1. Aus Platos Werdezeit (Berlin 1913) 364.

2. Arnim, Sprachliche Forschungen zur Chronologie der Platonischen Dialogen. Sitzungsberichte der Akademie in Wien. Philologisch-Historische Klasse 169 (1912) 1-234.

3. 76d *Εἰ μὲν ἔστιν ἃ θρολοῦμεν αἰεὶ καὶ 100d ἐπ' ἐκεῖνα τὰ πολυθρόλητα.*

4. 279c *τολμητέον γὰρ τό γε ἀληθὲς εἰπεῖν.*

5. Griechische Denker II (Berlin und Leipzig 1924) 578.

αναλύουσα σκέψη, αυτό πολύ ώριμος και όχι νέος θα μπορούσε να το ζήσει ο Πλάτων. 'Ο «Φαῖδρος» είναι έργο μεγάλης ψυχικής ωριμότητας κλείνει μέσα του βιώματα που μονάχα μιὰ ψυχή που έζησε πολύ το χρόνο και που πόνεσε μέσα σ' αυτόν θα μπορούσε να τὰ κατακτήσει. Αυτό το ελεύθερο φτερούγισμα τῆς ψυχῆς πάνω από τὰ αίσθητά και ἡ θέα τοῦ ὑπερουράνιου κόσμου δέν εἶναι τὸ μεθύσι ἐνὸς νεανικοῦ ἐνθουσιασμοῦ, ἀλλὰ ἡ λύτρωση ἐνὸς ἀνθρώπου που πρῶτα δούλεψε πολύ μέσα στο χρόνο. 'Ο «Φαῖδρος» πρέπει νὰ ἔχη γραφτῆ μετὰ ἀπὸ τὴν «Πολιτείαν»¹.

IV. Ἄν ὅμως ὁ «Φαῖδρος» ἔχη γραφτῆ γύρω στὰ 370, πῶς θὰ ἐρμηνεύσουμε τὸ ἐγκώμιο τοῦ Ἴσοκράτη, πού, ὅπως εἶδαμε, πρέπει νὰ ἀναφέρεται στὴν ἐποχὴ ἀμέσως ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ φυλλαδίου «Κατὰ τῶν σοφιστῶν»; Βρισκόμαστε, νομίζω, σὲ ἕναν ἀπὸ τοὺς συνηθισμένους στὸν Πλάτωνα ἀναχρονισμούς. Παρόμοιες περιπτώσεις ἔχουμε και στὸ «Μενέξενο» και στὸ «Συμπόσιο». 'Ο Πλάτων «παίζει» και ἐδῶ μὲ τὸ χρόνο, και ἐνῶ γράφει τὸ «Φαῖδρο» τὸ 370 περίπου, μιλάει γιὰ τὸν Ἴσοκράτη τοῦ 385· ξεκινώντας ἀπὸ τὸ σημεῖο που ἔφτασε ὁ Ἴσοκράτης ὡς πρὸ 370, ξαναγυρίζει στὸν Ἴσοκράτη τοῦ φυλλαδίου «Κατὰ τῶν σοφιστῶν» και παραθέτει τὴ μιὰ μορφή πλάι στὴν ἄλλη.

'Ο ἀναχρονισμὸς λοιπὸν ἐδῶ ἐξυπηρετεῖ ἕνα σκοπὸ, κι αὐτὸν τὸ σκοπὸ πρέπει νὰ ἐρμηνεύσουμε τώρα. Ὡς τὸ 370 ὁ Ἴσοκράτης εἶχε δημοσιεύσει τὸ φυλλάδιο «Κατὰ τῶν σοφιστῶν», τὸ «Βούσειρι», τὴν «Ἐλένη», τὸν «Πανηγυρικό», τὸν «Εὐαγόρα», τὸν «Πρὸς Νικοκλέα» και τὸ «Νικοκλή». Οἱ παιδευτικὲς ἀρχές του και ἀπὸ τὰ ἔργα αὐτὰ και ἀπὸ τὴ δράση τῆς σχολῆς ἦταν πιὰ γνωστὲς μέσα στὴν Ἀθήνα. 'Ο Ἴσοκράτης πολέμησε στὰ πρῶτα βήματά του τοὺς σοφιστές, ὅχι ὅμως γιὰ νὰ ἀκολουθήσῃ τὸ δρόμο τοῦ Πλάτωνος, ἀλλὰ γιὰ νὰ φτάσῃ στὰ «μεθόρια φιλοσόφου τε ἀνδρὸς και πολιτικοῦ»², δηλαδὴ σὲ μιὰ περιοχὴ που δέν εἶχε καμιά σχέση μὲ τὸν κόσμο που ἄνοιγαν οἱ πλατωνικοὶ διάλογοι. 'Ο μονάρχης που πρόβαλλαν οἱ Κυπριακοὶ του λόγου ἦταν βέβαια διαφορετικὸς ἀπὸ τὸ φιλόσοφο ἄνδρα τῆς πλατωνικῆς «Πολιτείας». Ξεκινώντας ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη αὐτῆ τοῦ Ἴσοκράτη ὁ Πλάτων, θέλοντας κιάλας νὰ ὀρίσῃ τὴ σχέση του μὲ τὴ ρητορικὴ σχολὴ ἐκείνου, ξανα-

1. Ἔτσι χρονολογοῦν ὅλοι σχεδὸν οἱ νεώτεροι ἐρμηνευτές. Ἴδὲς π.χ. Friedländer P., Die Platonischen Schriften (Berlin und Leipzig 1930) 684-690. Arnim, Die sprachliche Forschung als Grundlage der Chronologie der Platonischen Dialogen. Sitzungsberichte der Akademie in Wien, 1929, τ.204 κτλ.

2. Εὐθύδημος 305c.

γυρίζει στην πρώτη εμφάνιση του Ίσοκράτη και αντιπροβάλλει τή σημερινή φθορά στά άλλοτε ἐλπιδοφόρα νιάτα.

Ἄν ἡ ἐρμηγνεῖα αὐτὴ εἶναι σωστή, μπορούμε, νομίζω, νὰ συνταιριάξουμε καὶ τὶς ἀντίθετες γνώμες τῶν φιλολόγων γιὰ τὸ νόημα τοῦ χαρακτηρισμοῦ τοῦ Ίσοκράτη. Ὁ χαρακτηρισμὸς αὐτὸς εἶναι ἀναντιλεχτα ἐγκώμιο, ἀλλὰ καθὼς γράφεται τὸ 370 εἶναι μαζὶ καὶ εἰρωνεῖα καὶ ἀκόμη ἀκριβέστερα εἰρωνεῖα τραγική. Ὁ ἀναγνώστης τοῦ 370, ποὺ βλέπει νὰ ὑψώνεται μπροστὰ στά μάτια του ὁ Ίσοκράτης τοῦ 385, ξέρει τώρα πιά πὼς καμιά, ἀπ' ὅσες ὑποσχέσεις δίνονταν τότε, δὲν πραγματοποιήθηκε¹.

1. Πρὸβλ. παλαιότερα *Rudberg G.*, *Isokrates und Platon. Symbolae Osloenses II* (1924) 1-24 καὶ τὴν *Ries Kl.*, *Isokrates und Platon im Ringen um die Philosophia* (München 1959) καθὼς καὶ τὴ βιβλιοκρισίαν τοῦ *Burkert W.*, *Gnomon* 33 (1961) 349-354.

Για την έρμηνεία τῆς σχέσης τοῦ Ἰσοκράτη με τὸ Φίλιππο ἔχει θεμελιακὴ σημασία τὸ πρόβλημα τῆς φυλετικῆς καταγωγῆς τῶν ἀρχαίων Μακεδόνων. Εἶναι γνωστοὶ οἱ χαρακτηρισμοὶ ποὺ τοὺς δίνει ὁ Δημοσθένης: «Οἱ Μακεδόνες εἶναι ἕνας λαὸς βαρβαρικός, ἀπ' ὅπου δὲ θὰ μπορούσε νὰ ἀγοράσῃ κανεὶς ἄλλοτε οὔτε ἕνα δοῦλο» κτλ. Ὅπως ὁμως ἀπόδειξε ἡ νεώτερη ἔρευνα, οἱ χαρακτηρισμοὶ αὐτοὶ: 1) δὲν εἶναι χαρακτηρισμοὶ φυλετικοί, ἀλλὰ πολιτιστικοί! Ὅταν ὁ Δημοσθένης λέη τοὺς Μακεδόνες βαρβάρους, ρίχνει τὸ βάρος τῆς σημασίας ποὺ ἔχει ἡ λέξις ὄχι στὴ φυλῆ, ἀλλὰ στὸν πολιτισμὸ τῶν Μακεδόνων, ποὺ πραγματικὰ βρισκότανε σὲ χαμηλὸ ἐπίπεδο ἀκόμη καὶ στὴν ἐποχὴ τοῦ Φιλίππου, τουλάχιστον ἂν τὸν ἐσύγκρινε κανεὶς με τὸν πολιτισμὸ τῶν Ἀθηναίων. 2) Οἱ Ἀθηναῖοι ἤξεραν τὰ παράλια μόνο τῆς Χαλκιδικῆς, ὅπου βρίσκονταν οἱ ἀποικίαι τῆς νότιας Ἑλλάδας, ὅπως ἡ Ἀμφίπολη, ἡ Ὀλυθος κτλ., στὸ ἐσωτερικὸ δὲν προχωροῦσαν ἢ προχωροῦσαν πολὺ σπάνια. Στὰ παράλια κατοικοῦσαν Ἕλληνες, ἀλλὰ πέρα ἀπὸ αὐτὰ ζοῦσαν Θράκες, ποὺ δὲν εἶχαν ἐξελληνισθῆ ἀκόμη, ἂν καὶ πολιτικῶς ἦταν ὑπήκοοι τοῦ μακεδονικοῦ κράτους. Ἐχοντας ὑπόψιν τοὺς οἱ Ἀθηναῖοι τοὺς Θράκες αὐτοὺς καὶ μὴν ξέροντας τοὺς Μακεδόνες, ποὺ ζοῦσαν στὸ ἐσωτερικὸ τῆς χώρας, ἦταν φυσικὸ νὰ νομίσουν πὼς καὶ οἱ Μακεδόνες θὰ ἦταν καὶ αὐτοὶ βάρβαροι, ὅπως καὶ οἱ Θράκες. 3) Οἱ χαρακτηρισμοὶ αὐτοὶ εἶναι οἱ συνηθισμένες ἐκφράσεις ποὺ ἀποδίνουν τὸ ἕνα κράτος στὸ ἄλλο, ὅταν ἔχουν μεταξὺ τοὺς πόλεμο. Ὁ Δημοσθένης πολεμῶντας με τὸ πάθος ποὺ πολέμησε τὸ Φίλιππο ἦταν φυσικὸ νὰ φτάσῃ στὴν ἀκρότητα τῶν ἐκφράσεων αὐτῶν.

Στὴν ἐπιστολὴ τοῦ Ἰσοκράτη «Φίλιππος» ὑπάρχουν δυὸ χωρία ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ γίνουν ἀφορμὴ γιὰ παρόμοιαι παρεξηγήσεις. Τὸ ἕνα εἶναι γιὰ τὸν Περδίκκα τὸν Α', ποὺ βασιλεψέ στὴ Μακεδονία λίγο μετὰ ἀπὸ τὸ 700 καὶ εἶναι ὁ ἀρχηγέτης τῆς δυναστείας τῶν Ἀργαεῶν². Ὁ Ἰσοκράτης λέει: «Καὶ ὁ πρῶτος βασιλέας ἔχοντας φρονήματα ὑψηλότερα ἀπὸ ὅ,τι οἱ πολῖτες του, ἐπιθύμησε νὰ γίνῃ μονάρχης, ἀλλὰ δὲ

1. Κεραμοπούλλου Α., Οἱ βάρβαροι Μακεδόνες τοῦ Δημοσθένους. «Εἰς μνήμην Σπυρίδωνος Λάμπρου» (1935) 63-67.

2. Ceyer Fr. Makedonien bis zur Thronbesteigung Philipps II (München und Berlin 1930) 35 κ.ξ.

σκέφτηκε όπως έκεινοι που κυριαρχούνται από τέτοιου είδους φιλοδοξίες. Γιατί αυτοί προκαλούσαν στις πόλεις τους επαναστάσεις, σφαγές και ταραχές και έτσι παίρνανε αυτό το αξίωμα, αυτός όμως άφησε έντελως ξένοιαστα τα μέρη τα ελληνικά και φρόντισε να γίνη μονάρχης στη Μακεδονία. Ήξερε καλά πως οι Έλληνες δεν είναι συνηθισμένοι να σκύβουν στη δύναμη ενός και πως οι άλλοι δεν μπορούν χωρίς αυτό το συγκεντρωτικό πολίτευμα να οργανώσουν τη ζωή τους ... Γιατί με το να μη θελήση, μόνος αυτός ...» 5, 107-108. Η διάκριση που γίνεται εδώ ανάμεσα στους Μακεδόνες και στους Έλληνες ξαναγυρίζει και στην § 154 : «Υποστηρίζω πως πρέπει τους Έλληνες να τους ευεργετήσ, στους Μακεδόνες να βασιλεύσ ...». Άλλά ο χωρισμός αυτός δεν όφείλεται σε κριτήρια φυλετικά. Καθώς οι Μακεδόνες έμειναν κλεισμένοι μέσα στις όρεινές περιοχές τους και δεν είχαν επικοινωνία με τους άλλους Έλληνες, έμειναν άγνωστοί τους και εύκολα συγχέονταν με τους βαρβάρους που ζούσαν κοντά τους. Άσφαλώς όμως ό Ίσοκράτης θα ήξερε πως οι Μακεδόνες είναι Έλληνες, γιατί δεν είναι δυνατό να υποθέσουμε πως ζητούσε από το Φίλιππο να πάρη την ήγεσία του Έλληνισμού μόνο και μόνο επειδή ό Φίλιππος ήταν Έλληνας βασιλιάς, έστω και αν βασίλευε σε βαρβαρικό λαό. Όπωςόδηποτε, σήμερα έμεις είμαστε σε θέση να ξέρουμε καλύτερα από τους αρχαίους τής νότιας Ελλάδας τη φυλετική κοινότητα που είχαν οι Μακεδόνες μαζί τους. Οι Μακεδόνες ήταν Έλληνες όπως και οι Αθηναίοι και οι Σπαρτιατές. Κάθε άλλη άποψη στηρίζεται ή σε λαθεμένη έρμηνεία των στοιχείων για την εθνικότητα τους ή σε σκόπιμη παρερμηνεία τους, για να έξυμνηρητηθούν έξω-επιστημονικοί σκοποί. Τα στοιχεία αυτά είναι τα ακόλουθα :

1. Η γλώσσα των Μακεδόνων είναι γλώσσα ελληνική. Το λεξικό τους έχει και μερικές ξενοφανείς ή ξένες λέξεις, αλλά αυτό δεν αποδείχνει πως ή γλώσσα τους δεν ήταν ελληνική, γιατί ή μακεδονική διάλεκτος ήταν διαφορετική από τη διάλεκτο των νότιων Ελλήνων, αλλά τα στοιχεία που έχουμε δεν είναι άρκετά, ώστε να καταρτιστή ένα πλήρες σύστημα των φωνητικών νόμων τής μακεδονικής διαλέκτου, και έτσι αναγκάζομαστε να μιλούμε προς το παρόν για λέξεις ξενοφανείς. Όσο για τις ξένες λέξεις, ήταν φυσικό να περάσουν στη μακεδονική γλώσσα μερικές ιλλυρικές και θρακικές λέξεις, όπως και αντίστροφα, μια και οι τρεις αυτοί λαοί βρίσκονταν σε συχνή επικοινωνία μεταξύ τους. Η μακεδονική διάλεκτος έχει πολλές όμοιότητες με την αιολική, όπως και με τη διάλεκτο των βορειοδυτικών φύλων, αποκλείεται έπομένως να έχη μεταφερθή από την Άττική μαζί με τον άθηναϊκό πολιτισμό που έφε-

ραν στη χώρα τους οι Μακεδόνες από την εποχή του 'Αλεξάνδρου του Α' και του 'Αρχελάου'.

2. Τὰ αρχαιολογικά εὐρήματα στη Μακεδονία εἶναι καὶ αὐτὰ ἐλληνικά. Τὰ σπουδαιότερα εἶναι τοῦ χωριοῦ Τρεμπένιστε κοντὰ στη λίμνη τῆς 'Αχρίδας, ἑπτὰ τάφοι ἑπτὰ πολεμιστῶν μὲ πλουσιότατα κτερίσματα. Τὰ κτερίσματα αὐτὰ ἔχουν μεγάλες ὁμοιότητες μὲ τὰ κτερίσματα τῶν τάφων στὶς Μυκῆνες, μὲ τὴ διαφορὰ πὼς εἶναι λιγότερο καλλιτεχνικά ἀπὸ ὅ,τι ἐκεῖνα. Στὴν ἀρχὴ εἶχε ὑποτεθῆ πὼς εἶναι τάφοι 'Ιλλυριῶν ἡγεμόνων, ἔπειτα ὅμως ἀπὸ τὴ διαπίστωση πὼς μοιάζουν μὲ τὰ ἐλληνικά, ἔγινε φανερὸ πὼς ὁ λαὸς τοῦ ζοῦσε στὴ Μακεδονία ἔπρεπε νὰ εἶχε ἄμεση φυλετικὴ κοινότητα μὲ τὸ λαὸ τῆς νότιας 'Ελλάδας, ἀποκλεισμένος ὅμως, καθὼς ἔμεινε, μέσα στὶς περιοχὲς τῶν μακεδονικῶν βουνῶν δὲν μπόρεσε νὰ ἀναπτυχθῆ μέσα στοὺς ὄρους ποὺ βοηθῆσαν τὴν ἀνάπτυξή τῶν νοτίων ὁμοφύλων του¹.

3. Τὰ ἔθιμα τοῦ μακεδονικοῦ λαοῦ εἶναι καὶ αὐτὰ ἔθιμα ἐλληνικά, μὲ τὴ διαφορὰ καὶ πάλι πὼς ἐπειδὴ ἔμειναν ἀποκλεισμένοι στὶς περιοχὲς τους, δὲν μπόρεσαν νὰ παρακολουθήσουν τὴν προοδευτικὴ ἐξέλιξη τῶν νοτίων ὁμοφύλων τους καὶ ἔτσι γιὰ πολλοὺς αἰῶνες διατήρησαν παλαιότατ² ἔθιμα, ὅπως π. χ. τὴν πατριαρχικὴ βασιλεία τοῦ λαοῦ καὶ τοῦ στρατοῦ, τὴ στρατιωτικὴ, δικαστικὴ καὶ ἱερατικὴ ἐξουσία τῶν βασιλέων, τὴ δύναμη ποὺ εἶχε ἡ συνέλευση τοῦ στρατοῦ κτλ. κτλ.³

4. Τὴν ἐλληνικότητα τοῦ μακεδονικοῦ λαοῦ τὴν ἀποδεικνύει καὶ ἡ ἴδια ἡ ἱστορία του. Ἀπὸ τίς σχετικὲς μαρτυρίες ἀναφέρω ἐδῶ τὴν προσφορὰ τῆς χώρας τοῦ 'Ανθεμοῦντος στὸν 'Ἰππία ἀπὸ τὸν 'Αμύντα τὸν Α', τὴν ἐμφάνιση τοῦ 'Αλεξάνδρου τοῦ Α' στοὺς 'Ολυμπιακοὺς ἀγῶνες καὶ τὴν ἀνακήρυξή του ὡς ἐπίτιμου πολίτη, πρόξενου καὶ εὐεργέτη ἀπὸ τοὺς 'Αθηναίους, τὴ συμμαχία καὶ τὴ φιλία τοῦ Περδίκκα μὲ τὴν 'Αθήνα καὶ ἔπειτα τίς σχέσεις τοῦ 'Αρχελάου μὲ τὸν Εὐριπίδη καὶ τὸν 'Αγάθωνα. Τὸ σπουδαιότερο ἀπὸ ὅλα τὰ στοιχεῖα εἶναι ὁ ἐξελληνισμὸς τῆς 'Ασίας ἀπὸ τοὺς Μακεδόνες. Ἄν οἱ Μακεδόνες δὲν ἦταν Ἕλληνες παρὰ εἶχαν μεταφέρει τὸν ἐλληνικὸ καὶ εἰδικότερα τὸν ἀθηναϊκὸ πολιτισμὸ στὴ χώρα τους ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 5. αἰῶνα καὶ πέρα, θὰ ἦταν ἀδύνατο

1. 'Ἰδὲς διεξοδικά, *Hoffmann O.*, Die Makedonen. Ihre Sprache und ihre Volkstum. Göttingen 1906. *Hatzidakis G.*, Zur Abstammung der alten Makedonier. Eine ethnologische Studie. Athen 1897.

2. 'Ἰδὲς διεξοδικά, *Κεραμοπούλλου Α.*, Μακεδονία καὶ Μακεδόνες. Ἀθήνα 1930. Τοῦ ἴδιου, Ἡ ἀρχαῖα νεκρόπολις τοῦ Τρεμπένιστε παρὰ τὴν λίμνην τῆς 'Αχρίδος. Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς 1926-7.

3. 'Ἰδὲς διεξοδικά *Wilcken U.*, Alexander der Grosse (Leipzig 1931) 19 κ.ἔ.

να πάρουν μαζί τους σὲ ἐκούσια συστρατεία τοὺς ἄλλους "Ἕλληνες καὶ νὰ μεταφέρουν τὸν ἑλληνικὸ πολιτισμὸ στὴν Ἀνατολή.

Τὰ συνηθέστερα ἀπὸ τὰ ἐπιχειρήματα κατὰ τῆς ἑλληνικῆς καταγωγῆς τῶν ἀρχαίων Μακεδόνων εἶναι τὰ ἀκόλουθα, ὅπως τὰ συνοψίζει ὁ καθηγητὴς Α. Κεραμόπουλος¹: 1. Μερικὰ ὀνόματα τῶν Μακεδόνων δὲν ἔχουν ὄψη ἑλληνική. 2. Παλαιοὶ λεξικογράφοι ἢ γραμματικοὶ ἀναφέρουν παράδοξες μακεδονικὲς λέξεις πού δὲ μοιάζουν γιὰ ἑλληνικὲς. 3. Ἡ μακεδονικὴ γλῶσσα ἔχει φωνητικὲς ὁμοιότητες μὲ τὴν ἰλλυρικὴ καὶ τὴ θρακικὴ. 4. Οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς διακρίνουν τοὺς "Ἕλληνες ἀπὸ τοὺς Μακεδόνες. 5. Ὁ Δημοσθένης καὶ ἄλλοι ρήτορες λένε τοὺς Μακεδόνες βαρβάρους. 6. Στὴ Μακεδονία δὲν ἔχει βρεθῆ ὡς τώρα καμιά ἑλληνικὴ ἐπιγραφή. Ἀπὸ τὰ ἐπιχειρήματα αὐτὰ γιὰ τὸ 2, 3, 4 καὶ 5 εἶπαμε πῶς πάνω τῆ θέσης τῆς σημερινῆς ἐπιστήμης. Γιὰ τὰ ὑπόλοιπα, πὸς εἶναι εἰδικότερα, ἴδὲς τὸν Κεραμόπουλο², καὶ τοὺς Hoffmann, Beloch³, Busolt⁴, Geyer⁵, Wilcken⁶, Berve⁷ καὶ I. Καλλέρη⁸.

Ἡ συνοπτικὴ αὐτὴ ἔκθεση τοῦ προβλήματος τῆς φυλετικῆς καταγωγῆς τῶν ἀρχαίων Μακεδόνων, πού δὲ διεκδικεῖ φυσικὰ οὔτε πληρότητα οὔτε καὶ πρωτοτυπία, γράφτηκε μόνον καὶ μόνον γιὰ νὰ ἐνημερωθῆ ὁ ἀναγνώστης σ' ἓνα ἐπιστημονικὸ ζήτημα πού συνδέεται μὲ τὸ θέμα τοῦ βιβλίου μου. Ἐκεῖνα πάντως πού πρέπει νὰ τονιστοῦν ἰδιαίτερα εἶναι: 1., ὅτι τὸ πῶς ἔβλεπαν οἱ ἀρχαῖοι "Ἕλληνες τοὺς Μακεδόνες εἶναι διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ τί ἦταν οἱ ἴδιοι οἱ Μακεδόνες, καὶ 2., πὼς ἡ σημερινὴ ἐπιστήμη, καὶ ἰδίως οἱ ἔρευνες Γερμανῶν ἱστορικῶν, γλωσσολόγων καὶ φιλόλογων ἔχουν ἀποδείξει ὀριστικὰ πὼς οἱ Μακεδόνες ἦταν "Ἕλληνες. Ὅσο γιὰ τὸν Ἰσοκράτη καὶ τοὺς Μακεδόνες, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐρμηνεία τῆς φράσης του δ, 108 πὼς οἱ Μακεδόνες εἶναι οὐχ ὁμόφυλον ἔθνος, νομίζω πὼς πρέπει νὰ ἐξετασθῆ πῶς εἰδικὰ ἢ ἀποψῆ τοῦ

1. Περὶ τῆς φυλετικῆς καταγωγῆς τῶν ἀρχαίων Μακεδόνων (Ἀθῆναι 1941) 55 κ.ἑ. Πρβλ. καὶ *Λαοκαλιάνη* Ἀπ., Ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς ἀρχαίας Μακεδονίας. Ἀθῆναι 1960 καὶ σὲ ἀγγλικὴ μετάφραση, *The Hellenism of the Ancient Macedonians*. Θεσσαλονίκη 1965.

2. Ὡ. π. π.

3. *Griechische Geschichte* I, II 1913, 426 κ.ἑ.

4. *Griechische Staatskunde* I 1920, 108.

5. Ὡ.π.π. 31 κ.ἑ.

6. Ὡ.π.π. 19.

7. *Griechische Geschichte* I 1931, 43.

8. *Kalléris Jean N.*, *Les anciens Macédoniens*. Étude linguistique et historique. Collection de l'Institut Français d'Athènes. Ἀθῆναι 1954.

Jaeger¹ ότι ο Ίσοκράτης χωρίζει το Φίλιππο από το λαό του και κλώνοντας τον να αναλάβει την αρχηγία του Έλληνισμού αζητάει να αποδείξει τη δικαίωση αυτού του ενός ανθρώπου γι' αυτή την αποστολή με τη φυλετικοϊστορική σύνθεση, ότι ο Φίλιππος δεν είναι κανένα παιδί του λαού του, αλλά, όπως ολόκληρη ή δυναστεία του, ένας απόγονος του Ήρακλή και συνεπώς από έλληνοικό αίμα». Νομίζω πως ή μεία του Ήρακλή από τον Ίσοκράτη ως προγόνου του Φιλίππου δεν έχει σχέση ούτε με την ιστορία, ούτε με την εθνολογία. Οι νότιοι Έλληνες από την εποχή του Αλεξάνδρου του Α΄ ήξεραν πως οι ήγεμόνες της Μακεδονίας ήταν απόγονοι του Ήρακλή. Ο Ίσοκράτης το τονίζει έντελως ιδιαίτερα, όχι γιατί θέλει να αποδείξει πως ο Φίλιππος είναι Έλληνας, αντίθετα με το λαό του, αλλά γιατί θέλει να προβάλλει στο Φίλιππο πρότυπο από την ίδια την οικογενειακή του παράδοση. Ο μύθος του Ήρακλή, όπως προβάλλεται στο «Φίλιππο», είναι «γενεαλογικός προτρεπτικός» και συνεπώς άσχετος με ζητήματα φυλετικά και ιστορικά. Με τον ίδιο τρόπο ο Ίσοκράτης προβάλλει στο Νικοκλή πρότυπο τον πρόγονό του Ευαγόρα, στον Αρχίδαμο τον πρόγονό του Αγησίλαο, στους Αθηναίους τη μυθική ιστορία τους.

1. Demosthenes, 5.π.π. 2427.

2. Ίδεις Oppenheimer K., Zwei attische Epitaphien (Berlin 1933) 77-84.

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ "ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗ"

ΠΡΟΣΧΕΔΙΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ ΔΡΑΣΗΣ

ΠΡΟΤΥΠΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ ΔΡΑΣΗΣ

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ "ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗ"

ΕΞΩΦΥΛΛΟΝ : ΛΟΥΓΙΖΑΣ ΜΟΝΤΕΣΣΑΝΤΟΥ

ΕΠΙΜΕΛΗΤΡΙΑ ΕΚΔΟΣΕΩΣ : ΜΑΡΙΑ ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

Τὰ αντίτυπα τοῦ βιβλίου φέρουσι τὸ κάτωθι βιβλιοσήμον ἐπὶ ἀπόδειξιν τῆς γνησιότητος αὐτῶν.

Ἐντίτυπον στερούμενον τοῦ βιβλιοσήμου τούτου θεωρεῖται ψευδέτυπον. Ὁ διαθέτων, πωλῶν ἢ χρησιμοποιοῦν αὐτὸ διώκεται κατὰ τὰς διατάξεις τοῦ ἀρθροῦ 7 τοῦ νόμου 1129 τῆς 15/21 Μαρτίου 1946 (Ἐφ. Κυβ. 1946, Α' 108).

ΕΚΔΟΣΙΣ Β', 1966 (ΙΙΙ) ΑΝΤΙΤΥΠΑ 5.000 - ΣΥΜΒΑΣΙΣ 1335/7-1-66

Εκτύπωσις - Βιβλιοδοσεῖα : ΙΩ. ΚΑΜΠΑΝΑ Ο.Ε. Φιλαδέλφειας 4 - ΑΘΗΝΑΙ

